DOĞU TÜRKİSTAN'IN SESİ

Voice of Eastern Turkistan

صوت تركستان الشرقية

DOĞU TÜRKİSTAN VAKFI YAYINI
3 AYLIK İLMÎ VE KÜLTÜREL DERGİ

YIL: 11 SAYI: 42

21. YÜZYIL BANKACILIĞI'NDAN DEV ADIM

DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DE İLK DEFA

KOMPLE BANKA

Parayla ilgili aklınıza ne geliyorsa... Mevduatla, Çekle, Senetle, Havaleyle, Kambiyoyla, Sigortayla, Dövizle, Altınla, Bireysel ya da Ticari Krediyle, Leasingle, Factoringle, Turizmle, İhracat ve İthalat işlemleriyle gayrimenkul alım-satımıyla Borsa ve Yatırım Bankacılığıyla, Modern finansman teknikleriyle... Kısaca hayatla ilgili aklınıza ne geliyorsa, şimdi tek bir şubede... VAKIFBANK FİNANS MARKET'TE! Üstelik, her biri YETKİLİ MÜŞTERİ TEMSİLCİLERİ olan şube personelinin masasında, üstelik tek işlemde!... Artık bütün işinizi VAKIFBANK FİNANS MARKET yetkililerine bırakabileceksiniz... Çünkü VAKIFBANK FİNANS MARKET'TE, "Bütün İşlem: Tek İşlem"... Üstelik iğneden ipliğe!

YATIRIM BANKACILIĞI
MEVDUAT VE BANKA HİZMETLERİ
TİCARİ KREDİLER
LEASING İSLEMLERİ
FACTORING İSLEMLERİ
FİNANSMAN TEKNİKLERİ
SİGORTA HİZMETLERİ
KAMBİYO
DÖVİZLİ İSLEMLER
TÜKETİCİ KREDİLERİ
BANKA KARTLARI
ELEKTRONİK BANKACILIK
TURİZM
GAYRİ MENKUL
VIP MÜŞTERİ OFİSİ

VakıfBank
FİNANS
MARKET

Tunalı Hilmi Cad. No: 75 Kavaklıdere-ANKARA

TÜRKİYE 2001

VakıfBank
21. Yüzyıl Bankacılığı

DOĞU TÜRKİSTAN'IN SESİ

3 Aylık İlim ve Kültür Dergisi
Doğu Türkistan Araştırma Merkezi
Ekim 1994 Sayı : 42 Yıl : 11

Kurucusu
İSA YUSUF ALPTEKİN
İmtiyaz sahibi
Doğu Türkistan Vakfı adına
M.RIZA BEKİN
Doğu Türkistan Vakfı Başkanı

Yazı İşleri Müdürü
HAMİT GÖKTÜRK
Türk Lehçeleri Sorumlusu
ABDULHEKİM BAKİ İLTEBİR
Yayın Kurulu
Prof.Dr.Mehmet Saray
Doç.Dr.S.Mahmut Kaşgarlı
Hamit Göktürk
Abdulhekim Baki İltebir
Dolkun Yavcı
Kökbörü Tanrıdağlı

Dizgi
Aynur Türkistanlı
Baskı
Zafer Matbaası
Cilt
Kardeşler Ciltevi
Abone Şartları
Yurt içi (Yıllık) : 100,000 TL
Yurt dışı : 25 $ 50 DM
Aboneler için Banka Hesap No :
AKBANK Yusufpaşa Şb. 46452 (832-6)
İdare Yeri
Millet Cad. Küçüksaray Apt. No : 26/3
34270 Aksaray-İstanbul TÜRKİYE
TEL : (212) 521 60 02 534 80 67
FAKS : (212) 534 80 67
- Dergide yayınlanan yazılardaki görüşler yazarına aittir. Doğu Türkistan Vakfını bağlamaz.
- Yazılar kaynak belirtilerek kullanılabilir.

İÇİNDEKİLER

Gelecek Mutlaka Bizimdir.....2

Doğu Türkistan'ın İşgalinin 45. yılında Hür Dünya'ya Müracaatı
İsa Yusuf ALPTEKİN..........4

Dünya İslam Birliği Olağanüstü Genel Kurulunda Doğu Türkistan Meselesi Gündeme Getirildi..................................7

Milletlerarası Hükümet Dışı Kuruluşlar ve Doğu Türkistan (II)
Ahmet TÜRKÖZ.............10

2. Türk Dünyası Gençlik Kurultayında Doğu Türkistan
Özgür YAĞLAKAR...........13

Kaşgarlı Mahmut'ta Türk Dili ve Türklük Şuuru
Mustafa USLU.............14

Uluğ Türkistan'ın Çağdaş Dede Korkut'u Ziya SAMADİ
Doç.Dr.Metin AKAR........ 17

Ahmet Zeki Velidi TOGAN
Ahmet TOKSOY..............21

Doğu Türkistan Tarihi (III)
Prof.Dr.Mehmet SARAY.... 25

Çin'deki " Gulag " Sovyetleri Aratmıyor.....................36

Kaşgarlı Mahmut, Divan-i Lugat-it Türk ve Doğu Türkistan
A.Baki İLTEBİR............38

Türk Dünyasından Haberler..41
Doğu Türkistandan Haberler.45
Haberler......................47

GELECEK MUTLAKA BİZİMDİR

"Ellik yılda el yılngilınar,
Kırk yılda Kazan "

"Elli yılda el (memleket) yenilenir,
Kırk yılda kazan"

Uygur Atasözü

12 Kasım 1944 günü Reis, Mareşal Alihan TÖRE Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyetinin kurulduğunu bütün dünyaya ilan etti. Doğu Türkistan Cumhuriyetinin devlet forsu altın gibi parladı. Genç Cumhuriyetin Ay yıldızlı Gökbayrağı Doğu Türkistan semalarında yeniden dalgalandı. Devletin organları tesis edildi. Düzenli milli ordu kuruldu. Milli paramız tedavüle çıktı. Üç vilayet halkı sevince, 7 vilayet halkı ümide gark oldu.

Doğu Türkistan halkı, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti, Rus ve Çin işbirliği sonucu yıkıldıktan on yıl sonra silahlı mücadele ile istilacı Çin yönetimini yok etti. Kendisinin hür bağımsız ve demokratik devletini kurarak tarihlerinde unutulmaz bir sahife açtı. Bağımsızlık mücadelesi kendisinin bilgili liderlerini, fedakar aydınlarını saygıdeğer Alimleri ile Kahraman savaşçılarını tarih sahnesine çıkardı.

Doğu Türkistan Halkının tarihinde son defa kurulan bu devlet kurulduktan altı yıl sonra 1950 senesindeki Kızıl Çin İstilasından sonra binbir türlü hile, mekr ve aldatmaca ve hiyanetler neticesinde yok edildi. Doğu Türkistan Cumhuriyetinin Kuruluşunun 50. yılında halkımız Türklük Dünyası ile birlikte bu devletin kuruluş mücadelesi, siyasi programı ve devlet organizasyonu ayrıca, bu devletin yıkılış sebepleri ve tarihi önemini bir kere daha iyi tahlil edip tarihi tecrübe ve derslerden ibret alarak gelecekteki bağımsızlık mücadelemiz için gerekli hedef ve mücadele yöntemini belirlememiz gerekir.

Günümüze kadar tetkik edilmekte olan tarihi, Kanaatlar tarihi şahısların biyografisi, karışık siyasi ortamdaki olaylar. ve meydana gelen acıklı sonuçlar hakkındaki araştırmaların niceliğine bakma :dan aşağıdaki çok önemli iki türlü sebebe özellikle dikkat edilmelidir.

1- Doğu Türkistan Cumhuriyeti 2. Dünya savaşından sonra dünya politikasına hakim olan zorba güçlerin kurbanına dönüştü. Dünyayı özellikle Asya Kıt'asını kendi nüfuz bölgesi ha-

line dönüştürmek için meydana çıkan Rusya ile Komünist Çin'den oluşan iki emperyalist devlet Yalta Konferansında batılı ülkelerinde tesvibi ile gelecekte kendileri için büyük sorunlar yaratması muhtemel bu bebeği daha beşiğinde boğup öldürme kararı aldılar. Siyasi talan sonucunda Doğu Türkistan'ın takdiri Çinli Komünistlerin eline teslim edildi. Güney-doğu Asya'dan Moğolistan'dan ve Japonya'dan özel olarak menfaatlenen ve Çin'deki karşı güçlerin tehlikesinden kurtulan Stalin Rusya'sı istilası altındaki Türk Cumhuriyetlerindeki kardeşlerine büyük tesir gösterebilecek ve tarihten beri bağımsızlık mücadelelerinde lider rolü oynayagelen Doğu Türkistan Türkleri'nden kurtulmak için uzun zamandan beri işbirlikçileri ve casusları vasıtası ile kendi etki alanında bulundurmaya muvaffak olduğu Doğu Türkistan'ın elini kolunu bağlayıp Çinli Komunistlere teslim ettiler.

2- Doğu Türkistan Cumhuriyetinin yıkılışı şu önemli noktayı ispatladı, Doğu Türkistan Halkı tarihten beri kendi takdirini kendisinin belirlemeden ibaret tarihi prensibi ancak silahlı mücadeleyi sonuna kadar kesin olarak devam ettirmekle, kesin zafere ulaşılabileceğinden ibaret hakikati, barışçıl yollarla yapılan her türlü protokol, anlaşma ve işbirliği gibi siyasi aldatmacalara kanılmaması gibi ibretlerle dolu tarihi dersini kesin olarak aldı.

Doğu Türkistan Cumhuriyetinin kuruluşunun 50. yılı olan günümüzde dünya gündeminde ve sosyalist blok muhitinde ve Çin Komunistlerinin geleceğinde büyük değişimler meydana geldi. Dünyamızda son yıllarda milletlerin kendi geleceklerini kendilerinin belirleme hakkı, insani hak ve hukuklarına sahip olma istekleri büyük oranda gerçekleşmiş bulunmaktadır. Komunist sistem bir daha belini doğrultamayacak şekilde çöktü. Bu sistemin istilası altındaki milletler ve halklar bağımsızlıklarına kavuştular. Çin Komünistlerinin gelecekleri karanlığa doğru gitmekte, sistem günbegün çürümekte ve halledilmesi imkansız yeni problemler ortaya çıkmaktadır. Hatta Çin büyük karasındaki bazı bölgeler ve halklar Çin'den ayrılmayı ve bağımsız olma yolundaki isteklerini yüksek sesle dile getirmektedirler.

Bugün Doğu Türkistan Türklüğü milli teşkilatları ve siyasi partilerinin etrafında kenetlenmiştir. Kahraman Doğu Türkistan halkı her zamankinden daha mükemmel şekilde bilinçlenip birleşmekte ve hazır bir saatli bomba gibi sadece şartları gözlemektedir.

" Elli yılda el yenilenir,
Kırk yılda kazan "

Atasözü misali, Doğu Türkistan halkı hürriyete, bağımsızlığa Allah'ın lütuf ve yardımı ile çok kısa zaman sonra kavuşacaktır.

İnşaallah Ayyıldız Gökbayrağımız Doğu Türkistan semalarında yeniden dalgalanacaktır.

DOĞU TÜRKİSTAN LİDERİ SAYIN İSA YUSUF ALPTEKİN'İN İŞGALİN 45. YILDÖNÜMÜNDE HÜR DÜNYA'YA MÜRACAATI

Doğu Türkistan Hükümeti Eski Genel Sekreteri ve Doğu Türkistan Türklerinin Lideri Sayın İsa Yusuf Alptekin Doğu Türkistan'ın Kızıl Çin ordularınca İşgalinin 45. yıl dönümü münasebeti ile İstanbul Sultan Ahmet'teki Armada otelinde 13 Ekim 1994 tarihinde bir basın toplantısı tertip ederek Türk, İslam ve hür dünya kamuoyuna bir kere daha müracaatta bulundu.

Müracaat aynen şöyle ;

Değerli basın mensupları,

Türklüğün ata yurdu Doğu Türkistan, bundan tam 45 yıl önce, 13 Ekim 1949'da, hür dünyanın gözleri önünde Kızıl Çin tarafından işgal edildi. Doğu Türkistan Türkleri, 45 yıldır insanlık tarihinin en korkunç zulüm katliam ve asimilasyonuyla karşı karşıya bulunuyor. Bugün, bu korkunç istila hareketinin 45. yıldönümü sebebiyle yeniden hür dünyaya seslenmek istiyorum.

Aziz Türkiyemizin değerli basın mensupları,

Doğu Türkistan'da imha ve asimilasyon tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Doğu Türkistanlı kardeşlerinizin yaklaşık yarım asırdır devam eden feryadına kulak verin. Yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan kardeşlerinizi unutmayın. Sizlerin yazacağınız her haber, diktatörlerin sonunu biraz daha yakınlaştıracaktır.

Değerli basın mensupları, Azerbaycan, İdil Ural ve Batı Türkistan'ı oluşturan Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu Türk Cumhuriyetleri, yaşadıkları siyasi, ekonomik ve sosyal sıkıntılara rağmen dünya siyasi platformundaki şerefli yerlerini almak için büyük adımlar atarken, bağımsızlık hareketlerinin Doğu Türkistan'a sıçramasından son derece korkan Çinliler, Doğu Türkistan'da olağanüstü güvenlik tedbirleri almaya devam ediyorlar. Çin yönetimi, Batı Türkistan sınır boylarında yaşayan Doğu Türkistanlılar'ı topraklarından koparıp ülkenin iç ikesimlerine sürerken, boşalan yerlere emekli Çin halk Kurtuluş Ordusu mensuplarını yerleştiriyor. İnsanca yaşama, egemenlik ve bağımsızlık bir tarafa, Doğu Türkistan Türkleri bugün, tarih sahnesinden silinmemek için ölüm kalım savaşı vermektedirler. Özellikle Çinliler'in doğu Türkistan Türkleri'ne karşı yürüttüğü nüfus, ekonomik, eğitim, karışık evlenme, mecburi doğum kontrolü ve atom deneme politikası, Doğu Türkistan Türkleri'nin benliğini ciddi şekilde tehdit etmeye başlamıştır.

1949 yılından önce 300 bin olan Doğu Türkistan'daki Çin nüfusu, Çin resmi kaynaklarına göre bugün 6 milyonu geçmiştir. Çinliler'in hedefi, uzun vadede

Doğu Türkistan'a 100 milyon Çinli yerleştirmek ve kalabalık Çin nüfusu içinde Türkler'i eritmektir.

Doğu Türkistan Türkleri'nin yüzde 85'i çiftçidir. Çinliler'in 1981 yılından beri uygulamaya koydukları toprağı kiralama yöntemi Türk çiftçilerine hiçbir yarar sağlamamıştır. devlete olan kira borcunu ödeyemeyen yüzbinlerce kişi toprağını iade etmeye başlamıştır. Önemli makamlarda oturanların tamamının Çinli olmasının yanında, ülkede bulunan işyerlerinin yüzde 90'ını yine Çinliler'e aittir. Bu yüzdenTürkler arasında işsizlik oranı Çinliler'e oranla çok yüksektir.

Doğu Türkistan uranyum, platin, gümüş, altın, kömür ve petrol gibi yeraltı kaynaklarıyla çok zengin bir ülkedir. Doğu Türkistan'ın Tarım Havzası'ndaki petrol yataklarında yapılan araştırmalarda petrol rezervleri 20 milyar ton, doğalgaz rezervleri ise 30 milyar metreküp olarak hesaplanmıştır. Halen Doğu Türkistan'da yılda 7 milyon ton petrol üretilmektedir. Ne var ki, bu zenginliğine rağmen, Doğu Türkistan'da kişi başına düşen yıllık gelir fakirlik sınırının altında olup, 40-45 dolardır.

Günümüzde Doğu Türkistan'da okuma yazma bilmeyenlerin oranı yüzde 60 dolayındadır. Yükseköğretim kurumlarındaki derslerin yüzde 75'i Çince olduğu için, yüksekokula gitmek isteyen Türk çocuklarının mütlaka çok iyi Çince bilmesi gerekmektedir. Nitekim, Türkçe eğitim yapan okullardan mezun olup, yüksekokullara kayıt olmak isteyen Türk öğrencilerin yüzde 97'si, Çincesi iyi olmadığı için giriş imtihanlarını kazanamamaktadır. Çince eğitim yapan okullardan mezun olan türk talebeler ise kendi ana dilini konuşamamakta, meramını anlatamadğı için devamlı olarak Çince kelimelere başvurmakta ve geleneklerini unutmaktadır.

Bugün gerçekte 35 milyona varan Doğu Türkistan Türkleri'nin nüfusu, Çin resmi kaynaklarında kasıtlı olarak 7,5 milyon gösterilmektedir. Doğu Türkistan'da yapılan bütün neşriyatın sadece yüzde 16'sı Türkçe'dir ve milli konularda yazılar yazmak da, ağır cezalarla yasaklanmıştır.

Türkleri eritmek için eski bir Çin yöntemi olan evlendirme yöntemine de başvuran yönetim, Çinlilerle Türkler arasında yapılacak olan evlenmeleri teşvik etmek için her türlü yola başvurmaktadır. Çinli bir kızla evlenen Türk erkeğine 500 dolar para yardımı yapılmakta, doğan çocuklar Çinli gibi yetiştirilmekte, Çin kayıtlarına Çinli olarak geçmektedir. Boşanmak isteyen bir Türk erkeği ise Çinli karısına en azından 2 bin dolar ödemek zorundadır ve bir Türk'ün bu parayı biriktirmesi imkansızdır. Çin yönetimi, bir taraftan da Doğu Türkistan Türkleri'ni eritebilmek için Çin anayasasına aykırı olmasına rağmen mecburi doğum kontrolü uygulamaktadır.

Çinliler, atom denemelerini Doğu Türkistan'ın Lop Nor bölgesinde yapmaktadırlar. 1964 yılından günümüze kadar bu bölgede toplam 40 atom denemesi yapılmıştır. Bu denemelerden sonra çevreye yayılan radyoaktif maddeler doğu Türkistan'da 210 bin insanın ölümüne yol açmıştır. Halen doğu Türkistan nüfusunun yüzde 10'u karaciğer, akciğer ve cilt kanseri gibi hastalıklardan muzdariptir. Sakat doğan çocukların sayısı ise tam olarak bilinememektedir. Bu hastalıkların tedavi edileceği doğru dürüst bir hastane yoktur. Yine mevcut derme çatma hastanelerdeki doktorların hepsi Çinli'dir ve Türkler'le alakadar olmamaktadırlar. Bu sebeple hastaneye kaldırılan Türkler'in yüzde 70'i gerekli tedaviyi göremeden hayatını kaybetmektedir.

Çinliler'in, Doğu Türkistan Türkleri'ne karşı yürüttüğü bu insanlık dışı siyaset, Amnesty Inernational, Asia Watch (Asyayı Gözetleme), Society For Threatened Paoples (Yokolma Tehlikesi Altındaki Milletler Derneği) gibi uluslararası kuru-

luşlar ve Avustralya, İngiltere ve ABD Kongresi insan hakları komisyonları tarafından yayınlanan raporlarla da sabittir.

Öte yandan bugün Çin, büyük bir çıkmaz içerisinde bulunmaktadır. Çin Komünist Partisi'nin resmi yayın organı Rinmin Ribao Gazetesi 22 Mayıs 1994 tarihli sayısında yayınladığı geniş bir makalede, şu anda Çin'de hayatın tam anlamıyla felç olduğunu, arduda disiplinsizliğin hüküm sürdüğünü ve eyaletlerdeki yönetimin tamamen kontrolden çıktığını belirterek, merkezi hükümetin gerekli önlemleri almaması durumunda ülkenin kaosa sürüklenebileceğini belirtmektedir. Pekin Bilimler Akademisi'nin geçen yıl hazırladığı bir raporda da Çin'in ivedi olarak ABD örneği bir fedaratif sisteme geçmesi gerektiği belirtiliyor. Çin'de 3-4 Haziran 1989 tarihinde yaşanan kanlı olaylardan sonra ülke dışına kaçmak zorunda kalan bilim adamları, ABD'de demokratik Çin devleti anayasasının taslağını kaleme aldılar. Geçen Ocak ayında hazırlanan bi taslakta Doğu Türkistan, Tibet ve İç Moğolistan'a, içişlerinde tamamen hür olmak üzere "**özerk devlet**" statüsü tanınıyor. Bu durum, şimdiye kadar sözkonusu üç ülkeyi Çin'in ayrılmaz bir parçası olarak kabul edegelen Çinliler'in düşünme tarzında büyük aşama olarak görülüyor.

Gelecekte Doğu Türkistan'da patlak verecek olan bir topyekün ayaklanma, bütün Çin'e sıçrayacak ve böylece Asya kıtasında büyük bir istikrarsızlık doğacaktır. Bu istikrarsızlıktan en çok etkilenecek olan devletlerin başında elbetteki bağımsızlığına yeni kavuşan Batı Türkistan olacaktır. Bu duruma seyirci kalamayacağı için bu girdabın içine Türklük Alemi'nin anası Türkiyemiz de çekilebilir. Nitekim 1 milyar 200 milyon nüfuslu Çin'de patlak verecek kanlı olayların sadece ülkede kalacağını düşünmek mümkün değildir. Bu sebeple geleceği iyi görebilen ülkeler, bugünden demokrasiye geçilmesi ve azınlıkların haklarının tanınması hususlarında Çin yönetimine baskılar yapmaya başladılar.

Türk Dünyası'nın en güçlüsü olan Türkiye yeni kurulan Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkilerini yeterince tesis edememiş, genç cumhuriyetlerde yaşanan olaylara karşı lüzumlu ilgiyi gösterememiştir. Bu ilginin gösterilememesinin en büyük sebebi eski SSCB ve ÇİN hükümetlerinin tepkilerini almamak olmuşsa da, her iki ülke de Türkiye aleyhine ellerinden geleni yapmışlardır.

Doğu Türkistan Türkleri bugün ya sessizce eriyip tarih sahnesinden silinme veya topyekün ayaklanıp kahramanca ölme gibi bir tercih ile karşı karşıya bırakılmışlardır.

Biz, Türk'ün Türk'ten başka dostu yoktur diyoruz. O halde ilk aşamada Türk'ün Türk'e olan dostluğunu, hissiyatlarını ve hamiliğini daha da güçlendirecek çalışmalar yapılmalıdır. İkinci aşamada, Türkiyemiz başta olmak üzere bağımsız Türk Cumhuriyetleri, yabancı yönetim altında yaşamakta olan Türkler konusunda ortak bir strateji belirlenmelidir. Son olarak ise Türkiyemiz ile bağımsız Türk Cumhuriyetleri Çin, İç Moğolistan, Tibet ve Doğu Türkistan'daki mevcut gerginliği yumuşatabilmek için pekçok ülke tarafından başlatılan kampanyaya aktif katılma yollarını aramalıdırlar. Aksi halde Türkiyemiz başta olmak üzere bağımsız Türk Cumhuriyetleri bu vebalin altından kalkamazlar.

İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal!..

DÜNYA İSLAM BİRLİĞİ OLAĞANÜSTÜ GENEL KURULUNDA DOĞU TÜRKİSTAN MESELESİ GÜNDEME GETİRİLDİ

Geçen Eylül ayının 2. ve 3. günlerinde Merkezi Suudi Arabistan'ın Mekke şehrinde bulunan Dünya İslam Birliği Teşkilatının Olağanüstü Genel Kurulu yapıldı. Bu genel Kurulda 5-13 Eylül 1994 tarihleri arasında Birleşmiş Milletler Teşkilatınca Mısır'ın Başkenti Kahire'de tertiplenen " **Dünya Nüfus Konferansı**"nın doğum kontrolü, sun'i döllenme ve kürtaj'ın serbest bırakılması gibi ana prensiplerine karşı İslam Birliği Teşkilatının görüşünü belirlemek ve bu görüşler doğrultusunda kamuoyu oluşturmak, Konferans'ı boykot eden birçok İslam ülkesinin bu kararını desteklemek gibi birçok konuda ortak kararlar alındı ve kamuoyuna açıklandı.

Bu toplantıya Doğu Türkistan'ı temsilen Vakıf Başkanımız ve Dünya İslam Birliği Kurucular Kurulu üyesi Em. General Mehmet Rıza Bekin katıldı ve Olağanüstü Genel Kurulda söz alarak sömürgeci Kızıl Çin yönetiminin Doğu Türkistan'da yürütmekte oldukları **"DOĞUMU YASAKLAMA"** politikasını gerçek yönleri ile ifşa eden bir konuşma yaptı.

O, konuşmasında; **"Doğu Türkistan'daki durum çok vahimdir. İslam dünyası bu meseleyi gündeme getirmeye biraz geç kalacak olursa, korkarım Doğu Türkistan'da kurtarılacak bir tek müslüman kalmayacaktır"** diyerek İslam aleminin dikkatini bir kere daha Doğu Türkistan meselesine çekti. Bu konuşma toplantı delegelerince büyük ilgi ile karşılandı. Konuşma metni istek üzerine çoğaltılarak delegelere ve basına dağıtıldı.

Konuşma metnini aşağıda sunuyoruz ;

KOMÜNİST ÇİN İDARESİNİN DOĞU TÜRKİSTAN'DA UYGULADIĞI "DOĞUMU YASAKLAMA" POLİTİKASININ ESAS GAYESİ MÜSLÜMAN TÜRKLERİ YOK ETMEKTİR

Komünist Çin Diktatörü MAO devamlı olarak " **İnsan faktörü esas halledici Amil"** direktifi ile 400 milyonu dahi bulmayan Çin nüfusunu devamlı surette çoğalmaya teşvik ederek Çin milletinin nüfusunu bir milyara çıkardıktan sonra tahakkümü altındaki müslümanlara özel olarak **"Doğumu Mecburi Yasaklama Yasa"**sını çıkararak, müslüman nüfusun normal büyüme hızını engelledi ve onların soyunu kesmek sureti ile onları eriterek yok etme stratejisi uyguladı. Doğu Türkistan , Türk Dünyasında mübarek islam dinini kendiliğinden kabul eden ilk devlet olarak 1000 yıldan beri islamiyeti korumak ve yaymak için tarihi hasmı Çinlilerle defalarca savaşarak hayatları pahasına

doğuda islamiyeti korumuş ve yaymıştır. Çinliler'de Doğu Türkistan müslümanları için **"Müslüman Uygurlar para bulurlarsa camii inşa ederler"** deyimi yerleşmiştir. Doğu Türkistan müslümanları Çin Komünist idaresinin atizm (dinsizlik) politikasına var gücü ile karşı koyarak Ulu Kur'an-i Kerim'in yolunda sapmadan yürümüştür. Günümüzde de kutsal dinimizi canları pahasına korumaktadır.

Komünist Çin İdaresinin 1949 yılından beri Doğu Türkistan Müslümanlarını imha gayesi ile vahşice yürüttükleri icraatlarını aşağıda sizlere beyan etmek istiyorum.

1- Ulemaları ve nüfuzlu dini zatların faaliyetlerini **"Hükümet Karşıtı Eylem"** olarak tanımladılar ve onları **"Panislamistler" "Sosyalizm Karşıtı Unsurlar"** diye suçlayarak ağır şekilde cezalandırdılar. Bütün Doğu Türkistan çapında 8 defa **"Temizlik Kampanyası"** icra ederek müslümanları, dini zatları ve bilim adamlarını hapsettiler bir çoklarını öldürdüler. Dini eğitim yerleri olan bütün Medrese ve camileri tahrip ettiler. Bu kampanyalar esnasında öldürülenlerin sayısı 500 bin'i geçmektedir.

2- Dini hayatı yok etmeyi hedefleyen kampanyanın ardından Çinliler, Doğumu Yasaklama Yasasını çıkararak Müslümanların şehirlerde iki, köylerde ise üçten fazla çocuk sahibi olmalarını yasakladılar. Kendilerinin belirlediği bu sayı için de ayrıca, zaman tayin ederek, müslümanların istedikleri zaman çocuk sahibi olmalarına da sınırlamalar getirdiler. Bu icraatları için yerli devlet memurlarından **"NEZARETÇİLER"**ler tayin ettiler.

İşgalci Çinlilerin en ağır ve insanlık dışı olan icraatları şudur ki,20 milyondan fazla müslüman nüfusun yaşadığı kırsal kesimlerde doğumu kontrol için hiç bir araç, gereç ve tıbbi tedbirlerin mevcut olmadığı ortamlarda müslüman hanımlarına zorla yasaklama operasyonu tatbik etmektedirler. Anne adayları ilkel usullerle kısırlaştırılmakta ve erkekler zorla baba olabilme şartlarından yoksun bırakılmaktadır. Hamile kadınların karınları zorla yarılarak bebekleri alınmakta ve bu masum bebekler iğne ile öldürülmektedir. Bu gayri insanı vahşetten kaçarak kurtulanlar ise çok ağır mali ve idari cezalara çarptırılmaktadır. Doğan bebekler ise insani haklarından mahrum edilmekte, vatandaşlık hakları verilmemekte hatta onlara isim koymak dahi yasaklanmaktadır. Bu şekilde dünyaya gelen bebeklerin anne ve babaları 10 yıl süre ile angaryada çalıştırılmaktadır. Çin resmi yayın organı **"ŞİNCANG"** gazetesinin 12 Eylül 1990 tarihli sayısına göre Doğu Türkistan'ın Hoten Vilayetine bağlı Karakaş ilçesinde 18.765 müslüman Türk anne adayı zorla ameliyat edilmiş ve anne olma yetenekleri ortadan kaldırılmıştır. Bu sayı ise, bu ilçedeki toplam anne adaylarının yarısını teşkil etmektedir. Bu uygulama için bu İlçeye özel olarak yalnız Çinlilerden kurulu 432 kişilik bir sağlık ekibi görevlendirilmiştir. Doğu Türkistan'da Karakaş gibi 127 ilçe mevcuttur. Buna göre 1991 yılı içerisinde yaklaşık 2 milyondan fazla müslüman anne adayına doğurma özelliği zorla kaybettirilmiştir.

1985 yılının 12 Aralık günü Ürümçi şehrinde 5 bin kadar Üniversite öğrencisi, 19 Mayıs 1991 tarihinde ise yaklaşık 30 bin müslüman Çin işgal yönetiminin çağ ve insanlık dışı bu uygulamalarına karşı gösteriler yapmışlarsa da bu masum ve haklı ey-

lemler Çin işgal ordusunca kanlı şekilde bastırılmıştır.

3- Çinli istilacılar Doğu Türkistan'da kurduğu nükleer deneme tesislerinde 1964 yılından beri gerçekleştirdikleri kendi ifadelerine göre 40, başarısızlıkla sonuçlanan ve kamuoyundan gizlenen bir o kadar da nükleer denemeler yapmıştır. Bu denemelerin hemen hemen tamamı müslüman Türklerin meskun bulundukları Taklamakan ve Lob-Nor bölgelerinde gerçekleştirilmiştir. Bu denemeler neticesinde Müslüman halk tedavisi imkansız ve teşhis edilemiyen birçok hastalıklara yakalanmıştır. Gıda,su, hava ve çevre telafisi imkansız ölçüde kirletilmiştir. Ekolojik dengeler tamamen bozulmuştur. Çin yönetimi yaptıkları bu nükleer denemelerden ve onun olumsuz sonuçlarından da müslümanların nüfusunu azaltmak gayesi gütmektedir.

1949 yılında 9 milyon olarak belirlenen Doğu Türkistan Müslümanlarının nüfusu, 1991 yılında 7 milyon olarak ilan edilmiştir. Doğu Türkistan'da nüfus sayımı mutlak çoğunluğu Çinlilerden oluşan kadrolarca yürütülmekte olup, gerçek rakam Çin Merkezi Hükümetince belirlenen nüfus politikasına uygun şekilde ve siyasi ihtiyaca göre belirlenip ilan edilmektedir. Bu sahtekarlık farkedilip itiraz edilince sonuç kanlı bitmektedir. Ürümçi Üniversitesi Öğretim üyelerinden İstatistik uzmanı ve aynı zamanda Milletvekili de olan Prof.Dr. Tursun Kurban, Milletvekili olarak kendisine tanınan yasal haklarından yararlanarak Müslüman Türklerin nüfusunun Hükümetçe ilan edilen rakamdan bir kaç misli fazla olduğunu açıkladığı için onun ilmi ve idari ünvanı geri alınmış kendisi Üniversite Kütüphanesine odacı olarak tayin edilmiştir. Eğer Uluslararası tarafsız kuruluşlar Doğu Türkistan Müslümanlarının gerçek sayısını belirlemek için ilmi olarak çalışacak olurlursa gerçek rakamın 30 milyondan fazla olduğu ortaya çıkacaktır.

4- Doğu Türkistan'ı işgali altında bulunduran Kızıl Çin Yönetiminin müslümanları assimile etmek için başvurdukları bir diğer yöntem Doğu Türkistan'a Çinli göçmen getirip yerleştirme uygulamasıdır. Doğu Türkistan'da 1949 yılında Müslümanların oranı % 96 iken, 1992 yılında bu oran % 42'ye gerilemiştir. Çinliler bu yol ile müslümanları öz yurtlarında azınlık olarak göstermek gayesini hedeflemektedir.

Özet olarak ifade etmek ister isek, Çinlilerin Doğu Türkistan Müslümanlarına karşı zulüm ve terör ile yürütmekte oldukları doğumu yasaklama kanunu, Çinlilerin iddia ettikleri gibi normal bir devlet nüfus politikası değildir. Bu politika Doğu Türkistan'ı Çinlileştirerek ebedi olarak bu topraklara sahip olmak gibi iğrenç stratejik planlarının bir parçasıdır. Bunu ise, devamlı surette yürüttükleri kanlı siyasi temizlik hareketleri, hiç bir önlem alınmadan sürekli olarak yapılmakta olan nükleer denemler ayrıca, devamlı surette kitlesel olarak Doğu Türkistan'a yerleştirilen Çinli göçmen nüfus gibi bir birini tamamlayan politikalar biraz dikkatle tetkik edilirse, bu icraatların esas mahiyetini anlamak zor olamayacaktır.

İslam dünyasını Doğu Türkistan Müslümanlarının içinde bulunduğu bu vahim duruma geciktirmeden gündeme getirmeye çağırıyorum. Geç kalındığı taktirde korkarım, Doğu Türkistan'da kurtarılacak bir tek müslüman kalmayabilir.

MİLLETLERARASI HÜKÜMET-DIŞI KURULUŞLAR VE DOĞU TÜRKİSTAN (II)

Ahmet TÜRKÖZ
İst.Ün.Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Enstitüsü Doktora Öğrencisi

DOĞU TÜRKİSTAN'DA NELER OLDU ?

Doğu Türkistan'daki Nisan 1990 Olayları Hakkındaki Cevaplanmamış Sorular

Çin kaynakları 1990 Nisan ayı sonlarında Çin'in uzak kuzey batı bölgesi Doğu Türkistan'da Çin birliklerince " **bastırılan** " bir olay veya ayaklanma olduğuna dair ülke içinde ve dış basında dolaşan haberleri resmen doğrulamıştır. Yetkililer Müslüman " **bölücüler** " ile " **Halkın Özgürlüğü Ordusu**" arasındaki çatışmada 21 kişinin öldürüldüğünü bildirmişlerdir.

Barın kasabasında olan bu olaya getirilen resmi açıklama ürperticidir ;

5 Nisan 1990'da "**kaçak katiller**" ve "**mutad hırsız ve alçaklar**" "**karşı devrimci**" bir örgüt kurmuşlar, yerel halkı teröre boğan "**tiranlar**" gibi hareket etmişler ve Bajia Festivali sırasında "**bazı kötü maksatlı oluşturulmuş kitleleri sorun yaratmaya zorlamışlardır.**" Ertesi sabah 6 Nisan'da merkez kurdukları yerel hükümet binasını terketmeyi reddetmişlerdir. Polis ve güvenlik görevlileri bilahere bir karşı saldırıya geçmişler ve tüfekle silahlanmış 15 "**haydutu**" ve bir Uygur "**kadro**"yu kovalayarak öldürmüşlerdir. (Urumçi, Doğu Türkistan Televizyonu, 21 Nisan 1990). Diğer yerel bir televizyon, ertesi gün "**haydutlar**"ın uzun bıçak, dinamit ve tüfekler, 2 at, 1 makinalı tüfek ve (iki kişinin intihara teşebbüs ettiği) el bombalarına sahip olduğunu bildirmiştir. Yerel görevlilerin öldürülmesi, grafik terimlerle tarif edilmiştir. Bunlardan biri, "**bir kişi tuvalete gömülmüştür**" şeklinde idi. (U-X Televizyonu,22 Nisan 1990)

Bu anlatış, hangi standarta göre olursa olsun çok kabadır. Takip eden günlerde, Çin basın-yayın organları bölge hakkında resmi görüş doğrultusunda yayınlarına devam ettiler.

Doğu Türkistan'daki Nisan olaylarını oluşturan şartlar tam olarak bilinmektedir. Müslüman Türklere yönelik bölgedeki Çin milleti ve dini siyasetleri ve olay hakkında belli başlı soruları içeren birçok senaryolar söz konusudur.

9 Nisan'da yabancı şahitlerin ifadelerine dayalı Batı kaynaklı haberler "**Kaşgar yakınlarında yüzlerce Müslüman Uygur**"un ayaklanmasın-

dan bahsetti. (UPI 9.4.90) Aynı gün, The Chicago Tribune, "**Kaşgar ve Hoten'e hava yoluyla birlikler ve subaylar gönderildiğini**" bildirdi. Bu eylemlere dini kısıtlamalara karşı ayaklanmadan, daha fazla milli bağımsızlık ve otonomi talep eden gösterilere kadar giden olayların bir gelişimi olarak değinildi. Daha fazla dini hürriyet ve Çin'in sıkı nüfus politikasında esneklik taleplerine hep yerel rahatsızlık nedenleri olarak dikkat çekildi.

11 Nisan'da UPI, 50-60 kişinin öldürüldüğüne dair yerel vatandaşlar ve "**ziyaretçi**"lerden alınan bilgileri yayınladı. Los Angeles Times, Kırgızların cami kurmasına engel olunmasından sonra bölgede çıkan rahatsızlığı doğrulayan iki İsveçli turiste yer verdi.

12 Nisan'da, Dışişleri Bakanlığı olayı inkar etti ve UPI, bölgede cami ve islami okulların kurulmasını kısıtlayan bildirilerden dolayı yerel rahatsızlıklar olduğunu bildirdi. O gün, Chicgo Tribune, üç şehirde iki gün süren protestolar olduğunu bildirdi ve öne sürülen farklı açıklamalara yer verdi. Sovyet Cumhuriyetlerinden gelen bölücü etkileri kınayan Çin kaynakları ve Doğu Türkistan'da artan Çinli nüfusunun kendilerine hakim olduğundan ve kültürlerini tahrip ettiğinden şikayet eden Doğu Türkistanlı milli azınlıklar.

13 Nisan'da Washington Post, bazı Kırgızların Çin polis kuvvetleriyle çatışmaya girdiğini, 8 polis dahil en azından 60 kişinin öldüğünü bildirmiştir. 15 Nisan'da ise, Chicago Tribune, Doğu Türkistan'daki Müslüman halkı etkileyen gerginliklere değinerek, kitlelerin camilere yeni kısıtlamalar getiren 1 Mart tarihli yasadan sonra yeni cami açmanın yasaklanmasını protesto ettiklerini bildirmiştir. Xinjiang Daily gazetesi, Çin makamlarının bögedeki camilerin "**müminlerin ihtiyaçlarını yeterince karşılayacak sayıda olduğuna**" karar verdiğini belirten haberine yer vermiştir. Tribune, yeni çıkartılan kimlik kartlarına duyulan yerel kızgınlıktan bahsetmiştir. Ayrıca, Xingiang Daily gazetesinin ilk defa bir isyanın ezildiğinden bahsettiği bildirilmiştir.

Ancak 22 Nisan'da Çin Hükümeti, Doğu Türkistan'daki Barın kasabasında bir olayın vuku bulduğunu doğrulamamıştır. Bu doğrulama, olaydan 2,5 hafta sonra ve Batılı gazetelerin olay hakkında haber vermeye başlamasından 2 hafta sonra gelmiştir.

Doğu Türkistan'daki hareket hakkında resmi açıklamada sert bir dil kullanılmıştır.

"Silahlı polisimiz, Barın kasabasında çok küçük sayıda haydutların planlandığı karşıdevrimci silahlı bir isyanı ezmiştir. Barın kasabasındaki karşı devrimci silahlı isyana milliyet ne de dini sorunlar yol açmamış olup, amaçlara anavatanın birleşme ve birliğini bozmak ve milliyetleri parçalamak olan aşırı gerici siyasi güçler tarafından çıkarılmıştır".

Resmi açıklamalarda, Barın'daki göstericilerin taşıdıkları posterlerde **"Sosyalizme inanmıyoruz","Biz sadece sosyalizme muhalefet etmek istiyoruz, hepsi bu." "Din, Marksizmin-Leninizmin üzerinde olmalı"** sloganlarının bulunduğu bildirilmiştir. Sosyalizmin hakimiyetini sürdürme, hükümetin en temel prensiblerinden biridir ve bu afişler, Hükümet için özellikle saldırgan ve parçalayıcı görünmüştür. Ancak, komşuları Sovyetler Birliği'ndeki siyasi gelişmelerle kıyaslandığında, bu afişler sadece daha fazla demokrasi, otonomi, hürriyet

ve siyasi temsil taleplerini simgeliyor olabilirdi.

Yukarıda belirtildiği gibi resmi Çin tutumu, Barın kasabasındaki olayların milleyet problemleriyle veya dini siyasetle ilişkisi olmadığı, sadece "**gericilik, bölücülük**"le ilgisi olduğu yönündaydi. Ancak Batılı haber kaynakları, Çin'in milliyet ve dini politikalarının özellikle yeni camileri yasaklama kararı bölgede 1990 baharında çokan protestoların en azından bazılarında temel bazı oluşturduğunu öne sürmüşlerdir.

Mart-Nisan 1990 olayları, Doğu Türkistan'daki şartlar ve bölgedeki din ve milliyet politikası hakkından daha fazla bilgiye ihtiyaç olduğunu gösterir. Başlangıçta çıkan basın haberlerinde öne sürüldüğü gibi hareketin kendi başına bir olay olup olmadığı veya başka 3-4 kasabayı da kapsayıp kapsamadığı konusu teyide muhtaçtır.

Doğu Türkistan halkına, parti görevlilerinin dini ibadette bulunamayacağını hatırlatan Hükümetin kendi açıklaması, kimlik ve milliyetlerinden, dinlerinden vazgeçmedikçe yerli milli azınlıkların yönetiminde, yani Çin Komünist Partisi'nde önemli bir yeri olamayacağını açıkca işaret etmektedir.

Doğu Türkistan'daki ayaklanmadan sonra Çin makamları, bölgeyi yabancılara kapatmıştır. Gerçekte ne olup bittiğini açıklığa kavuşturacak hareketlerden biri, yabancı araştırmacıların bölgeyi ziyaret etmesine ve ilgili taraflarla görüşmelerine izin vermek olacaktır. Bu amaçla mesela, BM Yargısız ve Keyfi İnfazlar Özel Reparatörünün Doğu Türkistan olaylarını incelemeye davet edilmesi uygun olabilirdi. Aynı şekilde, BM Dini Hoşgörüsüzlük Özel Reparatörü de, bölgedeki dini hürriyeti içeren gerginlikleri faydalı bir şekilde inceleyebilirdi. Ayrıca, uluslararası özel kuruluşlar da bölgede değerli araştırmalar yürütebilirlerdi.

DOĞU TÜRKİSTAN VAKFI YAYINLARI - II

Dr. Kurtuluş ÖZTOPÇU'nun Doğu Türkistan'da Derlenmiş

UYGUR ATASÖZLERİ
VE
DEYİMLERİ

KİTABI ÇIKTI. Fiyatı : 50.000 TL.
Vakfımızdan Temin Edilebilir.

2. TÜRK DÜNYASI GENÇLİK KURULTAYI'NDA DOĞU TÜRKİSTAN

Özgür YAĞLAKAR

20-30 Ağustos 1994 tarihleri arasında Kırım'ın tarihi Başkenti Bahçesaray şehrinin Turbaza tatil merkezinde 2. Türk Dünyası Gençlik Kampı ve Kurultayı yapıldı. Türk Ocakları Genel Merkezi, Türk Dünyası Gençleri Birliği ve Kırım Tatar Milli Hareketi tarafından ortaklaşa düzenlenen ve TİKA'ca desteklenen bu Kurultaya Türk Cumhuriyetleri ve Topluluklarından 274 temsilci iştirak etti.

Açılış merasimine Kırım Tatar Milli Meclisi Başkanı Mustafa Cemil Kırımoğlu, Türk Ocakları Genel Başkan Yrd.-cısı Yavuz Bülent Bakiler, Türk Dünyası Gençleri Birliği başkanı Talgat Ahmetşın, (Tataristan) Türkiye Heyeti Başkanı Yakup Deliömeroğlu, Kırım Tatar Milli Hareket Başkanı Erecep Hayrettin ve Türk Devlet ve Topluluklarının temsilcileri katılarak birer konuşma yaptılar. Ayrıca, açılışa Kırım'ın her tarafından akın akın gelen 1000 kadar Kırım Türkü katıldı.

Bu Kurultaya Doğu Türkistan Vakfı adına Vakıf himayesinde Yüksek Lisans yapmakta olan Özgür Yağlakar katılmış ve açılışta Doğu Türkistan adına 15 dakika süre ile bir konuşma yapmıştır. O, konuşmasında; Doğu Türkistan'ın geçmişi ile bugünkü durumunu ve son yıllardaki bağımsızlık hareketleri hakkında bilgiler vermiştir. Konuşması Kurultay iştirakçileri tarafından ilgi ile karşılanmış ve basın yayın organlarının çeşitli sorularını cevaplandırmıştır. Ayrıca, BBC, TRT Dış yayınlar, A.A Kırım Tatar Radyo Tv. Kumuk, Tataristan ve Kırım Gazetesi ile Azerbaycan Demokratik Gençclik Gazetesi ile raportajlar yaparak Doğu Türkistan hakkında bilgiler vermiştir.

Kurultay,Türk dünyasının meselelerini bilimsel olarak incelemek üzere komisyonlar halinde çalışmıştır. Siyaset, dil, tarih, ekoloji, ekonomi, sanat, iletişim ve din komisyonları toplam 12 saat çalışarak raporlar hazırlamış ve Genel Kurula sunmuştur. Doğu Türkistan Delegesi Özgür Yağlakar Tarih Komisyonu Başkanlığına seçilmiş ve başarılı çalışmalar yapmıştır.

23 maddeden oluşan sonuç bildirisinde Doğu Türkistan'la ilgili olarak şu ifadeler ittifakla kabul edilmiştir.

10. Madde Çin esareti altında bulunan Doğu Türkistan'da baskıcı Çin yönetiminin yaptığı ve her sene binlerce çocuğun ölü veya sakat doğmasına yol açan nükleer denemeleri ve Uygur Özerk Bölgesi'ne Çinli nüfus yerleştirerek yapılan soykırımı şiddetle kınıyoruz. Bu denemelere ve soykırım hareketlerine en kısa zamanda son verilmelidir.

Ayrıca, Genel Kurulun Doğu Türkistan'la ilgili olarak aldığı karar Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliğine yollanmıştır.

3. Türk Dünyası Gençlik Kurultayının 1995 yılının Ağustos ayında Türkmenistan'da yapılması kararlaştırılmıştır. 3. Gençlik Kurultayının hazırlıkları için Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Heyet Başkanlarının 14 Nisan 1995 tarihinde Ankara'da toplanacakları bildirilmiştir.

KAŞGARLI MAHMUT'TA TÜRK DİLİ VE TÜRKLÜK ŞUURU

Mustafa USLU

" Kaçan görse anı Türk
Budun anga aydaçı
Mungar togir ulugluk
Munda naru keslinür.."

" Görünce bir Türk
Şöyle söyler halk
Bundadır ululuk
Bundan gayrıda yok "

Türk dilinin ilk sözlüğünü yazma şerefine nail olan Kaşgarlı Mahmut'un asıl adı ; Kaşgarlı Mahmut bin Hüseyin bin Muhammed'dir. Kaşgarlı Mahmut, Karahanlı hükümdar sülalesine mensuptur. Barsgan Emir ; (Arslan İlig) Hüseyin Çağrı Tigin'in oğludur. (1056-1057) Dedesi Muhammed Buğra Han bin Yusuf 1056-1057'de Doğu Karahanlılar'ın hakanı olarak hüküm sürdü. Kaşgarlı Mahmut, Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın altıncı neslinden torunudur.

Unutmamak gerekir ki, 1072'de başlayıp 1077'de bitirdiği eseri Divan-ı Lügat-it Türk, herşeyden önce bir Türkçe-Arapça sözlüktür. Mahmut eserini, halife Ebü'l-Kasım Abdullah'a sunmuştur. Fakat Kaşgarlı Mahmut basit bir sözlük yazmakla yetinmemiştir. O, üstün bir milletin mensubu olduğuna inanmaktadır. Gönlü **"Türklük"** sevgisiyle doludur. Zihni; Türk milletinin ve çeşitli Türk boylarının, Türkçe'nin ve çeşitli kollarının, Türk Edebiyatı'nın, folklorunun, Türk düşüncesinin ve yaşayış tarzının, Türk efsane ve destanlarının varlığı ile meşguldü. İşte bu duygu ve sevgi, bu bilgi, bu inanç ve şuur Divan-ı Lügat-it Türk'ü bir sözlük olmaktan Kaşgarlı Mahmut'u da sıradan bir insan olmaktan çıkarmış, Kaşgarlı Mahmut'u unutulmaz bir Türk milliyetçisi, eserini de bir Türk klasiği haline getirmiştir.

Kaşgarlı Mahmut, XI. asırda yaşamıştır. Büyük Türk alimi Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lügat-it Türk adlı meşhur eserinin tek bir yazma nüshası vardır. O da, Fatih Millet Kütüphanesi'nde (İstanbul) bulunmaktadır.

İlk Türk devletlerinden beri Türkçe'ye bağlı kalan Türk dünyası, yazılı abideleriyle ortaya çıkmakla kalmamış (V. Asır) devlet dili hakimiyeti hüviyetini de kazanmıştır. Türkistan (Orta Asya) Türkleri, M.Ö 2. asırda milli bir şaire sahipti. Türkler ; Çin baskı ve tesirine rağmen Türkçe'yi yazı ve edebi bir dil haline getirmeyi başarmışlardır. Kırgız ve Yenisey Kitabeleri (V. asır) mütakiben Orhun Kitabeleri bu anlayışın tarihi vesikalarıdır. Hatta, Türkler o zamanlar bile matbaa kurmuşlardır. Türkler, çevrelerindeki çeşitli medeniyet karmaşasına rağmen dillerini korumakla kalmamışlar, komşularını da etkilemeyi bilmişlerdir.

İslamiyet'in kabulüyle Türkler, Türkçe'yi öğrenmeyi İslami bir vecibe haline

getirmişlerdir. Bu vecibenin yerine getirilmesi konusunda karşımıza Kaşgarlı Mahmut çıkmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, İslamiyet'ten sonraki Türk milliyetçiliğinin ilk büyük temsilcisidir.

"**Türklerin'in en fasih konuşanlarından, en açık anlayanlarından ve nesepce en ileri bulunanlarından olduğu**"nu kendi eserine dayanarak bildiğimiz Kaşgarlı Mahmut'ta mübalağa ve samimiyetsizliğe rastlayamıyoruz. Türkçe'ye tamamıyla hakimdir. Nesebinin yüksek olmasını açıklaması, döneminin nesebe verdiği değerden ileri gelmektedir. Ailesi ve kendisi ile ilgili verdiği bilgilerde mübalağaya rastlanmış olsa idi Kaşgarlı Mahmut hakkında basit hükümlere gidilebilirdi. Bu sefer de ; Kaşgarlı'dan siyasi ve devlet anlayışı hakkında bilgi vermesi beklenilirdi. Divan, bu bilgilerle doludur. Tersine Türkçülüğü'nü her fırsatta her yerde hissettirmiştir. Bu asil duygu sebebiyle Türk illerini oba oba dolaşmış, Türk dili ve kültürü adına ne varsa derlemiş, eserinde işlemiştir.

İnsanlığın ancak günümüzde bir ilim konusu yaptığı " **Şive** " malzemelerinin mukayeseli olarak derlenmesi, Kaşgarlı Mahmut'a nasip olmuştur. Vazifesini, özlü ve kısa bir şekilde anlatışı, onu çağının en büyük filoloğu yapmıştır. Kendi ifadesine göre ; " **Tekmil Türk taifelerini şivesini zihnine nakşetmiştir** ". Kaşgarlı Mahmut'un ifadesi, abartılı sayılmamalıdır. Bizce bu ifade ; ciddi bir dil aliminin sahasına olan hakimiyetinin en güzel ifadesidir !..

O Türk dilinin bütünlüğünü sağlamak için ; Türk dilinin şivelere ayrılmadığı bir dönemde mukayeseli gramerini artaya koymuştur.

XI. Asır Karahanlılar dönemi için (taslak halinde de olsa) bize bilgi veren yine Kaşgarlı Mahmut'tur. Bundan tam 900 yıl önce Türkçe'nin resmi devlet ve yazı dili olduğunun da en büyük şahididir.

Zira Türkistan (Orta Asya) İslam kültürünün ilk yayılma çağında, yabancı kültürlerin (İran, Arap ve diğer) etkilerinden Türk kültürünün koruyucularına düşen görev büyüktür. Türkler bu sebeple hem İslam'ı yayacaklar hem de kendi kültürlerini koruyacaklardı ki, onlar da bunu yapmışlardır.

Kaşgarlı Mahmut'un yaşadığı çağda, Türk cemiyeti bazı sosyal değişmeler yaşıyordu.(Yükselme hevesi, eski şehir hayatından ticaret ve sanat hayatına geçiş vb.) Bu sosyal değişmelerin yaşandığı Türk coğrafyasında "**derleme**"ye çıkmak her babayiğidin harcı olmasa gerektir.

Kaşgarlı Mahmut'un şahsiyeti ile ilgili bir konuda, eserini; zamanın halifesi Ebu'l Kasım Muhammed'e sunmuş olmasıdır. Bu noktaya dikkat etmek gerekir. Nesepçe ileri ve asil bir Türk ailesine mensup bir mütefekkir, Türk arap kaynaşmasının en cavcavlı ve karışık bir döneminde Halife ile eserini tartışıyor olması Türk tarihi bakımından (bilhassa Karahanlılar dönemi için) kıymetli bir olaydır.

Kaşgarlı Mahmut; nesebi sebebiyle Tabgaç Buğra Han'a da, halife Ebu'l Kasım Muhammed'e de aynı uzaklıktaydı. Eserini, Halifeye sunma sebebi olarak nesepçe üstün olmasını ileri sürmek, oldukça yanlış bir kanaattır. Zira bu anlayış, Kaşgarlı Mahmut'un şahsiyet ve kültürünü kabul etmemek anlamına gelir ki, bunun doğruluğu söz konusu değildir. Divan-ı Lügat-it Türk, Karahanlı Türk devlet hayatının karakteristik özelliğini yansıtmaktadır.

Bilinmesi gereken bir başka hakikat ta şudur; Divan'da Türk kültür vasfının yüksekliği ve imtiyazının varlığı defalarca tekrar edilmiş olmasına rağmen, Halifeyi yükseltecek tek bir satırın olmayışı (küskünlükle Bağdat hayatına atılmıştır fikrine) gayet manidardır.

Kaşgarlı Mahmut'a, Divan-ı Lügat-it

Türk adlı meşhur eserini yazdıran sebep; Türkçe'nin Arapça ile "atbaşı" yürüdüğünü, hatta ondan "üstün" olduğunu ispatlamak maksadıdır. Kaşgarlı Mahmut, Araplar'a Türkçeyi öğretmek maksadıyla daha önceleri bir kültür yaklaşmasına bir vasat hazırlamıştır. Ne yazık ki, yazdığı bu eser hakkında en ufak bir bilgiye sahip değiliz.

Kaşgarlı Mahmut'un münevver (aydın) kişiliğine en fazla tesir eden husus, filologluğudur. Arap filolog okulunda yetişmesine rağmen "Türkçülüğü"neden bir an da olsa ayrılmamıştır. Tersine Divan'ında Türk millet ve kültürünün faziletine geniş yer vermiştir. Türk milleti ve kültürü hakkında yanlış bilgi vermekten kaçınmış, milletimiz ve değerlerimizle ilgili en küçük teferruatı gözardı etmemiştir.

Türkleri yalnız Türk hususiyetleriyle değil etnik mensubiyet ve durumları ile de güçlendirmeyi bilmiştir. Türk sözü, Kaşgarlı Mahmut'ta canlılığını her zaman korumuş Arap dünyasına bütün ihtişamıyla tanıtılmak için sunulmuştur.

Kaşgarlı Mahmut'ta Arap aydın yazarlarınında başvurduğu hadislerle Türkleri tanıtmak ve kültür tarihine dahil etme gayretini görüyoruz. Eserine, Türkleri tebcil eden hadisleri almayı da ihmak etmemiştir. Hadislerin, kaynaklarının açıklanmasını da yapmıştır.

Kaşgarlı Mahmut'a göre; Türk dilinin yüceliğini ve varlığını belirten en kuvvetli hadis şu olmuştur, **"Tanrı devlet güneşini, Türk burcundan doğdurmuş. Göklerdeki daireleri onların devletleri çerçevesinde döndürmüş bulunduğunu gördüm. Allah onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne hakim kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı. Dünya milletlerinin yularlarını onların ellerine verdi. Onlarla birlikte çalışanları, onlardan yana olanları aziz kıldı. Türkler yüzünden onların her dilediklerine eriştirdi. Bu kimseleri, kötülerin, ayak takımının şerrinden korudu. Oklarının isabetinden kurtulmak için aklı olana düşen vazife bu adamların tuttuğu yolu tutmaktır. Derdini dinletmek ve Türkler'in gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur. Bir kimse kendi takımından ayrılıp da onlara sığınacak olursa, o takımın korkusundan kurtulur, bu adamla birlikte başkaları da sığınabilir".**

Divanına aldığı bir diğer hadis de şudur; **"Peygamber Aleyhisselam kıyamet alametlerinden ahır zaman fitnelerinden ve Oğuz Türkleri'nin zuhurundan bahis açarken, Türk dilini öğreniniz, Çünkü onların uzun sürecek hakimiyetleri vardır".**

Hadisler'in şüpheli olduğu ileri sürüldüğünde Kaşgarlı Mahmut bu seferde akıl ve mantığa müracaat ederek şu ikazı yapmıştır; **"Eğer bu hadis sahih ise Türk dilini öğrenmek dini bir borçtur. Yok sahih değilse, akıl onu öğrenmenin lüzumuna hükmediyor!"**

O zaman ki Türklük aleyhtarı muhite karşı Türk dilinin öğretilmesini mantıklı bir tedbir olarak kullanan Kaşgarlı Mahmut'un stratejisi, başgösteren Türk-Arap mücadelesini durdurmaya yöneliktir. Eserini Halife'ye sunmasındaki sırrı bu açıdan ele almanın daha doğru olacağını düşünüyoruz !

Türk kültür ve dilinin dün Arap ve İranlılar'la yaptığı mücadele bir fazlasıyla berdevamdır. Bir farkı belirtmeliyiz; Günümüzde Arap, Acem kültürünün benimsetilme oranı, Batı'lı kültürün benimsetilmesiyle karşılaştırılamayacak nispettedir.

Bu mücadelede; dün Arap ve Acem kültür mücadelesinde başarılı olan ve Kaşgarlı Mahmutları çıkaran Türk milleti, günümüzde de mücadele halinde olduğu Batı'lı kültür mücadelesine karşı da aynı gayretle mücadele etmekte ve yeni Kaşgarlı Mahmutları çıkarmakta gecikmeyecektir.

ULUĞ TÜRKİSTAN'IN ÇAĞDAŞ DEDE KORKUTU

ZİYA SAMADİ

Doç.Dr. Metin AKAR
Marmara Üniversitesi
Fen-Ed.Fakültesi Öğr.Üyesi

Ziya Samadi, 15 Nisan 1914'te Kazakistan'ın Yarkent şehrine bağlı Çin sınırına yakın Hanibay köyünde doğar. Gerek annesi Hanipe (Hanife) ve gerekse babası İbadet, Doğu Türkistan'ın Kulcalı kasabasındandır. Yazar, 1921-1930 yılları arasında, Yarkent'teki Uygur ve Rus okullarında okur. Aile, kolhozların kuruluş devrinde Doğu Türkisan'a göçerek Gulca şehrine yerleşirler (1931). Ziya Bey, Gulca'da tezgahtar (1931-1933), Uygur okullarında öğretmen ve müdür (1934-1937) ve Uygur Medeniyetini Yayma Birliği'nde Maarif-Medeniyet Bölümü Başkanı olarak çalışır.

1937-1944 yılları Ziya Samadi için felaket yıllarıdır. Sahneye konan eserleri ile halkın sevgilisi olan genç oyun yazarı, Çin sömürgecilerinin kontrolü altında olan Shengshısai (Şınşısey) Hükümeti'nin yıldırımlarını üzerine çeker ve onun varlığından korkan yöneticiler Ziya Samadi'yi hapsettirir. Yazar, hürriyetine ancak 1944'te, hükümet değişikliğinden sonra kavuşabilir. Hapisten çıktıktan sonra Doğu Türkistan İnkılapçı Gençler Teşkilatı, Memurlar Bölümü Başkanlığına ve Devlet Tiyatrosu Müdürlüğüne tayin edilir (1944-1947). Daha sonra Milli Ordu Başkomutanlığı'nda polkovnik (üst kademede subay) ünvanı ile Şube Başkanlığı ve askeri gazete olan İnkılap Tanı'nın Başmuharrirliği görevlerini yürütür (1947-1950). Milliyetçi Çin Hükümeti ile Gulca'da imzalanan Bitim Anlaşması sonrasında, Birleşik Hükümet teşkilatında Urumçi Emniyet Müdür Yardımcısı olur (1946). Aynı yıl Nenkin'de toplanan Çin Halk Vekilleri Kurultayı'na İli vekili olarak katılır. Bitim Anlaşması bozulunca tekrar Gulca'ya döner (1947).

Doğu Türkistan'da Çin Komünist Partisi hakimiyetinden sonra yazarımız Urumçi'de Şincan (Doğu Türkistan) Özerk Bölgesi Halk Hükümeti'nin Medeniyet Merkezi başkanı ve aynı zamanda Kuzey-Batı Çin Özerk Bölgesi Edebiyatçılar ve Sanatçılar Birliği Başkan Yardımcısı olur (1950-1953). 1953-1956 yılları arasında Şincan özerk Bölgesi Maarif Bakan Yardımcılığına seçilir. 1956 yılında Delhi'de yapılan Asya Yazarlar Konferansı'na katılır. Aynı yıl Şincan Özerk Bölgesi milletvekili, Hükümet üyesi, Medeniyet Merkezi Başkanı olur. Doğu Türkistan'ın ilk

edebiyat dergisi olan Şincan Edebiyat ve Sanatı dergisi başmuharrirliği vazifesi de 1950 yılından beri devam etmektedir.

1958 yılında Ziya Samadi'ye bir felaket daha gelir, Çin komünistlerinin sömürgeci siyasetine karşı çıktığı için hakkında dava açılır, beş ay süre ile sorgulanır, bütün resmi görevlerinden azledilip Taklamakan'daki bir kolhoza **"Çalışarak ıslah"** a gönderilir. Sürgün hayatı, çalışma kampında çok zor şartlar altında geçer. Cezası 1961 yılında sona erince ailesiyle birlikte Kazakistan'a göçüp Alma-Ata'ya yerleşirler.

Kazaklar, Uygur Türklerinin bu meşhur sanatkarını, eski hemşehrilerini derhal bağırlarına basarlar. Samadi,1962 yılından 1973 yılına kadar Kazakistan Yazarlar Birliği, Uygur Bölümü Başkanlığında bulunur. 1971 yılından beri de Kazakistan Yazarlar Birliği, Yönetim Kurulu Üyesidir. İyi derecede Rusça ve Çince bilen Ziya Samadi halet Alma-Ata'da yaşamaktadır. Evli olup üç oğlu, iki de kızı vardır. (Kızından olan torunu Simbad Samadi Türkiye'de, Trakya Üniversitesi'nde eğitim görmektedir.)

TİYATRO ESERLERİ

Ziya Samadi bir tiyatro, senaryo, hikaye ve roman yazarıdır. Onun tiyatro ile uğraşması tesadüfi değildir. Bir araştırıcı, Uygur Türkleri arasında, geçmişi tarihin derinliklerine uzanan esaslı bir halk tiyatrosu geleneğinin varlığını M.Ö 139'da Türkistan'a gelen Çin elçisi Çang Çien'in notlarına, 629'da aynı ülkeyi ziyaret eden Budist rahip Şuan Zang'ın hatıralarına, Turfan'da kısa bir süre görevli olarak bulunan bir diğer Çinli elçi Wang Yeude'nin raporuna ve nihayet çağımızın büyük Türkoloğu Anna-maria Von Gabain'in ifadelerine dayanarak bildirmektedir.(1) Gelenek, İslamiyetin kabulünden sonra da yaşatılmıştır. Modern Uygur Tiyatrosu, (Eski) Sovyetler Birliği Cumhuriyetlerinde tiyatro eğitimi gören Mümin Efendi ve arkadaşlarının yazıp 1932' de Urumçi'de sahneledikleri Perihun oyunu ile başlar. (2) Uygur Medeniyetini Yayma Birliği'nin Güzel Sanatlar Kolu'na bağlı toplulukların 1934-1939 yılları arasındaki faaliyetleri modern tiyatro sanatının Uygur halkı arasında yerleşmesinde mühim rolü olmuştur. Ziya Samadi'nin Kanlı Dağ (Kan Lekesi) Gulca (1934), Garip ile Senem (1936), Sırı Açıldı (Sırrı Açıldı) (1936), Köyümçan Ana (Sevecen Ana) (1937) gibi ilk kitapları da bu dönemin önemli tiyatro eserlerindendir.

Kanlık Dağ yazıldığı yıldan itibaren Doğu Türkistan'ın bütün sahnelerinde oynanmış, Uygur milli tiyatrosunun ilk önemli eseri sayılmış, 1950' de Urumçi'de neşredilmiştir. Eser aynı yıl Çin'in Şian şehrinde Çince olarak basılmış ve oynanmıştır. Oyunun Çince oarak ikinci baskısı Pekin'de yapılmıştır (1955). Kanlık Dağ, 1951 yılında Doğu Türkistan'da birincilik ödülü de almıştır.

Garip ile Senem yazıldığının ertesi yılından itibaren, önce Gulca'da sonra ülkenin bütününde oynanmış , eser günümüze kadar sahnelerden hemen hemen hiç inmemiştir. 1930-1933 yılları arasında Doğu Türkistan'da yazılan, halkın takdirlerini kazanan, yüz-

lerce defa oynanan ve klasikleşen tiyatro eserlerinin en büyüğü de Garip ile Senem'dir. Eser Çince'ye tercüme edilerek dergilerde neşeredilmiştir.

Köyümçan Ana ve Sırı Açıldı adlı oyunlar da yazıldığı yıl Doğu Türkistan sahnelerinde oynanmıştır.

1939-1947 yılları Uygur sahnelerinde komünist baskı ve tedirginlik yıllarıdır. Doğu Türkistan Hükümeti devrinde (1947-1949) baskılar kalkmış, tiyatrolarda milli canlanış filizlenmeye başlamışsa da 1950'de ülkeyi ele geçiren Çin Halk Cumhuriyeti bu gelişmeyi önlemiştir. Ancak, yazarlar her fırsattan istifade ile milli tiyatroyu yaşatmayı denemişler, zaman zaman da başarılı olmuşlardır. Ziya Samadi de sekiz yıllık aradan sonra, 1945'te yine tiyatro yazarlığına dönmüş Sürlük Minutlar (Tedirgin Dakikalar)'ı yazmış, eseri aynı yıl oynanmıştır. Hıtay Zindanlarda (Çin Zindanlarında) 1946'da yazılıp sahnelenmiştir. 1951'de Kuçar'da yazılan Zulumga Zeval (Zulme Son) adlı oyunu 1952'de, Kaşgar'da sahneye konmuştur. 1970'de Alma Ata'da yazılıp aynı yıl Uygur Tiyatrosu'nda oynanan Lasman ve 1974-1976 yılları arasında yazılıp iki yıl sonra Yeni Hayat Gazetesi'nde, 1984'te de Seçme Eserler adlı kitap içinde yer alan İpar Han trajedisi yazarın son tiyatro çalışmalarıdır. (Seçme Eserler'in içinde Garip ile Senem, Lasman ve İpar Han adlı tiyatro eserleri yer almaktadır).

Bir sahne sanatları ustası olan Ziya Samadi'nin senaryo ve müzikal çalışmaları da vardır. İli Deryası Boyıda (İli Nehri Kıyısında) adlı senaryosunu Gulca'da, Celil Tüvi mahallesinde, 1953 yılında yazmıştı. Senaryo 1956'da Shanhai Stüdyosu'na filme çekilirken senaristinin tutuklanması sebebiyle çekim durdurulmuştur. (İli Deryası Boyıda senaryosu, Kanlık Dağ, Garip ile Senem ve zulumga Zeval adlı eserleri ile birlikte, 1957'de Pekin'de,**"Milletler Neşriyatı"** serisinde, yine Seçme Eserler adı ile Uygur Türkçesi ile neşredilmiştir). Yazarın Boynı Kesik (Mayım Han) adlı müzikali de 1991 yılında yazılmıştır.

HİKAYELERİ

Ziya Samadi'nin ilk hikayesi Bir Tal Papirus (Bir Tane Sigara)'dır. 1970 yılında Alma-Ata'da Uygurca, bilahere 1979'da Kazakça neşredilir. hikayenin Rusça'ya tercümesi Prostor Dergisi'nde yayımlanır. İkinci hikaye kitabı olan Örük Gülligen Çağda (Kayısılar Olgunlaştığı Zaman) 1976' da Alma-Ata'da Uygurca olarak neşredilir. Son hikaye kitabı Dertmennin Zarı (Dertlinin İniltisi) de önce Alma-Ata'da Uygur Türkçesi ile (1976), sonra da Moskova'da Rusça olarak Znamya dergisinde çıkar.

ROMANLARI

Ziya Samadi, Uygur Türklerinin en büyük romancısıdır (3). Romanlarının en meşhuru Mayımhan'dır. Bir tarihi roman olan Mayımhan, Uygurca (ilki Alma-Ata 1965 olmak üzere dört defa) olarak neşredilir. Aynı eser Kazaklar tarafından Ejderha Yıl adı ile filme çekilmiş (1982), film

"**Ayvazof Mükafatı**" kazanmıştır. (1984)

İkinci romanı Yıllar Sırı (Yılların Sırrı)'dır. Eser dört kitaptan ibarettir (tetralogyadır). Uygurca (Alma-Ata 1967, 1972 ve 1989), Özbekçe (ilk iki kitap, Taşkent 1986) ve Rusça (ilk iki kitap, Moskova 1979)olarak yayımlanmıştır.

Gani Batur Romanı (Mayımhan romanı ile birlikte) Uygurca (Alma-Ata 1979) ve Rusça (Moskova 1986) olarak neşredilmiştir. Yazarın bir de Ahmet Efendi adlı siyasi romanı vardır ve 1982-1992 yılları arasında yazılmıştır. (Basılmak üzeredir)

Ziya Samadi'nin bu eserlerinden yapılan seçmelerle iki kitap tertip edilir ve neşredilir. İlki Esirdin Esirge (Asırdan Asıra) Uygurca (Alma-Ata 1974), ikincisi iki cilt halinde Rusça olarak yayımlanır (Alma-Ata 1986).

TERCÜME FAALİYETLERİ

Sayıları fazla olmamakla beraber Uygur Türkçesine tercüme olan eserleri de vardır ;

Sabit Mukonov'dan Kaşkar Kızı, Gabit Musrepov'dan Bir Növet ve Ebedü'l-Ebed (Bir Safer ve Sonsuz) hikayeleri, Gogol'dan Revezor komedisi bunlar arasında sayılabilir.

MÜKAFAT VE ÜNVANLARI

Çok çalışkan ve velud bir yazar, dürüst bir insan olan Ziya Samadi'ye zaman zaman mükafatlar verilmiştir. Bunlar, İli "**Doğu Türkistan Cumhuriyeti**"nin 1. ve 2. İstiklal Madalyası (Gulca 1945,1946), Emgek Kızıl Tuğı Madalyası (Alma-Ata 1974), Kazakistan Ali Kenisi (Yüksek Meclisi)'nin Fahri Gramatisi Payesi (Alma-Ata 1984) ve nihayet Kazakistan Cumhuriyeti'nin Halk Yazıcısı (Halk yazarı, devlet sanatçısı) ünvanıdır (Alma-Ata 1987). Halk Yazıcısı ünvanı Kazakistan'da sadece Ziya Samadi'ye verilmiştir.

Bu büyük yazarın hiç değilse birkaç eserinin Türkiye Türkçesine çevrilmesi bizim için bir kazanç olacaktır.

Tanrı, doğumunun 80. yılında ve sonrasında, Ziya Samadi'nin önrüne bereket, vücuduna sıhhat ve kalemine güç versin.

Bu yazı Uluğ Türkistan'ın çağdaş Dede Korkut'u olan Samadi'nin 80. yaşgününe armağanıdır.

1. Bilge Tigin, "Uygur Tiyatrosu". Doğu Türkistan'ın Sesi, Yıl:9, Sayı:33, İstanbul 1992, s. 17-20.
2. a.g.e., s. 18.
3. Kurtuluş Öztopçu, Uygur Atasözleri ve Deyimleri, İstanbul 1992, s. 20.

Not : Bu yazı " Yesevi " Dergisi'nin 4. sayısından alınmıştır.

AHMET ZEKİ VELİDİ TOGAN

Arş.Gör.Ahmet TOKSOY
Erzincan Eğitim Fak.
Tarih Böl. Öğr. Üyesi

A.Zeki Velidi Togan 10 Aralık 1890 yılında bugünkü Rusya federasyonu sınırları içerisinde bulunan Başkurt İl'inde isterlitamak Kantonluğunda, Küzen Avulunda (1) dünyaya gelmiştir.

Z.Velidi, dayısı Saltıkoğlu Habip Neccar'dan tarihçilik yolunda etkilenmiştir. Esasında dayısı da, Kazanlı Şahabettin Mercani'nin (Öl: 1893) önde gelen talebelerindendi. O, tarihle severek meşgul olurdu. Hatta Türkçe olarak basılan Miftahü't-tevarih adlı bir eseride vardı.

İlk tahsiline babasının medresesinde başladı. 1902'de daha önemli olan, belkide bir bakıma orta tahsili için dayısının Ütek'teki medsesesine girdi. Burada dayısından daha çok Arap Dili ve Edebiyatını öğrendi. Ancak 1908'e kadar geçen yıllar Zeki Velidi'yi tatmin etmedi. O, uzaklarda tahsili düşünüyordu. 29 Haziran 1908'de köyünden kaçmasıyla Zeki Velidi'nin hayatında yeni bir safha başlar. Gitmek istediği yerler arasında Beyrut ve İstanbul'da vardır. 1909-1910 ders yılında Zeki Velidi, Kasımiye medresesinde Türk Tarihi , Türk ve Arap Edebiyatı Tarihi muallimliğine tayin edildi. Bu Medresedeki muallimliği 4 yıl kadar sürecektir. Onun daha geniş kitlelerle tanışmasını Türk ve Tatar tarihi adlı eser sağlamıştır. Bu eseri sayesinde Kazan Üniversitesi'nin Tarih ve Arkeoloji cemiyetine aza seçildi. Bir ara I. Dünya Savaşı sırasında askere alınmışsada muallimlerin askerlikten muaf olduklarını belirten kanun çıktığından askere alınmamıştır. 1914 sonlarında Ufa'daki Osmaniye medresesinde muallimliğe başladı. Bir ara Petersburg'ta bulunduktan sonra 1915'te yine muallimliği devam etti. Rus Millet Meclisi (Duma)'da Müslüman Mebusların freksiyonunda Ufa müslümanların temsil etmek üzere 1917'de üye seçildi. Böylece bir yandan ilmi hayatı devam ederken bir yandan da 1923'e kadar faal, daha sonra yer yer devam eden siyasi hayatına başlamış oldu.

Zeki Velidi, 1917 sonbaharından itibaren Rusya'daki İhtilalle birlikte doğrudan siyasi mücadelelerin içine girdi. Rusyada meydana gelen geçici hürriyet havasında Türklerin durumları için faaliyette bulundu. Bolşevik ihtilalinden sonra 29 Kasım 1917'de

Başkurt İl'nin muhtariyeti ilan edildi. Lakin Sovyetler 18 Ocak 1918'de Orenburg'u işgal edip 3 Şubat'ta da Zeki Velidi'yi tevkif ettiler. Artık onun hayatında zindanlarla tanışması böylece başlamış oldu. Fakat Nisan başlarında Kazaklar ile Başkurtlar Orenburg'u bastılar ve bu arada da Zeki Velidi hapistan kaçtı. 7 Haziran da muharriki olduğu Başkurt hükümeti kurulmuş ve kendiside harbiye nazırı olmuştur. 18 Şubat 1919'da yapılan 15 Aylık Sovyetlerle işbirliği, Zeki Velidi'nin yeni Sovyet liderleri ile yakından temas kurmasına neden olur. Ancak 1920 yılına gelindiğinde Sovyetlerin diğer Türk bölgelerine olduğu gibi Başkurtlara karşıda tutumu sertleşir. Bu durumda Zeki Velidi Moskovada bulunurken bir yandan da Türkistan'a çekilip mücadelesini oradan sürdürmek istemektedir. Nihayet bu düşüncesi için 29 Haziran 1920'de Moskova'dan ayrılır. Zeki Velidi hoca üç seneye yakın Türkistan'da faal bir mücadele içine girer. Bakü'de yapılan şark Milletleri Kongresinden sonra onu Türkistan Milli Birliği'nin kurucusu ve ilk başkanı olarak görüyoruz. 1921'de Türkistan'a gelen Enver Paşa ile görüşür. Mücadeleyi canlı tutmak ve Türkistan Milli davasını devam ettirmek için zorlaşan şartlar içinde Avrupa'ya gitme düşüncesindedir. Bunun için hanımını mecburen orada bırakarak 21 Şubat 1923'de İran'dan Meşhed'e doğru yola çıkar. Yanından ayırmadığı arkadaşı Abdulkadir İNAN'la birlikte Meşhed'e gelirler. Burada kaldığı müddet içinde hayatında büyük değişiklikler olur. O zamana kadar hiçbir Şarkıyatçının ziyaret etmediği Ravza Kütüphanesini ziyaret eder ve burada İbn-i Fadlan Seyahatnamesini keşfeder. İbn-i Fadlan Seyahatnamesi, Zeki Velidi'nin ilim yolunda yepyeni ufuklar açılmasını sağlamıştır. Buradan Afganistan'a geçtikten sonra ilmi araştırmalarını bırakmaz ve Kabil Kütüphanesini inceler. Afganistan'dan Hindistan'a oradan da vapurla Türkiye'ye gelir. Fakat İstanbul'a iniş müsadesi verilmediği için tekrar vapurla Avrupa'ya yönelir ve Marsilya'da karaya çıkar. Oradan da Paris'e geçer. Paris'te bulunduğu süre içinde değişik bir çok ilim adamıyla görüşüp tanışma imkanını bulur. Aynı zamanda Rusya'daki Türklerin hariçte temsil meselesiyle uğraştığı için Berlin'de Türkistan Milli Birliğini Cemiyet olarak ihya eder.

Devrin Maarif vekili Hamdullah Suphi başta olmak üzere bir çok Türk Alimi onun Türkiye'ye gelmesini istiyorlardı. Nihayet 11 Nisan 1925'te Dr.Rıza NUR'dan Maarif vekaleti Telif ve Tercüme encünenine tayin edildiğine dair bir mektup aldı. Bunun üzerine 20 Mayıs 1925'te İstanbul'a geldi. 3 Haziran 1925'te resmi gazetede Türkiye Cumhuriyeti tebası olmasına dair Bakanlar Kurulu kararı çıktı. 31 Temmuz 1925'te Kurban Bayramı dolayısıyla Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etti. Zeki Velidi 1927-1928 ders yılında hocalığa başladı. 1932 yılı Temmuz ayında Ankara'da Türk tarihinin yeni görüşünü tarih öğretmenlerine izah için bir kongre toplandı. Bu kongreye tarihçiler ve bilim adamları katılmıştı. Ankara'da halk evinde yapılan 2-11 Temmuz 1932'de ki bu kongreye Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Umumi Katibi ve Aydın mebusu Dr.Reşit GALİB'in ileri sürdüğü ve 1931 yılında liseler için basılıp okutulan I.Tarih Kitabında yer alan Orta Asya'da İçdenizin kurumasından doğan göçlerin olduğu tezine Zeki Velidi Togan deliller ile itiraz etmişti.

Ancak bu tebliğ devrin resmi görüşü şeklini aldığından tenkidi hoş karşılanmadı. Ayrıca araya Rusya'da 1917 yılındaki mücadelenin görülmemiş hesapları girince iş başka şekle dönüştü, cehaletle suçlanan hoca 8 Temmuz 1932'de Üniversite Rektörlüğü'ne yazdığı telgrafla Fakültedeki vazifesinden istifa ederek, başladığı doktarasını tamamlamak üzere Viyana'ya gitti. 1935'te Viyana'daki çalışmalarını bitirdi. Daha sonra değişik Üniversitelerde hocalık yaptı. Fakat II.Dünya Savaşının başlaması üzerine ülkesine dönmek istedi. Nihayet 1 Eylül 1939'da eski Üniversitesine ve eski görevine döndü. Ertesi sene evlendi. Bu evlilikten iki çocuğu olmuştur.

İkinci Dünya Savaşın'da Almanların Rusları yenmesi üzerine Anayurdun kurtuluşa ereceği yolunda ümit ışıkları yanmışsada Rusların tekrar başarı kazanması Zeki Velidi Togan'ın bu ümidinin tekrar sönmesine neden olmuştur. Yıl 1944'de gelince çok acı olan bir olay daha meydana geldi. 1944 Milliyetçilik olayları. Atsız'ın devrin baş vekili Rüştü SARAÇOĞLU'na gönderdiği mektuplar ve ardından gelen Atsız-Sebahattin ALİ davası akabinde de Milliyetçi gençlerin nümayişleri ve Türkiye genelinde Milliyetçi Avcılığı... Nihal ATSIZ, Alparslan TÜRKEŞ, Prof.Dr. Zeki Velidi TOGAN, Prof.Dr. Reha Oğuz TÜRKKAN vb. Aydınların tabutluklara atılması aylarca zindanlarda tutulması. A.Zeki Velidi Hocanın ifadesine göre (15 Mayıs 1944'de Turancılık namına Türkiye'de Sovyetler aleyhine harekette bulunmakla itham edilerek) tevkif edildi. Bu dava sonunda on yıl hapis cezasına çarptırılmışsada Askeri Yargıtay Kararı esasdan bozması üzerine 17 ay 10 gün hapisten sonra tahliye olundu. Ancak 1948'de görevine başlayabildi. Hapise atılıp çıktıktan sonrada değişen dünya şartları içinde yeniden Türkistan davasıyla ilgilendi. Daha önce Reşit GALİP'in tebliği sırasında cahillikle itham edilen, ardından Atsız-Sebahattın Ali davası dolayısıyla ırkçı Turancı diye suçlanan büyük alim Z.Velidi Togan hocanın Sovyetlerin bu günkü durumu göz önüne alındığında fikirlerinin ne kadar gerçekçi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanı kıymetli hocam Prof. Dr. Enver KONUKÇU'nun bu konudaki izlenimleri şöyledir; **"1990 yılında Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e gittiğimde televizyonda Başkurtların Karbayramını izledim ve Zeki Velidi Hocanın ülkesi olan Başkurdistanın lideri Rahimove'la yaptığım telefon görüşmesinde hocanın Milli Kahraman ilan edildiğini öğrendim. Bu olay bende öğrencisi olmakla büyük sevinç meydana getirdi"** demektedir.

Dünya özellikle ülkemizdeki şartların değişmesiyle birlikte Zeki Velidi Togan görevine döndükten sonra layık olduğu itibarı kazandı. Hepsinden önemlisi 1951'de toplanan ve dünyanın en büyük kongrelerinden birisi olan 22. Müşteşrikler Kongresine başkan olması onun tibarını göstermektedir. Z. Velidi Togan'ın dünyanın dört bir yanındaki büyük itibarı, üstün anlayışı ve Türk'ün gururunu sağlayan davranışları 1970'e kadar devam etti. 26 Temmuz 1970 sabahında hayata gözlerini kapadı ve Karacaahmet'te toprağa verildi.

Öğrencisi ve Asistanı Prof.Dr.Tun-

cer BAYKARA Milli Kültür dergisi Aralık 1990 sayısında yayınladığı makalesinde Z.Velidi Togan için, "**Zeki Velidi Togan büyük bir alim, büyük bir insandır... O bir Türktür. Bu özelliği onun ilmi faaliyetlerine hususi bir mana verir**" demektir.

(1) Avul : Köy

BİBLİYOGRAFYA:

1- A.Zeki Velidi TOGAN, Hatıralar, İstanbul 1969.

2- Prof.Dr.Tuncer BAYKARA, A.Zeki Velidi TOGAN, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1990.

3- Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Ord. Prof. Dr. A.Zeki Velidi TOGAN Özel sayısı, Fasikül 1. sayı 13 Atatürk Üniversitesi Basımevi Erzurum 1985.

4- Yeni Türk Ansiklopedisi Togan Maddesi, Ötüken Yay.Cilt II.

5- Milli Kültür Dergisi, Kültür Bakanlığı Yayınları Aralık 1990 Sayı 79.

DOĞU TÜRKİSTAN VAKFI ARAŞTIRMA MERKEZİNDEN TEMİN EDİLEBİLECEK KİTAPLAR

1- **Esir Doğu Türkistan İçin** 575 Sayfa 100.000 TL.
(Doğu Türkistan Hükümeti Sabık Genel Sekreteri Sayın İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları)

2- **DOĞU TÜRKİSTAN DAVASI** 280 Sayfa 50.000 TL.
Yazan : İsa Yusuf Alptekin

3- **Unutulan Vatan Doğu Türkistan** 198 Sayfa 40.000 TL.
Yazan : İsa Yusuf Alptekin

4- **Uygur Atasözleri** 340 Sayfa 60.000 TL.
Yazan : Dr.Kurtuluş Öztopçu

5- **Türklük Mücahidi İsa Yusuf Alptekin** 113 Sayfa 40.000 TL.

6- **Doğu Türkistan'dan Hicretimizin 40.Yılı** (41 Sayfa+32 Sayfa Belgeler) 30.000 TL.
Yazan : Erkin Alptekin

7- **Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi'nin Geçmiş Sayılar**
(Beher Sayısı) 20.000 TL.

8- **Doğu Türkistan Bayrağı (Gökbayrak)** 10.000 TL.

KIZIL ÇİN ESARETİNDEKİ TÜRK ANAYURDU DOĞU TÜRKİSTAN'I UNUTMAYALIM !

DOĞU TÜRKİSTAN TARİHİ (III)

Prof.Dr.Mehmet Saray
İstanbul Ünv.Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

KARAHANLILAR DEVLETİ

Türklerin İslamiyete Girişi

Maniheizm, Budizm ve Şamanizm gibi dinler Türkler arasında yayılmış olmakla baraber, Türkler "Gök Tanrı Dini"ne inanıyorlardı. Başka bir ifade ile Türkler, Tanrının göklerde, semada olduğuna inanıyor ve her şeyi oradan idare ettiklerini düşünüyorlardı. Türklerin bu inancı ile bir semavi din olan ve tek Tanrı'ya(Allah'a) inanılan islamiyet arasında büyük benzerlikler vardı. İslamın temel ilkeleri ile Türk Töresi arasındaki benzerlikler (adalet, eşitlik, iyilik ve faydalılık cihat ve egemenlik v.b. gibi) bulunuyordu.

Türkler kendi töresine (hayat görüşüne) ve inancına çok yakın bulunduğu İslam dinine karşı büyük alake duymaya başlamıştır. Bu arada Göktürklerin son derece zayıflaması ve yeni Uygur Hakanlığı'nın Göktürklerin Orta Asya'da bıraktığı boşluğu dolduramadığını gören Çinliler batıya doğru ilerlemeye başlamışlardı. Aynı yıllarda Emeviler önderlığındeki İslâm orduları Orta Asya'ya varmış bulunuyordu. Doğudan ilerleyen Çin orduları ile batıdan ilerleyen İslam orduları arasında kalan bölgede bugünkü Doğu Türkistan sahasındaki Karluk Türkleri yaşıyordu. Çinlilerin Türk ülkelerine girmesini istemeyen Karluk Türkleri 751 yılında Çinliler ile İslam orduları arasındaki savaşta müslümanlar safında çarpışarak Çinlilerin mağlubiyetini sağlamıştı.

İslam orduları ile Türkler arasındaki bu ittifak kısa zamanda dostluğa dönüşmüş ve bir müddet sonra da İslamiyet Türkler arasında hızla yayılmaya başlamıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi, Türk Töresine ve inancına çok yakın olan İslamın güzel prensipleri Türkler tarafından çabuk benmsenir olmuştu. Neticede, yalnız Karluklar değil, Yağma, Çığıl ve Turgişler başta olmak üzere diğer Türk boyları İslama kitleler halinde girmişlerdir. İslamın Oğuzlar arasında yayılması ise hem Türklerin hemde İslamın kaidilerini değiştiren gelişmelere sebeb olmuştur.

Karahanlı Devleti

Doğu Türkistan'da yaşayan Karluklar, 840'da Uygur devletinin yıkılışına kadar onlara bağlı idi. Uygur devletinin Kırgızlarca yıkılması üzerine Karluk Yabğu'su Çığıl, Yağma ve Argu gibi Türk boylarınıda etrafına toplayarak Yedisu-Kaşgar arasındaki arazide istiklalını ilan ederek Kara-Han ünvanını almıştır.

Karluk Yabğu'sunun Kara-Han ünvanı ile müslümanları idare ettiği bu yıllarda, devletleri dağılan Uygurların önemli bir kısmı Turfan bölgesine gelerek Karluk ve diğer Türk boyları ile komşu hale gelmişlerdi Bu komşuluk esnasında, daha önce Manihezm ve Budizm gibi dinlerle tanışmış olan Uygur Türkleri İslamiyeti de tanımaya başlamışlardır. Nitekim, bir asra yakın siyasi varlıklarını devam ettiren Turfan Uygurları arasınada İslamiyet yayılmaya

balamıştır. Müslüman Uygurların da katılması ile Karluk, Çiğil, Yağma ve Argu Türkleri Karahanlı devletini kurmuşlardır. Karahanlı devletinin kuruluşundan sonra, henüz İslamiyeti kabul etmemiş olan Uygur boyları ile mücadele ettiğini görmekteyiz. Sonunda, Uygur Türkleri de müslümanlığı kabul ederek Karahanlı devletinin kültürel ve ekonomik hayatında önemli roller oynamışlardır.

Karahanlı Devleti'nin ilk bilinen hükümdarı Bilge Kül Kadir Han'dın. Orta Asya hakimiyetinden dolayı Maveraünnehir'de kurulmuş olan müslüman Samani devleti ile mücadeleye giren Kadir Han Samanileri yenememekle birlikte onların oldukça yıpranmalarına sebeb olmuştur.

Bilge Kül Kadir Han'ın iki oğlu bulunuyordu. Kendisinin ölümünden (880 tahmini) sonra Büyük oğlu Arslan Han "Ulu Hakan" olarak Balasağun'dan , küçük oğlu Kadir Han Oğulcak ise Evliya Ata'dan ülkeyi yönetmeye başlamışlardır. Bir müddet sonra Maveraünnehir'deki müslüman Samaniler ile ülkesinin arasının bozulması üzerine Kadir Han, 893'de devlet merkezini Balasağun'dan Kaşgar'a nekletmeştir. Bu tarihten itibaren Samaniler ile Karahanlılar arasındaki mücadele şeklinin değiştiğini görüyoruz.

Samaniler devletini 874-892 arasında başarıyla yöneten İsmail bin Ahmed 892 son baharında ölmüştür. Bu tecrübeli Hükümdarın vefatından sonra ülke taht yüzünden tam bir iç karışıklığa sürüklenmişti. Karahanlılar komşularının bu zaafından faydalanarak onların içişlerine karışmaya başladı. Karahanlılar Ebû Nasr adlı Samani prensi ile birlikte çok sayıda İslam Ulemasının Kaşgar'a gelmelerini sağladı. Karahanlı hükümdarı Kadir Han'ın, Samani velihadını Kaşgar'a getirmesi, Karahanlı devletinin kaderini değiştiren olayların gelişmesine sebeb oldu. Daha önce de belirtildiği gibi Karahanlı devleti'ni kuran Türk boyları arasında İslamiyet zaten yayılmaya başlamıştı. Samanî prensi ile gelen İslam bilginlerinin ve dervişlerinin gayreti ile Karahanlılar'da İslamın yayılması bir kat daha hızlanmıştır. İslamın gücünden ve güzel prensiplerinden en çok etkilenen ise hükümdarın yeğeni Satuk Buğra olmuştur. Satuk Buğra, bir müddet sonra amcası alehinde taht kavgası başlatmış, devletin parçalanıp tahrip olmasından endişe duyan Kadir Han'ın tahttan çekilmesi üzerine de Karahanlı Devleti'nin başına geçmiştir. Bir müslüman ismi olan Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han devletin resmi dininin İslamiyet olduğunu 920'de ilan ederek hükümdarlık saltanatına başlamıştır. 25 yıl kadar ülkesini Türk töresine ve İslami prensiplere göre başarıyla idare eden Abdülkerim Satuk Buğra Han 955 yılında ölmüş ve Kaşgar yakınlarında Artuş kasabasında İslami adetlere göre gömülmüştür.

Satuk Buğra Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu Baytaş (Musa) Karahanlı tahtına çıkmıştır. Baytaş'ın ilk işi ülkenin doğu kısmını ayrı bir ülke gibi idare etmek isteyen amcası Arslan Han'ı birliğe davet etmek olmuştur. Arslan Han bu daveti kabul etmeyince yeğeni ile savaşmak zorunda kalmış ve yapılan harbı kaybedince Karahanlı devleti Baytaş Han'ın hükümranlığı altında bir tek idare altında toplanmıştır. Böylece ülke bütünlügünü sağlayan Baytaş Han, bütün gücüyle İslamın yayılması için çalışmaya başladı. Türkler arasında İslamın temelli olarak yerleşmesinde Baytaş'ın bu çalışmaları büyük rol oynamıştır. Baytaş'ın İslama sokmak için ugraştığı grupların başında Uygurlar gelmiştir. Daha önce bir kısmı Mani ve Buda dinlerini kabul eden Uygurlar Baytaş Han'ın baskıları ile bu batıl dinleri bırakarak Hak dini olan

İslamı kabul etmişlerdir. Medeniyet ve kültür sahasında çok başarılı hamleler yapmış olan Uygur Türklerinin büyük çoğunluğunun İslama girmesi ile Karahanlı devleti'nin kültür ve medeniyet sahasındaki başarıları da hızla artmaya başlayıştır.

Baytaş Han'ın 980'li yılların sonlarına doğru vefat ettiği tahmin edilmektedir. Baytaş'ın yerine oğlu Ebû'l-Hasan Ali Karahanlı tahtına geçmiştir. Amca oğullarına da ülke yönetimine ortak eden Ebû'l Hasan Ali zamanında, yapılan dış seferlerde, bilhasse Samanilere karşı başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Nitekim Karahanlı hükümdarının yeğenlerinden Harun 990 yılında İsficab'ı zaptetmiş, iki sene sonra da 992'de Samani başkenti Buhara'ya girmiştir. Ne var ki, başarılı bir kumandan olan Harun, sihhatına dikkat etmediği için hasta olmuş ve Kaşgar'a dönerken yolda ölmüştür.

Komşuları ile yaptığı mücadelelerde başarılı bir grafik çizen Ebû'l Hasan Ali, 998 başlarında vefat etmiştir. Onun yerine oğlu Ahmet Karahanlı hükümdarı oldu. Karahanlı devletinin islama yaptığı hizmetler Abbasî Halifesince de takdirle takip edilmişti. Neticede Abbas Halifesi, Ahmet Han'ın Karahanlı tahtına çıkışını ilk kutlayan devlet başkanı oldu.

Yeni Karahanlı hükümdarı vaktını daha çok ülkesinin dahili işlerine hasretti. Kardeşi Ebû'l Hasan Nasr bin Ali ise harici işlerle meşğul olmaya başladı. Bu arada Samaniler devleti yeni bir iç buhrana sürüklenmişti. Bundan istifade etmek isteyen Samani kumandanlarından Faik, Nasr'ı Samanilerin iç işlerine karışmaya teşvik etti. Bunu fırsat bilen Karahanlı hükümdarının kardeşi Samani devletine hucum etmiştir.

Bu arada Samani devletinin Horasan bölgesinin Türk kumandanı Alp Tigin de ülkesi içindeki bu karışıklıklardan bıktığı için daha müstakil haraket etmeye başlamıştı. Alp Tigin ile başlayan ayrılık haraketi bir müddet sonra dahada gelişti. Herat Valisi Sebük-Tigin, Samanilerle ilgisini keserek kendi hükümetini genişletmeye başlamış ve Gazne şehrini alarak hükümdarlığını ilan etmiştir. Böylece 969'da yeni bir İslam devleti olan Gazneliler ortaya çıkmış oluyordu. Gazne devlet hükümdarı Sebük-Tigin, derhal harekete geçerek Karahanlılar ile Samanilerin arasını bulmuş, taraflar arasındaki ihtilafları toprakları iki müslüman ülkenin paylaşmasını sağlamıştır. Sebük-Tigin'in aracılığı ile Seyhun nehrinden Katvan çölüne kadar olan bölge bırakılmış ve Samarkand merkez olmak üzere Maveraünnehir'in diğer bölgeleri Samani kumandanı Faik'a bırakılmıştır. Samani prenslerinden El-Muhtasır Ebû İbrahim İsmail bin Nuh paylaşılan devletini diriltmek için mücadele etmiş ise de bir netice elde edememiştir. Böylece Samaniler son derece zayiflamışlerdır. Bu arada Karahanlı hükümdarının yeğeni Nasr bin Ali, Samani topraklarını Gaznelilerden almak istemiş ise de, Gazne devletinin meşhur hükümdarı Sultan Mahmud (998 - 1030) karşısında tutunamamış ve bir netice alamamıştır. Nasr bin Ali'nin Gazne Sultanı Mahmud ile mücadeleye girmesi Karahanlı hükümdarı Ahmed Han'ı duruma müdaheleye sevk etmiştir. Ahmed Han, Gazneli hükümdarı ile sulh yaparak bu ihtilafı sona erdirmiştir.

Karahanlı hükümdarı Ahmed Han komşuları ile sulh yapmış ise de, ülkesi içinde ihtiraslı hanedan mensuplarının isyanına mani olamamıştır. İsyancı kardeşlerinden Mansur ile Muhammed Ahmed Han'ı hem üzmüş ve hemde oldukça yıpratmıştır. Sihhatı bozulan yaşlı hükümdar 1018 yılında vefat etmiştir.

Ahmed Han'ın ölümünden sonra Karahanlı tahtı için Yusuf-Kadır Han ile Ebû'l muzeffer Mansur bin Ali mücadeleye girdiler ise de, birbirlerine üstünlük

sağlayamamışlar ve sonunda ülkeyi beraber yönetmeye karar vermişlerdir. Bu ikilinin ihtirası yüzünden Karahanlı devleti ile Gazneli devletinin arası açılmış ve yapılan savaşı yine Gazne hükümdarı Sultan Mahmud kazanmıştır. Bu mağlubiyetten sonra Karahanlı devleti ile Gazneli devleti arasında sulh yapılmıştır.

Ne var ki, Karahanlı devletini yöneten bu ikilinin arasındaki rikabet entrikaya dönüşmüş ve bundan istifade eden de Muhammet bin Ali olmuştur. Muhammet bin Ali kısa zamanda ülkenin en kuvvetli şahsiyeti durumuna gelmiştir. Bu duruma ise Ahmed Han'ın oğlu Hasan itiraz etmiş ve Özkent ile Ahsıkas'ı 1019'da işgal ederek kendi hükümdarlığını ilan etmiştir. Bu arada Ahmed Han zamanından beri Ebû'l Muzeffer Mansur'un konturolü altında yaşayan Ali Tigin'in kaçarak Karahanlı tahtı için mücadeleye girdiğini görüyoruz. Oğuzların lideri Selçuk Bey'in oğlu Arslan Bey'in yardımı ile Ali Tigin 1020 yılında Buhara'yı zaptederek Yıgan Tigin ünvaniyla hükümdarlığını ilan etmiştir. Bu gelişmeler üzerine bir derviş olarak inzivaya çekilen mansur tahtını Yusuf kadır Han'a bırakmıştır (1024).

Yusuf Kadır Han'a karşı da bazı isyanlar olmuş ise de Gazneli Mahmud ile iyi bir ilişki kurun Yusuf Kadır Han rakiplerini sindirmeye muvaffak olmuştur. Bununlada yetinmeyen Gazneli ve Karahanlı hükümdarları, Oğuzların kendileri için bir tehlike olmasına mani olmak ümidiyle Arslan Bey liderliğindeki Oğuzların Horasan bölgesine gönderilmesine karar vermişlerdir. Bu anlaşmalardan sonra görüşmelerde bulumak üzere Sultan Mahmud, Arslen Bey'i Gazneye davet etti. Fakat kendisine dürüst davranmayarak Arslan Bey'i yakalatıp Hindistandaki Kalıncar kalesine hapsettirdi. Arslan Bey ile iş birliği yapan Ali Tigin ise adamları ile birlikte kuzeye bozkırlara çekildi. Bu haber, Oğuzlar arasında Sultan Mahmud'a ve Gaznelilere karşı büyük bir kızğınlık yarattı.

Bu gelişmelerin yanısıra Sultan Mahmud, eski Samani topraklarını işgal ederek ülkesine ilhak etti. Sultan Mahmud'un müteffiki Yusuf Kadır Han ise 1026'da Özkent ve Balasagun'u kendi kontrolüne aldı. Buralara hakim olan Hasan ise Yusuf Kadır Han'ın hükümranlığını tanıyarak onun hizmetinde çalışmayı kabul etti.

Bu arada Gazneli devleti'nin ünlü hükümdarı Sultan Mahmud 1030 yılında vefat etmiştir. Gazne tahtine Sultan Mesud çıkmıştır. Bu olaydan iki yıl sonra ise, 1032'de Yusuf Kadır Han vefat etmiştir. Onun yerine de oğulları Arslan Han Süleyman ile Buğra Han muhemmed çifte hükümdar olarak Karahanlı devletinin başına geçmişlerdir. Karahanlı ve Gazneli devletinin yeni hükümdarları da tıpkı eski hükümdarları gibi, birbirleriyle dostça geçinmeye başlamışlardır. Bu hadiseler olurken Ali Tigin yeniden Karahanlı tahtı için sahneye çıktı ise de, yardım isteği Sultan Mesud'dan red cevabı gelince bir netice elde edemedi ve 1034 yılında vefat etti. Oğulları ise Karahanlı devletini idare eden Arslan Han ile Buğra Han'ın hakimiyetini tanıdılar. Bu gelişmelerden sonra, Karahanlı devletini idare eden iki kardeş ülkeyi iki idari bölgeye ayırdılar. Arslan Han doğu, Buğra Han ise batı bölgesinin idarecisi oldu. Böylece, Karahanlı devleti fiilen ikiye bölünmüş oldu.

Bu arada Orta Asya Türkleri arasında cereyan eden bir hadiseden burada bahsetmek lüzumu ortadadır. Karahanlı ve Gazneli devletlerinin, kendilerine rakip olacak endişesiyle dışladıkları Oğuz boyları, Selçuk Bey'in torunları Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin önderliğinde batıya doğru göçlerini hızlandırmışlardı.

Aynı milletin ve dinin mensupları olarak tarafların birbirleri ile savaşmamak için gösterdikleri gayretler netice vermemiş ve Gazneliler ile Oğuzlar harp etmek durumunda kalmışlardır. 1040'da Dandanakan'da yapılan savaşı Oğuzlar kazanırken, Gazneliler büyük yaralar almış, Horasan ve Harazm bölgelerini kaybederek Hindistan'a doğru çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Oğuzlar ise, kurdukları Selçuklu devleti ile Türk tarihinde yeni bir sayfa başlatmışlardır.

Doğu Karahanlılar Devleti

1034 yılında, Arslan Han ile Buğra Han'ın ülkenin idaresini aralarında paylaşmalarına rağmen Karahanlı Devleti hala bir ülke bütünlüğüne ve hüviyetine sahipti. Fakat bu hükümdarların vefatından ve Oğuzların, Gaznelilere karşı kazandığı başarılardan sonra ortaya çıkan siyasi gelişmeler Karahanlı Devleti'nin resmen ikiye bölünmesine sebep olmuştur. Doğu Karahanlı Devleti'nin ilk ünlü hükümdarı olarak Şerefed-Devle Ebû Şuca Süleyman bin Yusuf (1041-1056) u görüyoruz. Bu hükümdar zamanında, 1043'de yapılan büyük bir şurada ülke sınırlarının Fergane vadisine kadar genişletilmesine karar verildi. Bu karar çerçevesinde Fergane ve Özkend Doğu Karahanlı Devleti'ne bağlanırken, bu bölgelerin kuzeyinde yaşayan kalabalık Türk boylarının da İslama girişleri sağlanmıştır. Başarılı olduğu kadar adıl bir hükümdar olan Süleyman bin Yusuf, ülkesi sınırları içinde müslüman olmayan Türklerin de yaşamasına izin vermiştir. Ne var ki, bu kıymetli hükümdar, ihtiraslı kardeşi Muhammed'in entrikaları sonunda tahttan indirilerek hapsedilmiş ve gördüğü bu muamelelerden dolayı üzüntüsünden 1056'da ölmüştür. Hırslı yeni hükümdar Muhammed, yüklendiği devlet idaresini ancak 15 ay taşıyabilmiş ve yerini büyük oğlu Hüseyin'e bırakmak mecburiyetinde kalmıştır. Fakat onun bu hareketine kızan üvey oğlu İbrahim, Hüseyin'i öldürterek Karahanlı tahtına kendisi çıkmıştır.

Doğu Karahanlı devletinde ortaya çıkan bu taht mücadeleleri, Batı Karahanlı Devleti'nin hükümdarı I.İbrahim bin Nasr'ı kardeş ülkenin içişlerine müdaheleye sevk etmiştir. Bununla da yetinmeyen Batı Karahanlı hükümdarı, Doğu Karahanlı topraklarından Fergane Vadisi'ni işgal etmiştir. Doğu Karahanlılar arasındaki talihsiz gelişmeler bu kadarla kalmamış , kardeşini öldürerek tahta geçmiş olan İbrahim küçük kardeşi
Mahmud tarafından öldürülmüştür. Mahmud, yeğeni el-Hasan bin Süleyman'ı ortak Kağan yaparak, Batı Karahanlı devletinden Fegane'yi geri almak için harbe hazırlanmıştır. İki kardeş devletin ve halkın birbiriyle harbe hazırlandığını gören devrin uleması her iki hükümdara da heyetler göndererek bu iki kardeş kavgasını önlemişlerdir. Taraflar arasında 1076'da yapılan anlaşmaya göre Seyhun nehri iki devlet arasında hudud alınmış ve Fergane vadisi de Karahanlılara bırakılmıştır.

Mehmud'un yerine oğlu Ebû Ali el-Hasan Buğra Han (1077-1102) adıyla devletin başına geçmiştir. Buğra Han zamanının en büyük başarısı, 40.000 kişilik Doğu Karahanlı ordusunun, 70.000 kişilik gayrı müslümler ordusuna karşı kazandığı zafer olmuştur. İslam davası için ülkesinde oldukça başarılı hizmetler gören Buğra Han el-Hasan, bir müddet sonra Orta Asya'da nüfuzunu genişletmeye başlayan Selçuklu Sultan Melikşah (1072-1092)'ın hakimiyetini kabul etmiştir. Buğra Han'ın Selçuklu hakimiyetine itiraz eden yeğenleri ve oğulları Selçuklulara karşı mücadele etmek istemişler ise de, bunda başarılı

olamayarak vazgeçmişler ve babaları gibi Selçuklu hakimiyetini kabul etmişlerdir (1090). Doğu Karahanlıların bu devirde kazandığı en büyük başarı Ahmed Han zamanında 1128'de Kara-Hıtaylara karşı olmuştur. Doğu Karahanlı hükümdarı Ahmed, Batı'ya Türk ülkelerine yayılmak isteyen Kara-Hıtayları yenerek onları geri püskürtmüştür.

Ne var ki, Ahmed Han'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu, dahildeki muhaliflerine karşı Kara-Hıtaylar'dan yardım istemek mecburiyetinde kaldı. Bunu fırsat bilen Kara-Hıtaylılar, Karahanlı devletinin başşehri Balasagun'u zaptederek yağma ettiler. Bu durum karşısında Doğu Karahanlılar, Kaşgar'ı başkent yaptılar. Kara-Hıtayların Karahanlı devletine saldırması, bu devletin kuruluşunda büyük payı olan Karlukları son derece üzmüştür. Sonunda, Karluklar Devletlerini Kara-Hıtay musallatından korumak için mücadeleye girmişlerdir. Yıllar yılı süren bu Karluk-Kara Hıtay savaşları ülkeyi oldukça yıpratmıştır. Neticede, Doğu Karahanlı devleti yavaş yavaş Kara-Hıtayların konturolüne geçmiştir. Karahanlı devletinin son hükümdarları olan İbrahim Han, Arslan Han, II. Muhammed, Ebû'l Muzeffer Yusuf ve Ebû'l-Feth Muhemmed bin Yusuf devletlerini Kara-Hıtaylar konturolünden kurtarmaya muvaffak olamamışlardır. 1205'de Doğu Karahanlı devleti fiilen istıklâlını kaybetmiştir.

Batı Karahanlı Devleti

Yukarıda da zikredildiği gibi, Karahanlılar devleti 1042'de ikiye bölünmüş idi. Batı Karahanlılar olarak bilinen bu devlet, Doğu Karahanlılar'a nisbetle daha başarılı olmuşlardır. Batı Karahanlılar alanda oldukça başarılı olmuşlardır. Siyaset alanında gösterdikleri başarı ekonomik istıkrarı sağlamış ve bunun neticesinde de kültürel alanda büyük hamleler yapmışlardır.

Batı Karahanlılar devleti'nin ilk ünlü hükümdarı Muhammed bin Nasr idi. Kabiliyetli bir idareci olan kardeşi Ebü Hasan bin İbrahim'in de yardımı ile 10 sene kadar ülkenin başında kalan I. Muhemmed bin Nasr, ortaya koyduğu güvenli yönetim ile halkın itimat ve sevgisini kazanmıştır. Başkent olarak kullandığı Özkend'de 1053 yılında ölünce yerine kardeşi Ebû İshak bin İbrahim geçmiştir. Kardeşi zamanında yeterli devlet tecrübesi kazanmış olan İbrahim, hükümdar olunca daha da başarılı olmuştur. Biraz baskı ve bir az tehdit ile doğu Karahanlılara ait Saş ve İlah şehirleri ve Fergane'nin bir kısmını kendi hakimiyetine sokan İbrahim, bundan sonra ülkesinin istıkrar içinde kalkınması için çalışmıştır. Bu istıkrarlı devri bozan yegâne hadise, Selçuk Sultanı Alp Arslan (1063-1072)'ın müsaadesi ile bazı Selçuklu akıncılarının Karahanlıları rahatsız etmiş olmasıdır. İbrahim, bu Selçuklu akınlarını Abbasi Halifesine şikayet etmiş ise de, bir netice elde edememiştir. İbrahim devri diğer önemli hadise işe, ülkeyi başkent Özkend'den değil de Semerkend'dan yönetmesi idi. Bu ise Semerkend'ın daha da gelişmesine sebep olmuştur. İbrahim, 1068 yılında ölünce yerine oğlu Şems ül-mülk I. Nasr geçti. I. Nasr zamanında ülkenin istikrarı bozulmuştur. Bunun en büyük sebebi, I. Nasr'a karşı yeğenlerinin başlattığı taht mücadeleleri olmuştur. Bundan istifade eden Doğu Karahanlı'nın daha önce işgal edilen topraklarını geri almak için mücadeleye girmeleri Batı Karahanlılar devletini oldukça müşkül duruma sokmuştur. Bu arada Sultan Alp Arslan'ın 1072'de ölmesi ile Batı Karahanlılar

üzerindeki Selçuklu baskısını azaltmıştır. Bir müddet sonra da Doğu Karahanlı'lar ile bir sulh andlaşması yapılarak iki kardeş ülke arasındaki sürtüşmelere bir son verilmiştir. Ne var ki, Batı Karahanlılar hükümdarı I. Nasr, bu sulh döneminin kıymetini bilemedi. Sultan Alp Arslan'ın ölümünü fırsat bilerek Selçuklu ülkesine hücum etti. Tırmız'ı işgal etmekle yetinmeyip Belh şehrine kadar ilerliyerek burasını yağma ettirdi. Nasr'ın bu hareketleri bir müddet sonra Selçuklu Sultanı Melikşah (1072-1094)'ın Batı Karahanlılar üzerine sefere çıkmasına sebep oldu. Nasr karşı koyamıyacağını anlayınca Selçuklu veziri Nizam ül-mülk aracılığı ile sulh istedi. Ulemanın da iki müslüman Türk devletinin savaşmasını tasvip etmemesi üzerine, Melikşah onu afetti. Taraflar arasında sulh akdedildi.

I. Nasr'ın 1080 yılında vefatı üzerine yerine oğlu Ebû Suca el-Hızr geçti ise de onun bir yıl sonra ölmesi üzerine oğlu Ahmed Han (1081-1089) Batı Karahanlılar tahtına geçti. Fakat Ahmed Han sert, mizaçlı ve geçimsiz bir kişiliğe sahipti. Onun bu hali, kısa zamanda halk arasında huzursuzluk yarattı. Bunun üzerine Karahanlılar uleması Sultan Melikşah'a müracat ederek hükümdarlarını şikayet etti . Melikşah 1088 yılında Semerkand'ı alarak Ahmed Han'ı esir etti ve baraberinde İsfahan'a götürdü. Fakat, bazı Karahanlılar bu Selçuklu hakimiyetine karşı çıkarak isyan ettiler. Bu isyanları bastırmak için Melikşah 1090 yılında yeniden Mavereünnehir seferine çıktı. Yanına aldığı Ahmed Han'ı tahtına iade ederek nasihatta bulundu ve ülkesini adil bir şekilde idare etmesini istedi. Böylece Batı Karahanlılar Selçuklu hakimiyetine girmiş oldu. Fakat, Ahmed Han, ulema ile bir türlü geçinemediği için başarılı bir idare gösteremedi ve yargılanarak 1095 yılında idam edildi.

Ahmed Han'ın öldürülmesinden sonra Batı Karahanlılar Devleti'nin başına geçen I. Mesud bin Muhemmed bir sene sonra vefat edince, devrin Selçuklu Sultanı Berkyaruk (1094-1105) hükümdarlığa Süleyman bin Davut'u atamıştır. Fakat, iki sene sonra Davut'un öldüğünü, yerine Ebül-Kasım I. Mahmud'un Karahanlılar hükümdarı olduğunu görüyoruz. Bu arada çıkan taht kavgasında Cibrail bin Ömer (Harun)'in Mahmud'u öldürerek hükümdarlığını ilan etmesi üzerine, Selçuklu hükümdarı bu emrivakiyi kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Esasında, Selçuklular devleti de o yıllarda bazı dahili problemlerle karşı karşıya bulunuyordu. Selçukluların içine düştüğü bu duraklama devresinden istifade eden Cibrail bin Ömer, Horasan'ı ülkesine katmak için teşebbüse geçmiş isede, Selçukluların Horasan valisi Sencer tarafından Tirmiz'de bozğuna uğratıldığı için bu isteğine kavuşamamıştır. Harb sahasında esir düşen Karahanlılar hükümdarı 1102'de idam edilerek cezalandırılmıştır. Bu gelişmelerden sonra, Maveraünnehir bölgesini yeniden teşkilatlandırarak Batı Karahanlılar üstündeki Selçuklu hakimiyetini daha da pekiştirmiştir. Nitekim, yeğeni Arslan Han II. Muhammed bin Süleyman (1102-1130)'ı Semerkand'da Karahanlılar tahtına çıkararak bu hakimiyeti fiiliyata sokmuştur. Arslan Han ise bastırdığı paralara Sencer'in adını yazdırarak ona tâbi olduğunu göstermiştir. Sencer'in Selçuklu Sultanı olmasından sonra(1118-1157), Arslan Han durumunu daha da kuvvetlendirmiştir. Nitekim, Karahanlı prenslerinden Ömer Han ile Hasan bin Ali, Arslan Han'a karşı taht mücadelesine girişmişler ise de, Sultan Sencer'in yardımı ile bu isyancıları kolayca bertaraf etmiştir. Fakat, bir müddet sonra Arslan Han'ın daha müstakil hareket etmeye başlaması Selçuklu Sultanını kızdırmıştır. Bunun üzerine Semerkand'ı yeniden işgal eden Sultan Sencer, Arslan Han'ı tahttan indirerek cezalandırmıştır. Arslan Han 1132'de Merv'de ölmüştür.

Sultan Sencer, Batı Karahanlılar Devleti'nin başına önce Ebül Meâli el Hasan bin Ali (1130-1132) ve ondan sonra da Ebü'l-Muzaffer İbrahim bin Süleyman (1132)ı geçirmiştir. Bu iki hükümdarın ömürlerinin kısa olması Sultan Sencer'i oldukça sıkıntıya sokmuş ise de, II. Muhammed (1132-1141) i tahtta çıkardığı zaman biraz rahatlamıştır. Zira, 9 yıllık hükümdarlığı sürecince Mahmud, Sultan Sencer'e karşı son derece saygılı davranmış ve son yıllarına kadar pek fazla hata yapmamıştır. Mahmud Han'ın Kara Hitaylarla 1137 yılında Hocend yakınlarında yaptığı kaybetmesi hem kendisi ve hem de koruyucusu Sultan Sencer için hiç de iyi olmamıştır. Zira, bu harpten sonra Karluklar ile de arası açılan Mahmud Han, birdenbire karşısında Kara Hitay - Karluk ittifakını bulmuştur. Bunun üzerine Sultan Sencer'in yardımını isteyen Mahmud, onunla birlikte Karluk - Kara Hitay ittifakına karşı mücadele etmiştir. Fakat Sultan Sencer ile Mahmud'un kuvvetleri, 1141 yılında Katvan sahrasında Kara Hitay ve Karluk ordularına yenilince Horasan da dahil bütün Orta Asya bölgesini terk etmek mecburiyetinde kaldılar. Kara Hitaylar bütün Maverainnehir'i işgal edince Batı Karahanlıların toprakları da onların eline geçmiş oldu. Bilhassa Sultan Sencer'in 1157'de vefatından sonra Batı Karahanlılar Devleti'nin desteğini görmüşler ise de bu desteğin devamlı olmayışı ve başa kuvvetli hükümdarların geçmeyişi nedeniyle Batı Karahanlılar devleti 1212 yılına kadar yaşamış ve ondan sonra da tarih sahnesinden silinmiştir.

Karahanlılar Devrinde Doğu Türkistan'da Kültür Hayatı ve Tarihimizdeki önemi

Başlangıçta bir bütün, sonra Doğu ve Batı olmak üzere üç devlet şeklinde varlığını üç buçuk asır kadar devam ettirmiş olan Karahanlılar Devleti, bilhassa teşkilatçılık yönüyle ün yapmıştır. İslâmi idare ile eski Türk devlet teşkilatını birleştirerek kendisine has bir teşkilat oluşturan Karahanlılar, Türk kültür tarihinde yeni bir çığır açmışlardır. Hunlar'dan ve Göktürkler'den beri varlığı bilinen merkezi teşkilat ile 10'lu, 100'lü, 1000'li ve 10000'li teşkilata İslamiyetle birlikte naiplik, kadılık, ordu kadılığı ve muhtesiplik gibi islami ünvanları devlet teşkilatına sokmaya muvaffak olmuştur.

Teşkilatlanmadaki bu karma durum hem merkezi teşkilatta hem de taşra ve askeri teşkilatta açık bir şekilde görülmüştür.

Eğitim ve kültür hayatında da yeni değişikliklerin olduğunu görüyoruz. Uygur Türklerinin islam öncesinde kullandıkları kendi alfabeleri ve eğitim sistemleri Karahanlılar zamanında oldukça değişmiştir. Birbirine çok yakın olan Göktürk ve Uygur alfabeleri bırakılmış, islama giriş ile birlikte Kur'an-ı Kerîm'in yazıldığı Arap alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. Karahanlılar yalnız Arap alfabesini almakla kalmamış, islâmi eğitim müesselerini de kabul etmiştir. Hem dini ilimlerin ve hem de diğer ilimlerin okutulduğu Mektep ve Medrese sistemine geçilmiştir ki, bu sistem Doğu Türkistan'da 20. yüzyıla kadar devam etmiştir. Karahanlıların kurduğu medreselerde hem eğitim sisteminin ve hem de öğrenci problemlerinin oldukça adil bir şekilde çözüldüğünü görüyoruz, meselâ medreselerin vakfiyeleri, yani gelir kaynakları, son derece geniş tutulmuş hem öğretim üyeleri (Müderrisler) ve hem de öğrenciler aylıklarını ve burslarını muntazam bir şekilde almışlardır. Bununla da yetinmeyen eğitimciler öğrencilere yatılı okuma imkanı da sağlamışlar ki, bu o devirler için oldukça ileri bir eğitim sistemi olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, eğitim müesselerinde ilmi

özerkliğin bugünküne yaklaşır bir şekilde olduğunu görüyoruz. Kısaca, Karahanlılar döneminde eğitim kurumlarından başka, halka hizmet veren hastane ve adliye gibi sosyal hizmet müesseleri oldukça gelişmiştir. Karahanlı hukukçuları dini kanunlar ile dünyavi kanunları birleştirerek dengeli ve son derece adil bir idarenin oluşmasına yardımcı olmuşlardır.

Karahanlılar devri kültür hayatının, muhakkak ki iki büyük dev eseri Kutadgu Bilig ile Divan-ü Lûgat'it-Türk'ün yazılmaları olmuştur. Tabgaç Buğra Kona Hakan ünvaniyle maruf Ebû Ali al-Hasan b. Süleyman ilme ve kültüre düşkün bir hükümdar idi. Bu hükümdar zamanında yalnız Kaşgar değil, Balasagun da büyük bir ilim ve kültür merkezi haline gelmişti. Daha önce birçok Karahanlı hükümdarına Saray Nazım Tayangu olarak hizmet etmiş olan Balasagunlu Yusuf Has Hâcîb, Türklerin islama girdikten sonra ortaya koyduğu en büyük eser diye bilinen Kutadgu Bilig adlı eserini Türkçe olarak yazıp al-Hasan bin Süleyman'a 1070 yılında takdim etmiştir. Türk kültür ve düşünce hayatının bu en büyük eseri, rahmatli Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat tarafından 1959'da Karahanlı Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne nakledilerek neşredilmiştir. Ülkesini idare etmekle mükellef bir devlet adamı ile bir Maliye Nâzırı'nın, ülkesini ve halkını düşmanlarına karşı korumakla görevli bir ordu kumandanının ve vatanını dış ülkelerde temsil etmekle görevli bir büyükelçinin nasıl olması gerektiğini en güzel bir şekilde eserinde izah eden Yusuf Hâs Hâcîb, aynı eserinde Türk Töresi'ni de en güzel bir şekilde anlatmıştır.Önemine binaen Türk Törisi'ni burada biraz izah etmek gerekiyor.

Kutadgu Bilig'e göre Töre üç prensibe dayanır:

1-Könilik (adalet):

Ortaya konan bir kanunun adil olması gerekir, çünkü adalet esaslarında tertip edilmeyen bir kanun, üç ayaklı masanın ayaklarından birinin eksikliği gibi,, hatalara ve haksızlıklara yol açar. O takdirde devlet yıkılır. Devletini korumak isteyen hükümdar veya iktidar adaletli kanun yapmak zorundadır.

2-Uz'luk (iyilik, faydalılık):

Kanun "iyi" yani topluluk yararına ve fertlerin faydasına olmalıdır. Fert hukukunu korumayan toplum için elverişli olmayan bir kanun devleti kolayca sarsar.

3. Tüzlük (eşitlik):

Töre "oğul ile yabancıyı ayırmadığını" ve nazarında "bey ile kulun farkı olmadığını"söylemektedir.

Yusuf Hâs hâcib, Kutadgu Bilig'inde , törenin tatbiki için siyasi bir iktidar gerektiğini söyler ki, buna kut denir. Müellif eserinde Kut'un Töreyi nasıl işletip tatbik ettiğini uzun uzun anlatır.

Görülüyor ki, Türk Töre'sinin prensipleri, yani eşitlik, adalet ve faydalı olmak, Türk cemiyetinde bütün toplum hayatının dayanağı temel felsefe olarak belirmektedir. Böyle bir düşünce ve hayat tarzı zannederim ancak bugünkü demokratik ve parlamenter bir idare şeklinde görülür. Onun içindir ki, böyle güzel fikirleri bize aktaran Yusuf Hâs Hâcib'e ve sinesinden çıkaran Karahanlılar Devleti'ne ne kadar teşekkür etsek azdır.

Kutadgu Bilig'den sonra Karahanlıların en önemli eseri Divan-ü Lûgat-it Türk'dür. Karahanlılar Devleti idaresinde yaşayan müslüman ve fakat Türk olmayan insanların devlet dairesinde işlerine takip etmelerine yardımcı olması

ümidiyle Mahmud Kaşgari tarafından yazılan bu eser, ayrıca, Türk dili, edebiyatı ve düşüncesini yüksek bir inkişaf devrine delâlet eden muazzam bir eserdir. Yusuf Hâs Hâcib'ın çağdaşı olan Mahmud Kaşgari'nın devrin hükümdarı el-Hasan bin Süleyman'ın yeğeni olduğu tahmin edilmektedir. Mahmud Kaşgarî eserinin mukaddeme kısmında, el-Şeyh el-İmam el-Zâhîd el-Hüseyin bin halaf el-Kaşgari'den rivayet edilen bir hâdîsi vererek şöyle izah etmektedir: "Yüce Tanrı: -benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim; Onları doğuda yerleştirdim. bir kavme kızarsam, Türkleri bu kavim üzerine musallat kılarım, diyor. İşte bu, Türkler için bütün kavimlere karşı üstünlük işaretidir. Çünkü onlana at vermeyi kendi üzerine almıştır. Onları yer yüzünün en yüksek yerinde, havası temiz olan ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara "kendi ordum" demiştir. Bununla baraber, Türk'lerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri saymak ve ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sâdelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi öğülmeye değer sayısız iyilikler görülmektedir".

Gerek bu hâdis ve bunun naklî gerek bunu iftiharla ve yerinde kullanarak anlatan Mahmud Kaşgarı'nın ifadesi göstermekteder ki, o devir Türk toplumu kendisine son derece güvenmektedir.

Karahanlıların sanat dünyasına gelince, X, ve XI. yüzyıllarda Semerkand, Buhara, Tirmis, Örgenç, Kaşgar, Balasagun ve Merv gibi, Türkistan illerinin en büyük şehirlerinde ticaret ve kültür hayatı ile birlikte sanat faaliyetleri de oldukça gelişmişti. Sanat faaliyetlerinin başında ise mimari geliyordu. Yapılan Camiler, Medreseler, Türbeler, Kervansaraylar ve devlet binaları çeşitli desenlerle süslenmişti. Bu mimarı tarzında görülen başlıca özellik, cephe tezyinatının son derece gelişmiş olması idi. Ön cephe çeşitli biçimlerde tuğla, pişmiş toprak ve alçı süslemeleriyle kaplıdır. En çok kullanılan süs unsurları tuğladan köşe payeleri, yazı şeridi, örgü ve geçme motifleri, kıvrık dal dekoru, numîler, röliyet halinde yıldız-haç motifli tuğlalar ve geometrik bordürlerdir. Karahanlılar'ın X. asırda inşa ettikleri ilk meşhur cami, Şirkebir Camîi'dir. Zengin alçı süslemeli mihrabı ile dikkati çeken bu camiden sonra XI. yüzyılda Buhâra'da inşa edilen Hazerdegaron Camîi Karahanlılar devrinin en büyük eserlerinden biri olmuştur. Kubbeli ana mekânı çeviren tonozlu bölümleriyle merkezi bir pilana sahiptir. Bu arada, yine XI, yüzyılda inşa edilmiş olan Namazgâh Camîi'nin bugün sadece mihrabı ayakta kalmıştır. XI.yüzyılda yapılan diğer bir meşhur camîi ise Talkatanbaba Camîi'dir. Bu Camîi'de Karahanlılar'ın değişik bir plan uyguladıkları görülür. Bu Camîi'de kubbeli mekân yanlara doğru genişletilmiştir. XII. yüzyılda Buhara'da inşa edilen Mugahattari Camîini cephesi ise alçı, tuğla hamurundan yapılmış çeşitli motiflerle süslenmiştir. İlk müslüman Türk devleti olan Karahanlılar Devleti'nin camîi inşaasında ulaştıkları bu başarı oldukça önemlidir.

Karahanlılar döneminin ilk türbesi 978 yılında Özbekistan'da inşa edilen Arapata Türbesi'dir. XI. yüzyılda türbelerin hızla çoğaldığını görüyoruz.

Ayşebibi, Balacıhatun, Tirmiz'deki Sultansaadet Külliyesi içinde yeralan El-Hüseyin Türbeleri yanlarında minareye benzeyen iki şekilleri birbirinden farklı tuğla çeşitleriyle inşa edilmiştir. XII. yüzyılda inşa edilen Fergana'daki Şeyhfazlı Türbesi, Doğu Fergana'daki Özkent Türbeleri çeşitli tuğlaların yanısıra çini süslemeleriyle de meşhurdur.

Türk mimarisinin ilk Kervansarayları da Karahanlılar tarafından inşa edilmiştir. Ribat adı da verilen Ribatımelik, Dayhatun, Dağistan, Akçakale, Kutluşehir ve Kişmantepe Kervansarayları Karahanlılar döneminin en meşhur kervansaraylarını teşkil ederler.

İlk müslüman Türk devleti olan Karahanlılar sanatı, gerek mimari ve gerek süsleme bakımından daha sonraki Anadolu Selçuklu sanatını büyük ölçüde etkilemiştir.

Bu bölümle ilgili Bibliyografya:

1- **R. Genç**, Karahanlı Devleti Teşkilatı, Ank. 1981

2- **E. Merçil**, "I. Karahanlılar", Türk Dünyası El Kitabı, Ank. 1992, C-1, S.240-246.

3- **Ş. Tekindağ**, "Karahanlılar", Meydan Larusse, C. VI, s. 930-31

4- **O. Pritsak**, "Karahanlılar", İ.A.,C-VI, s.251-273

5- **R.R.Arat**, "Kaşgar", İ.A. C-VI, s.405-412

6- **M.Atif**, "Kaşgar Tarihi", İstanbul, 1300

7- **R.R.Arat**,(neşr.) Kutadgu - Bilig, Yusuf Hâs Hâcîp, İst.,1947

8- **M.F.Köprülü**, "Karahanlılar Devleti", Türkiye Tarihi, İst., 1923, I. 106-120

9- **H.H.Howorth**, The Muhammadan Turks of Turkestan from the tenth to the thirteenth century (The Northerun Frontiers of China, K IX İRAS., 1898, XXX pp 467-502

ÇİN'DEKİ " GULAG " SOVYETLERİ ARATMIYOR

ABD'nin önde gelen insan hakları kuruluşu Asia Watch 20 Şubat'ta yayınladığı raporda Çin Halk Cumhuriyeti'nde geçtiğimiz yıl gerçekleşen siyasi tutuklamaların bir dökümünü yaptı. Örgüte göre 1993 yılı Çin'de 1989 Tienanmen olaylarından bu yana insan hakları açısından yaşanan en kötü yıldı.Amerikan Kongresi'ne sunulan Dışişleri Bakanlığı insan hakları raporunda da ağır şekilde eleştirilen ihlaller, Çin'in sunduğu cazip ekonomik olanakları kaçırmak istemeyen Amerikan yönetimi ve diğer Batı hükümetlerinin bu ülkeyle ilişkilerinde büyük bir çelişki yaratıyor. Asia Watch raporunun özetini Le Monde gazetesinden aktarıyoruz.

Çin Halk Cumhuriyeti'nde sayıları rekor düzeye ulaşan siyasi tutuklularla ilgili " **Kim kimdir** " türünden bir metin okumak istiyorsanız, Asia Watch örgütünün hazırladığı döküm tam da aradığınız kitap. İşte listeden bir bölüm ;

" Tutuk evinde, gözaltında öldü./ Davası görülmek üzere. / Psikiyatrik gözaltında. / Tutuklu. / Geçici olarak gözaltında. / Belli bir bölgeyi terk etmesi yasaklandı. / 1993 'te serbest bırakıldı...."

En sondaki serbest bırakma maddesi hariç (ki bu madde kesinlikle çoğunluğu temsil etmiyor) uzayıp giden bu listenin büyük bölümü Çin'deki siyasi baskının iç karartıcı bir belgesi niteliğinde. Rapor bugüne kadar kendi tarzında hazırlanmış en kapsamlı metin. 600 sayfalık raporun son 36 sayfasını kaplayan dizine bakmak, Çin'deki Gulagların eski Sovyetler Birliği'ndekini aratmayacak düzeyde olduğunu anlamak için yeterli.

Rehine Politikası

Asia Watch hukukçularına göre, **"1993'ün Çin'de siyasi tutuklamalar ve davalar açısından, 4 Haziran 1989 olaylarından bu yana görülen en kötü yıl olduğuna kuşku yok "**. Örgüt, 248 yeni tutuklama dosyasını ele geçirmiş ve bu durumda Çin yönetiminin birkaç göstermelik beraatla yaymaya çalıştığı genel af ve hoşgörü izlenimiyle taban tabana zıt bir yargıya varıyor. Bu tür sembolik beraat jestlerinin daima diplomatik temaslar sırasına rastladığını belirten Asia Watch bu davranışı " **rehine politikası** " diye tanımlamakta.

Raporda, çoğunlukla şiddete başvurmadan ifade edilen ve rejim aleyhtarı sayılan siyasi veya dini görüşlerin sahibi yaklaşık 1700 kişinin durumları ele alınıyor ve Çin'deki koşullar için, Sovyet sisteminden sonra " **Dünyanın en muazzam cezaevi ve çalışma kampı sistemi** " ifadesi kullanılıyor.

Tibet'teki Tutuklular

1993 yılında yapılan tutuklamaların yüzde 80'i Tibet'te gerçekleşmiş ve Tibet'teki bağımsızlık hareketine karşı önlemlerin sertleştirildiği kaydediliyor. Asia Watch'a göre, Çin'deki en ciddi suçlama olan " **karşı devrimci** " tanımına göre Tibet'te tutuklananların sayısı, bütün ülkedeki siyasi tutuklama ortalamasının tam yirmi katı. Örgüt de zaten rapora Çin'de ve Tibet'te Tutuklular adını vermiş.

Çin ile Tibet arasındaki bu ayırımı da kabul etmeyen Komünist yönetimin rapora büyük bir tepki gösterdiğini

tahmin etmek zor değil. Aynı şekilde, keyfi tutuklamalar ve işkence konusunda Uluslararası Af Örgütü'nün de Birleşmiş Milletler'e sunduğu raporu şiddetle kınayan Çin hükümeti, bu iki kuruluşu " **hala soğuk savaş döneminde yaşamakla** " suçladı.

Dinsel baskılar

Asia Watch raporunda aynı zamanda Çin'de çeşitli dinlere karşı uygulanan baskıya da geniş yer veriliyor. Hiristiyanların ve Tibet'teki Budist rahiplerin gördüğü baskıyı vurgulayan raporun, buna karşın Çin'deki Müslümanlara yapılan baskılara yeterince yer verdiği pek söylenemez.

Raporun belki daha da önemli bir özelliği, Batılı hükümetlere zor sorular ve sert eleştiriler yöneltmesi. Örgüt, cezaevlerine girmek ve koşulları incelemek konusunda çok sınırlı başarının göz boyamasından ve bu nedenle **"baskıcı statüko'ya uluslararası bir saygınlık ve meşruluk kazandırmasından"** büyük bir endişe duyduğunu ifade ediyor.

1993 yılının, bütün uluslararası çabalara rağmen, Çin'de insan hakları açısından bir gerileme yılı olduğunu kaydeden Asia Watch, Batı'nın Asya kıtasındaki ve Çin'deki ekonomik olanakların cazibesine kapılmasından da kaygılı.

Uluslararası baskının sürdürülmesi için çağrı yapan örgüt, bu kampanya gevşetildiği takdirde Çin yönetiminin rejim aleyhtarlarını sindirmek için cesaretlendirilmiş olacağı uyarısını yapıyor.

Doğu Türkistan'ın Sesi'nin Notu

Raporu yayınlanan Fransız LE MOND Gazetesinin de işaret ettiği gibi;

Batılı bir İnsan Hakları Kuruluşu olan ASİA WATCH bu raporu yayınlarken Çin'in işgali altındaki Doğu Türkistan, İç Moğolistan ve diğer Çin esiri milletlerin çiğnenen insan haklarından söz etmemiştir. Bu ise Bosna-Hersek ve Azerbaycan olaylarında olduğu gibi çift standart ve iki yüzlülük politikanın tipik örneğidir.

Çinli işgalciler istila altında bulundurduğu Doğu Türkistan ve İç Moğolistan'da bu ülke insanlarına karşı işlemekte oldukları insanlık suçlarına hergün yenilerini eklemektedirler.

Çinli işgalcilerin Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlallerini özetle şöyle sıralanabilir ;

1- Doğu Türkistan'da yapmakta oldukları atom denemeleri, bu denemeler sonucu Türk halkının maruz kaldığı radyoaktif zehirlenmeler, kanser türü hastalıkların aşırı oranda çoğalması çevrenin tahrip edilmesi,

2- Çinli göçmen getirilerek ülkenin demografik yapısının Çinliler lehine değiştirilmesi,

3- Türk ırkının assimilesine yönelik uygulamalar.

a- Doğu Türkistan'a bir yandan zorla Çinli göçmen yerleştirilirken diğer yandan Türklere nüfus kontrolü uygulaması,

b- Ağır surette idari ve iktisadi cezalar uygulamaya ek olarak hamile kadınların rızaları dışında zorla kürtaja tabi tutulması.

4- Ekonomik yönden Türklerin imhası.

a- Türkleri işsiz bırakma,

b- Devlet dairelerinden sistemli bir şekilde izole edilmesi,

c- Ağır vergiler.

Ayrıca, Çin yönetimi Doğu Türkistan'ı bir açık hava hapishanesi haline getirmiştir. Bu ülkede kurduğu 3 büyük çalışma kampında yaklaşık 150 bin siyasi tutukluyu çok ağır şartlarda haksız olarak çalıştırarak **" EMEKLE TERBİYE "** etmektedir.

KAŞGARLI MAHMUT, DİVAN-İ LÜGAT-İT TÜRK VE DOĞU TÜRKİSTAN

Yazan: A.İltebir Tercüme: **Hamit Göktürk**

Türk dünyasının ünlü dilcisi büyük filozof ve Ulu Etnolog Bin Muhemmed bin Hüseyin Mahmut Kaşgarlı'nın evrensel eseri Divan-i Lugat-it Türk ilk defa 1917 yılında İstanbulda (aslından kopya edilmiş ikinci el nüshası) Kilisli Rıfat Bey tarafından bir tesadüf eseri bulunmuştur. Bu paha biçilmez eser 1941 yılında Ankara'da Prof.Dr. Besim Atalay tarafından günün Türkçesine tercüme edilip, faksimili ile birlikte neşr edilmiştir. Prof.Dr. Besim Atalay tercümesinden buyana eser bilim adamlarının önemli bir araştırma konusu haline gelmiş ve Divan Şinaslık(Divanoloji) ilmi şekillenmiştir.

Türkoloji sahasında karşılaştırmalı Filolojinin ve Lugat biliminin esas kurucusu ve ilk ansiklopedik sözlük düzenleyicisi olarak da karşımıza yine Kaşgarlı Mahmut çıkmaktadır. O, ölmez eseri olan Divan'da Türk halklarının kabile ve aymaklar, etnik yapısı, yer adları, siyasi ve askeri adlandırmaları, milli isimleri, astronomi, takvimcilik, tebabetçilik ve eczacılığa ait bilgiler, örf-adet, giyim-kuşam ve kıyafetleri ve folklorik kaynakları gibi ilmi bilgileri ile bin yıl önceki kültürümüzün zamanımıza kadar gelmesini sağlamıştır. Kaşgarlı Mahmut'un Doğu Türkistan'da yaşayan evlatları olan Uygur Türkleri 200 yıldan beri esaret altında bulunmalarına rağmen Divanoloji (Divan Şinaslık) sahasında büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Doğu Türkistan Türkleri zamanımıza kadar Divan'nın araştırılması konusunda neler yaptılar? Bunları kısaca incelemeye çalışalım;

Doğu Türkistan'da "Divan" Çalışmaları

Divan'nın Türkiye'de keşfedildiği ilan edildikten sonra, çok geçmeden İstanbul üzerinden Hacca giden Doğu Türkistanlı ülemalar Kilisli Rıfat'ın neşir nüshaları ile foto nüshalarını Doğu Türkistan'a getirdiler. Fakat bu milli ilim hazinemiz Doğu Türkistan halkı tarafından tanınma ve araştırılma imkanına uzun süre erişemediler.

1930 yılında Kaşgar'da ilk Türkçe gazete YENİ HAYAT 'ı çıkaran milli şair Kutluk Şevki Türkiye, Misir, Irak ve Hindistan gibi ülkeleri tatkik ederek yurduna dönerken Türkiye'de neşr edilen ilk nüshayı Doğu Türkistan'a getirmeyi başardı. O, Artuş'taki vatanperver Şair ve Eğitimci Mehmet Ali Tevfik Efendi ile birlikte Uygur Türkçesine tercüme işine girişti ise de büyük bir talihsizlik eseri Rus Kuklası Çinli cellat Şing Si-Sey tarafından katledilmeleri üzerine bu tarihi teşebbüs yarıda kesildi.

1944 yılında Doğu Türkistan Türkleri büyük mücadeleler neticesinde Kulca'da ŞERKİ TÜRKİSTAN CUMHURİYETİ'ni kurdular. 1946 yılında bu devlet'in Lideri Ahmet Can Kasımı Divan'ın tercümesi için talimat verdi. Bunun üzerine Çöçek şehrinde yaşayan meşhur Alim İsmail Damollam Divan'ın 1. cildini tercümeye başladı. Bu zat ilk defa yapılan bu tercümede Divan'da yer alan kelimelerin Arapça izahları ile kadim dillerin giramatik kaidelerini imkanının elverdiği ölçüde geniş şekilde açıklamıştır. O, kelimeler-

in kolay bulunmasını sağlamak amacı ile isimlere benzeyen fiillerin hareket adlarını kelimenin önüne almak sureti ile bazı kelimelerin anlamı ve ortaya çıkışına ait kendi düşüncelerini açıklamaları ile birlikte ortaya koyarak büyük bir alaka ve sorumluluk örnegi göstermiştir. İsmail Damolla, kendi stiline has bir tarzda, tercümede Arapça adlandırmalara bir hayli çok yer vermekten kurtulamamıştır. Ne yazık ki, bu milli Devlet'in Rus ve Çinlilerin müşterek saldırıları neticesinde yıkılması üzerine bu ikinci teşebbüs de akamete uğramıştır.

1949 yılında Doğu Türkistan'ın Kızıl Çin orduları tarafından istilasından sonra Kaşgar'ın Kukla Valisi Seyfullah Seydullayev'in teşebbüsü ve maddi yardımı en önemlisi idari desteği neticesinde ünlü Şair ve Tarihçi Ahmet Ziyai 1952-1954 yılları arasında Divan'ın İstanbul Tercümesini esas alarak çağdaş Uygur Türkçesine tercüme etmiştir. Bu tercümenin seviyesi bir haylı üstün olup dil ve uslubu, asıl sözlüklerin transkripinin uygunluğu gibi özelliklerine çok önem verilmiştir. Elyazma olan tercümenin tamamlanmasından sonra büyük sahifeli 8 adet defterin sağ tarafına Divan'ın esas Arapça nüshası, sol tarafına ise tercümesi yazılmış olup hattatlık sanatının bütün incelikleri kullanılarak eserin yazımı tamamlanmıştır. 1956 yılında bu tercüme nüsha devrin ihtisas ve iktidarlı ulemalarından Şair ve Müderris Muhammedhan Mahsum Peyzi ve Muhammed Emin Hacım gibi zevat'ın kontrolünden geçirilmiştir. Divan'ın 3. cildinin sonuna "**Bu eseri tercüme eden Ahmet Ziyai Efendi, Divan-i Lugat-it Türk adlı bu eşsiz eseri kemalete yetküzüp (mükemmel şekilde) tercüme etmiştir. Bizler tercümenin tamamen doğruluğuna tasdik ederek öz mühürleremizi bastık.** " diye imzalamışlardır. 1957 yılında Divan'ın bu tercümesi Çin Yazarlar Birliği Doğu Türkistan Şubesi tarafından yayına hazırlanırken, işgalci Kızıl Çin yönetimi "**Türk Milliyetçiliğine Karşı**" kampanya başlattı. Türk aydınlarını bu cümledin Ahmet Ziyai Bey'i de tutuklayıp zindana attılar,Merhum Ahmet Ziyai "**Divan'ın Tercümesini yaptığı cinayeti**" ile suçlanarak 20 yıl ağır hapis cezasına mahkum edildi. Tek nüsha olan Tercümesi ise müsadere edildi.

Divan'ın üçüncü defa tercümesi 1960-1963 yılları arasında Doğu Türkistan Fenler Akademisi'nin Kukla Başkan Yardımcısı Uygur SAYRAMI tarafından gerçekleştirildi. Sayramı Divan'ın tercümesini tamamlamış ise de 1966 yılındaki "**Kültür Devrimi**" sırasında daha önceki tercümeleri gibi bu nüsha da yakılmaktan kurtarılamadı.

İlim ve marifet düşmanı kızıl diktatör Mao'nun ölümünden sonra Çin'de ilime saygi şiarı neticesinde, Çinli Türkologlar Divan'a ilgi duymaya başladılar. Onlar Arapça ve Türkçe bilmedikleri için Doğu Türkistanlı uzmanlara müracaat etmeye mecbur kaldılar. Neticede Doğu Türkistanlıların sosyal baskışı ve Türk aydınlarının ısrarlı talepleri neticesinde yönetim 4. kez Divan'ın tercüme ve neşir işine izin vermek zorunda kaldı. Doğu Türkistan Sosyal Bilimler Akademisi'nin teşebbüs ve öncülüğünde Abdulselam Abbas Abdurrahi Ötkür, Prof.Dr. İbrahim Muti'i, Emin Tursun, Mir Sultan Osman,Abdulhamit Damolla ve Hacı Nur Hacı başta olmak üzere 12 kişiden müteşekkül bir heyet 1981-1984 yılları arasında Divan'ı günümüz Uygur Türkçesine tercüme ederek üç cild şeklinde 10.000 adet olarak Ürümçi Halk Neşriyatı tarafından yayınlamaya muvaffak oldular. Ayrıca, Çince tercümesi de ele alınmaya başladı.

Divan'ın günümüz Uygur Türkçesine tercümesinde Doğu Türkistanli bilim adamları Besim Atalay'ın nüshasını ve faksimilini esas olarak aldılar.

Böylece Besim Atalay'ın Türkiye nüshası ile Salih Mutellibov'un 1960 yılında neşr edilen Özbekçe tercümesinden büyük ölçüde faydalanılmış oldu. Divan'da yer alan bir çok söz ve deyimler zaten günümüz Uygur Türkçesinde aynen muhafaza edildiğinden, bu tercüme işi çok kolay ve beklenmeyen ortamların çıkmasını sağladı. Ayrıca, hürmetli Alim Prof.Dr. Besim Atalay'ın yüksek seviyedeki emeği ve başarısı bir kere daha tescil edilmekle birlikte, mevcut bazı noksanlıklar da nazarda tutuldu. Salih Mutellibov'un Özbekçe tercümesindeki atasözlerinin açıklanmasında Besim Atalay ve Brokliman gibi otoriterlerin hükümlerini ayıplayarak, Kaşgarlı Mahmut'un Özbek, Divan dilinin ise Özbekçe olduğu iddialarına aldırmadan onun Kadim Türkçe ibareleri iyi anlayamadığı, sözlerin Arapça izahlarını iyi farkedemediği gibi hatalarına da özellikle dikkat çekilmiştir.

Tercüme esnasında yazarın uslubuna ve sözlük üretme sistemine sadık kalınarak Arapça imla aynen muhafaza edilmiştir. Kopya etme esnasındaki yanlışlıkları açıklamalarla izah edilmiştir. Divan'daki her bir Türkçe söz ve deyime transkripik işaretleri konulmuştur. Arapça harf sınırlamaları sebebi ile tek harfle ifade edilen iki dil (iki harf) harfler Uygur Türkçesindeki canlı teleffuz esasinda ayrıca gösterilmiştir. Atasözleri, deyim, şiir ve beyitlerde çok ince tedbirler kullanılmıştır.

Arapça gramer adlandırmaları uygun şekilde tercüme edilmiştir. Sözlerin açıklanmasında her türlü şartlı işaretler kullanılmıştır.

Böylece, **"Hakaniye Türkçesi"** nin varisleri olan Doğu Türkistan Türkleri çok ağır siyasi ve ekonomik baskı ve kısıtlamalara bakmadan kendilerinin kıymetli mirası olan Divan-i Lugat-it Türk'ü seviyeli bir şekilde tercüme ederek öz mirasının varisi olduklarını bir kere daha ispatlamıştır.

1980'li yıllarda Uygur Türkleri tarafından Türk Dili ve Edebiyatı ve Divan ile ilgili bir çok kıymetli eserler yazılmıştır. Bu konuda çeşitli ilmi makaleler tercüme edilerek Türk kültürüne armağan edilmiştir. Bunlardan en önemli olanları şunlardır:

1- "*Uygur dili meseleleri* " 751 sayfa Ürümçi 1984

2- "*Kadim Uygur yazmalarından seçmeler* " 417 sayfa Ürümçi 1984

3- "*Kaşgarlı Mahmut* " 342 sayfa Ürümçi 1986

4- *Bizim tarihi yeziklarımız* (yazılarımız) Kurban Veli 255 sayfa Ürümçi 1986

5- "*Türk dilleri* " Baskakov (Ferhat Cilan Tercümesi) 469 sayfa Ürümçi 1986

6- "*Kadim Uygur Türkçesi sözlüğü* " 548 sayfa Ürümçi 1989

TÜRK DÜNYASINDAN HABERLER

AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Azerbaycan-İtalya Dostluk Derneği kuruluyor.

" **Azerbaycan Dünyası** " Uluslararası İlişkiler Merkezi Başkanı Nebi Hezrin'in verdiği haberde, Şubat 1995 ayı sonunda Bakü'de Azerbaycan-İtalya Dostluk Derneği'nin açılacağını belirtmiştir.

AZERBAYCAN TRT-1'İ İZLEYEBİLECEK

Azerbaycan, TRT-INT yayınlarından sonra, TRT-1 yayaınlarını da kesintisiz olarak izleyebilecek.

Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) Başkanı Büyükelçi Umut Arık, TRT-1 yayınlarını bundan böyle Nahcıvan dhil, tüm Azerbaycan'dan izlenebileceğini belirtti. Konuya ilişkin protokolün, Azerbaycan Ulaştırma Bakanlığı, TRT ve PTT yetkilileri tarafından imzalandığını vurgulayan Büyükelçi Umut Arık, " **TRT-1 yayınları, Türkçe konuşan iki ülke halkı arasındaki karşılıklı bağları daha da güçlendirecek, iletişimi kolaylaştıracaktır** " dedi.

GAGAVUZ TÜRKLERİ

Gagavuz Dışişleri Bakanı Petr Zavritchko ülkesinin, bağımsızlnı pekiştirmek için Türkiye'ye büyük ihtiyacı olduğunu belirtti.

İstanbul'da basın mensuplarının sorularını cevaplayan Zavritchko ;

"**Gagavuz Türkleri kendi imkanlarıyla ayakları üzerinde durabilecek güçte değil. Türk yatırımcıları ülkemize yatırım yapmalı. Türkiye Cumhuriyeti Karadeniz'in kuzeyinde bir Türk kalesi istiyorsa, eğitim, haberleşme ve dış politika alanlarında bize öncülük etmeli** " dedi.

Ankara'da temsilcilik açtıklarını, gelecek ay KKTC'de ikinci temsililiklerini açacaklırını bildiren Zevritchko Türkiye'nin dış politikada kendilerini temsil etmesi çağrısında bulundu.

Gagavuzların özellikle tarım ürünleri ihracatı konusunda Türk müteşebbüslerle işbirliği istediğini, ülkede kurulacak konserve ve paketleme fabrikalarının Gagavuzların ekonomik bağımsızlığını sağlamada önemli katkısı olacağını da vurguladı.

TÜRK DÜNYASINDAN HABERLER

TÜRKMENİSTAN TÜRKLERİ

Türkmenistan-RTV, Türkmenistan'ın 100. bağımsızlık gününde Ankara'da bir ofis açtı.

TİKA ile TRT işbirliği ve katkılarıyla gerçekleştirilen Türkmenistan Radyo ve Televizyon Kurumu'nun Ankara ofisinin açılış töreninde bir konuşma yapan Türkmenistan'ın yeni Ankara Büyükelçisi Nur Muhammed Hanamov, kökü, dili ve kültürü bir, iki halkın haberleşmelerinin birliğine katkıda bulunacağını söyledi.

Dışişleri Bakanlığı TİKA Başkanı Büyükelçi Umut Arık da yaptığı konuşmada, Türkmenistan'ın yeni Türkiye Büyükelçisi Hanamov'a görevinde başarılar diledi.

KAZAKİSTAN TÜRKLERİ

Kazakistan kendi toprakları içerisinde yeni bir "Türkistan" kuruyor.

Kazakistan devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in girişimi ile kurulacak yeni ülkeye **"Yesevi Vatan"** adı verildi. İç Anadolu Bölgesi büyüklüğündeki yeni Türkistan, Kazakistan sınırları içerisinde bağımsız olacak.

Yesevi Vatan için oluşturulan fona destek sağlamak üzere Türkiye'ye gelen Kazakistan İlimler Akademisi Şarkiyat Merkezi Başkanı Prof.Dr.Erdem Zada Ali Hacıbek ile Kazakistan Dizayncılar Birliği Başkanı ve Milletvekili Prof.Dr.Temir Süleyman **"Yesevi Vatan"** için Türkiye'den büyük destek beklediklerini ifade ettiler.

Yesevi Vatan'da Türk Dünyasının ortak meselelerinin halledilmesi için çalışmalar yapılacağını belirten bilim adamları ; **"Ortak tarih, teknoloji, felsefe, folklor, arkeoloji, plastik sanatlar, edebiyat ve siyaset konularında çalışmalar yapılacak. Türk Dünyası için yeni stratejiler üretilecek. Gelecekteki birliğin ilk çalışmaları burada yapılacak. Bir fon oluşturduk. Bu fona başta Türkiye olmak üzere Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın katkılarını bekliyoruz"** dediler.

DOĞU TÜRKİSTAN TÜRKLERİ

Doğu Türkistan Türklerinin tarihi, bağımsızlık yolunda yaptıkları kanlı mücadelelerle doludur. Bu mücadele, Çin hakimiyetinin bütün baskılarına, katliamlarına ve

TÜRK DÜNYASINDAN HABERLER

işkencelerine rağmen, bugün de bütün şiddetiyle devam etmektedir.

Günümüzde, Doğu Türkistan'daki Çin hapishaneleri Türk mücahitleriyle dolup taşıyor. Çin rejimi muhalifi Fang Li Ci'nin belirttiğine göre, Doğu Türkistan'da 9 toplama kampı mevcut olup, bu kamplarda 80.000 siyasi tutuklu bulunmaktadır.

Uluslararası Af Örgütü'nün Kasım 1992 tarihli bülteninde, bölgedeki İnsan Hakları ihlalleriyle ilgili olarak yayınladğı raporda da, Doğu Türkistan'daki keyfi tutumlar, işkence ve idamlara geniş yer verilmiştir.

İRAN TÜRKLERİ

Güvenilir kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, İran'daki Urumiye,Tebriz, Zencan ve Marend Üniversitelerindeki Azeri asıllı öğrenciler tarafından başlatılan imza kampanyası sonrasında ortaklaşa bir deklerasyon hazırlanarak, hükümete ve medyaya gönderilmiştir.

Hazırlanan deklerasyonda ;

- Yerel ve bölgesel dillerin basın ve medyada kullanılmasını öngören İran Anayasasının 15. maddesinin tam olarak uygulanması ve Türk dilinde eğitim verilmesi,
- Erdebil şehrinin yeniden Azerbaycan eyaletine katılması,

Şeklinde isteklerde bulunulduğu belirtilmiştir.

IRAK TÜRKMENLERİ

Irak Milli Türkmen partisi (IMTP) ; Irak Türklerinin, kendilerine karşı Kerkük'te girişilen katliamın 35. yıldönümünde yine tehdit altında olduklarını bildirdi.

IMTP'tarafından yapılan açıklamada, 35 yıl önceki olayda, dönemin komünist eğilimli yönetiminin kışkırtmasıyla 37 Irak Türkünün, Kekük'te yerel Kürtler tarafından öldürüldüğü hatırlatılarak Irak Türklerinin yine saldıdıya uğramakta olduklan ve Türkmen toplumunun önde gelen mensuplarından avukat Rüştü Tahsin, avukat Ahmet Canbaz ve oğlu Mustafa'nın 1994 Haziran ayında Kuzey Irak'ta Erbil'de öldürüldükleri belirtildi.

Açıkçası, 35 yıl öncesi olayların başka bir boyutta tekrarlandığı ve asimilasyon politikasının devam ettiği vurgulanarak, Irak'ı Araplar ile Kürtler arasında paylaşabilmek için Türkmenleri ortadan kaldırma planı uygulayan güçlerin bugün

Batılı ülkelerin desteği ile bunu başardığı ve Iraklı Türkmenleri iki siyasi bölgede yaşmaya mahkum ettiklerine dikkat çekildi.

Öte yandan, Kuzey Irak'taki Kürdistan Demokrat Partisi Lideri Barzani ve Kürdistan Yurtseverler Birliği Lideri Talabani'ye bağlı güçler arasındaki çatışmalar sonucu, bölgeyi terkeden binlerce Kürtün ardından, Erbil'de yaşayan Türkmenlerin de göç hazırlığında oldukları bildirildi.

BATI TRAKYA TÜRKLERİ

Yunanistan'ın ikinci büyük partisi durumunda buluanan **"Yeni Demokrasi Partisi"** Nisan 1994 ayında gerçekleştirdiği üçüncü kongresinde **"Partiye sadece Hristiyan Ortodokslar üye olabilir"** prensibini kabul etmiş ve bunun parti tüzüğüne dahil edilmesi kararını almıştır.

Yeni Demokrasi Partisi'nin bu kararı ülkede yaşayan Katolik, Yahudi, Ermeni ve Müslüman Türk toplumları temsilcileri tarafından kınanmıştır.

Yunanistan Eğitim Bakanlığı tarafından bastırılan kitapların Türk okullarında okutulmasına karşı çıkan, Türk öğretmenlerin bundan böyle para cezası ve görevden geçici olarak uzaklaştırma ile değil, meslekten ihraç ile cezalandırılacakları hususu Müslüman Türk azınlık okullarına tebliğ edilmiştir.

Bakanlığın bu uygulama dolayısıyla 28 Mart- 1 Nisan 1994 tarihleri arasında boykota giden Türk azınlık öğretmenlerine maaşlarının ödenmeyeceği hususu İskeçe Azınlık Eğitim Bürosu'nca bildirilmiştir.

Yunan Hükümetinin ;

Türk azınlığı eğitimi ile ilgili konularda valileri aşırı yetkilerle donatmasını,

Lozan Andlaşması'nın 40. maddesi uyarınca bugüne kadar uygulanan durumun ihlal edilerek Türk okul encümenlerinin, vali ve ebeveynlerin tüm hak ve yetkilerinin ellerinden alınmasını,

Türk azınlık eğitimcilerinin istihdamında keyfi davranılmasını protesto eden İskeçe Nahiye Müdürleri durumu bir yazı ile Yunanistan Milli Eğitim ve Din İşleri Bakanlığı'na intikal ettirmişlerdir.

DOĞU TÜRKİSTAN'DAN HABERLER

KOMÜNİST ÇİN,DOĞU TÜRKİSTAN'DA 41. YERALTI NÜKLEER DENEMESİNİ GERÇEKLEŞTİRDİ

Doğu Türkistan'ı işgali altında bulunduran Komünist Çin Hükümeti Lob-Nor'daki nükleer deneme tesislerinde 41 kez yer altı nükleer denemesini 7 Ekim 1994 tarihinde gerçekleştirdi. Komünist Çin'in ABD ile nükleer denemelerin sınırlandırılmasını öngören anlaşmayı imzalamasından bir kaç gün sonra bu denemeyi yapması dikkati çekti. 100-150 bin kilo ton şiddetindeki bu denemenin Doğu Türkistan'da yaptığı tahribatın boyutu bilinmiyor. Komünist Çin Hükümeti nükleer denemeler ve onun çevreye olan etkileri hakkında hiç bir açıklama yapmıyor. Uluslararası kuruluşların konu ile ilgili araştırma isteklerini ise devamlı surette reddediyor.

Komunist Çin Hükümeti son nükleer deneme ile ilgili olarak yaptığı açıklamada son denemeyi barışçıl amaçlarla yaptığını (!) büyük bir pişkinlikle iddia ediyor. Ayrıca, diğer ülkeleri de bu tür denemeleri durdurmaya çağırıyor.

Öte yandan, son denemeyi protesto eden Kazakistan'da yerleşik Doğu Türkistan Türkleri Komünist Çin'in Alma-ata büyükelçiliği önünde toplanarak büyük bir gösteri yapmıştır.

Doğu Türkistan'ın Sesi dergisi olarak İşgalci Kızıl Çin Yönetiminin son nükleer denemesini şiddetle protesto ediyoruz. Kutuplarda buzlar arasına sıkışan balinaları kurtarmak için dünyayı ayağı kaldıran Humanist (!) zihniyeti insanlık adına Çinlilerin Doğu Türkistan halkını yok etmeye yönelik stratejik planlarının bir parçası olan nükleer denemelerini durdurması için aynı hassasiyeti göstermeye çağırıyoruz.

DOĞU TÜRKİSTAN'DA BÜYÜK PATLAMALAR

İşgalci Komünist Çin Yönetimi Doğu Türkistan halkına karşı yürütmekte olduğu milli zulmün dozunu her gün biraz daha arttırarak devam ettiriyor. Demokratik ve insani hakları ile milli bağımsızlığı için mücadele yürütmekte olan Doğu Türkistan Türkleri ise somürgecilere karşı olan mücadelesini gün geçtikçe kuvvetlendiriyor.

1994 yılının 6 Temmuz günü gece saat 01.00 sıralarında Aksu Hükümet Konağı ile Toksu ilçesi Doğumu Yasaklama İdaresi ve Kuçar ilçesi Şingha yolu üzerindeki Üçösteng Köprüsü aynı anda patlatılarak tahrip edilmiştir. Aksu Devlet Bankasına konulan bomba patlamadan etkisiz hale getirilmiştir. Olaylardan sonra Aksu ili bazında sıkı yönetim ilan edilerek sokağa çıkma yasağı konmuştur. Kitlesel tutuklamalar ve aramalar yapılmış ve 600 kadar Türk gözaltına alınmıştır. bunların bir kısmı Çin işkencesinden geçirilerek salıverilmiş, büyük bir bölümü ise olayların so-

rumlusu iddiası ile tutuklanmıştır. Bilindiği gibi İşgal Yönetimi gözüne kestirdiklerini tutuklamak ve halka gözdağı vermek için zaman zaman böyle provakasyonlara başvurmaktadır.

ÇİNLİ GÖÇMENLER KAŞGAR'IN EKONOMİK SİSTEMİNİ FELCE UĞRATTI

Nüfusun büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturdukları Kaşgar şehrini daha sıkı şekilde kontrol altına almak isteyen Çin işgal yönetimi Çin'den getirdiği Çinli göçmenleri Türklerin çalıştığı kuruluşlara zorla yerleştirerek istihdam fazlalığı yaratmaktadır. Bu suretle zarar eder hale sokulan işletmelerde çalışan Türkler zarar bahane edilerek işlerine son verilmektedir. Şincang gazetesinin 20 Ağustos 1994 tarihli haberine göre sebzecilikle uğraşan şehir banliyolarındaki Türk halkının sebze bahçeleri zorla ellerinden alınarak Çinli göçmenlere dağıtılmıştır. Teknik ve idari hizmetlerden zaten tecrit edilen Türkler kendi topraklarında geleneksel olarak yaptıkları sebzecilik de bu suretle zorla Çinlilere peşkeş çekilmektedir.

ÇİNLİLER DOĞU TÜRKİSTAN'IN ZENGİN PETROL KAYNAKLARINI TALAN ETME İŞİNİ HIZLANDIRDI

Ürümçi Keçlik (Ürümçi Akşamı) gazetesinin 6 Eylül 1994 tarihli Şinhua (Yeni Çin) Haber Ajansına atfen verdiği habere görep Çinliler Doğu Türkistan'da her gün baş döndürücü bir hızla keşfedilen yeni petrol rezervlerini işletmeye açabilmek için 10 milyar yen (yaklaşık 1 milyar 200 milyon $) ayırmıştır. Bu suretle bu yılın sonuna kadar Doğu Türkistan'dan çıkardığı petrol miktarını 14 milyon ton/ yıla çıkarmayı hedeflediklerini açıklamıştır.

Turfa-Kumul Bölgesi Birleşik Askeri Petrol Üretim Komutanlığı Karargah Destek Birlikleri Komutanı Vu-Yu'nun açıklamasına göre yalnız bu bölgeden yılda çıkarılmakta olan petrol 1.600.000 ton olup, bu rakamın günde 6.000 ton'a çıkarmayı hedeflediklerini bildirmiştir. Doğu Türkistan'ı tam bir ortaçağ sömürge yönetimi ile idare etmekte olan Çin işgal yönetimi Doğu Türkistan'ın başta petrol olmak üzere zengin kaynaklarını Çin'e suratli ve daha çok miktarda taşıyabilmek için oto yolları, çift hatlı demir yolu ve bir çok bölgede gelişmiş havaalanı yapmak ve yabancı sermaye ile ortak yatırımlar için büyük bir atılıma girmiştir. Ayrıca, Doğu Türkistan'daki bu yatırımlar için teknik ve idari eleman kisvesi altında Çinli göçmen yerleştirmeyi hızlandırmaktadır.

HABERLER

Doğu Türkistan Lideri Sayın İsa Yusuf Alptekin'e Konya - Selçuk Üniversitesince Fehri Doktora Ünvani Verildi

Doğu Türkistan Türklerinin lideri ve Doğu Türkistan Hükümeti sabık genel sekreteri sayın İsa Yusuf Alptekin'e Konya-Selçuk Üniversitesi'nce Fahri Doktora ünivani verildi. 3 Haziran 1994 günü Selçuk Üniversitesi Alaattın Key Kubat Kültür Sitesi Konferans Salonu'nda bir tören düzenlendi. Törene Konya valisi Atılla Vural, MHP genel başkan yardımcısı ve Konya millet vekili Servet Turgut, Konya Türk Ocağı şube reisi Yaşar Çal, Üniversite öğretim üyeleri, Kayseri-Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği başkanı Mehmet Cantürk, Doğu Türkistan Vakfı genel sekreteri Hamit Göktürk, Kayseri, İstanbul ve Ankara'dan gelen Doğu Türkistanlılar, misafirler ve öğrenciler katıldı.

Liderimiz sayın Alptekin üniversiteye gelişinde Rektörlük önünde Rektör sayın Prof. Dr. Halil Cin, Rektör yardımcıları, Türk Ocağı Konya Şube başkanı Yaşar Çal, Doğu Türkistan Vakfı genel sekreteri Hamit Göktürk ve İstanbul'dan gelen bir grup Doğu Türkistanlı basın ve yayın kuruluşlarının temsilcileri ve öğrenciler tarafından karşılandı. Daha sonra Rektör sayın Prof. Dr. Halil Cin tarafından verilen öğle yemeğine katıldı. Öğleden sonra tören için salona gelen liderimiz sayın Alptekin öğrencilerin "Doğu Türkistan Türktür, Türk kalacaktır", "Mücahit Alptekin", "Bozkurt Alptekin", "Şinjiang değil Doğu Türkistan" sloganları ile ayakta karşılandı.

Daha sonra Rektör sayın Halıl Cin kürsüye geldi ve Üniversite senatosunun sayın Alptekin'e Fahri Doktora ünvanı verilmesi ile ilgili kararını okudu, kendisini sahneye davet ederek diplomasını takdım etti ve cübbe giydirdi. Rektör Halıl Cin şöyle konuştu "Temsil ettiğim üniversite sayın Alptekin'e böyle bir paye vermekten kıvanç duymaktadır. Bu ise Doğu Türkistan'lı soydaşlırımıza ve onların kurtuluş davasına verilen bir destektir. Biz üniversite olarak, bu karara çeşitli mıhraklardan gelebilecek bazı riskleri biliyoruz. Fakat, milliyetçiyim, milletime, vatanıma hizmet edeceğim d enler

risk almak mecburıyetindedirler. İnşaallah esir Türkler ve Doğu Türkistan davasını Batı'ya, sağır Batı'ya duyuracaktır ve Türk ana yurdu Doğu Türkistan mutlaka kurtulacaktır." dedi. Daha sonra liderimiz sayın Alptekin şöyle konuştu: "Selçuk Üniversitesi'nin bana tevdi ettiği fahrı doktora payesine eriştiğim için çok bahtıyarım. Türkiye'ye geldiğim 40 yıldan beri böyle bir şerefe ilk defa Konya'da nail oluyorum. Selçuk Üniversitesi senatosu bana dolaysiyle Doğu Türkistan Türklerine karşı büyük bir medeni cesaret örneği gösterdi. Doğu Türkistan davasının arkasında 60 milyon Türkün mevcut olduğunu onların yalnız olmadığını dünyaya ve Çinlilere isbat etti. Kendilerine minnet ve şükranlarımı sunuyorum." dedi.

MHP genel başkan yardımcısı ve Konya millet vekili Servet Turgut kürsüye davet edildi. O, konuşmasında "Meşrep meclisinde Yiğitbaşılık ünvanına yükselmiş değerli büyüğüm İsa Yusuf Alptekin'e saygilarımı sunu-

yorum ve bizleri bugün Doğu Türkistan davası için bu araya toplayan Türk ocaklarına teşekkür ederim. Biz MHP olarak Doğu Türkistan meselesini TBMM gündemine getirdik. İki yıldan beri Doğu Türkistan'da çiğnenen insan hakları ile ilgili olarak vermiş olduğumuz araştırma önergesi daha genel kurula gelmemiştir. Telefon, telgraf ve mektuplarla siyasi partilere, millet vekillerine müracaat edelim, sağır Batıyı ve müslüman ülkeleri uyandıralım. Doğu Türkistan'daki kardeşlerimiz de hür olsunlar." dedi.

Daha sonra konuşan Konya valisi Atilla Vural" sayın İsa Yusuf Alptekin'e bu payeyi vermekle bu davaya hizmet edenleri unutmadığımızı belirtmek isterim. Yer yüzünde tek Türk kalana kadar Türklük davası bitmeyecektir." diye sözlerini tamamladı.

Liderimiz sayın Alptekin 3 Hazıran 1994 günü akşamı Konya Türk Ocağı tarafından verilen akşam yemeğine katıldı.

Doğu Türkistan Vakfı ve Doğu Türkistanlı öğrenci grubu 5. Erciyes Zafer Kurultayına katıldı

Doğu Türkistan Vakfı ve vakfınca Türkiye'deki çeşitli üniversitelere yerleştirilen Doğu Türkistanlı öğrenciler her yıl Kayseri-Erciyes dağı eteklerindeki Tekir yaylasında yapılmakta olan 5. Erciyes Zafer Kurultayı'na katıldı. Doğu Türkistan Vakfınca temin edilen otobüslerle Kayseri'ye giden öğrenciler hazırladıkları çeşitli pankart resim, dergi ve bayraklarla Doğu Türkistan'ı tanıtım ve Lob-Nor'da yapılmakta olan atom denemeleri ile Doğu Türkistan Türklerinin bugünkü durumu hakkında kurultay iştirakçilerini aydınlattılar.

Kayseri Doğu Türkistan Derneği başkanı Mehmet Cantürk, Doğu Türkistan Vakfı genel sekreteri Hamit Göktürk, Doğu Türkitan Vakfı himayesinde öğrenim görmekte olan öğrencileri temsilen Dolkun İsa, Cidde Radyosu Uygurca yayınlar servisi şefi Abdurrauf Tahir Türkistani'den müteşekkil Doğu Türkistan Heyeti Han Çadırı olarak anılan büyük otağda MHP genel başkanı sayın Alparslan Türkeş tarafından kabul edildi. Heyet üyeleri kabulde Doğu Türkistanlıların iyi dileklerini sundu. Heyet üyeleri daha sonra sayın Alparslan Türkeş'e kurultaya katılan parlamenterlere ve basın mensuplarına Doğu Türkistan'daki Çin zülümü ve son gelişmeler hakkında bilgiler verdiler.

Doğu Türkistanlı Mücahit Yusuf Bek Muhlisi Türkiye'ye geldi

Kazakistan'da yaşayan Doğu Türkistanlı mücadele adamı Tarihçi ve Arkolog Yusuf Bek Muhlisi Türkiye'ye geldi. Doğu Türkistan Vakfı'nı ziyaret eden Muhlisi vakıf başkanımız sayın emekli geniral M.Riza Bekin ile görüştü ve fikir alış verişinde bulundu. Daha sonra Ankara'ya giden Muhlisi iki hafta kadar Ankara'da kalarak Diş İşleri Bakanlığı yetkilileri başta olmak üzere siyasi parti temsilcileri ve parlamenterleri ziyaret etti. O, sirasi ile MHP genel başkanı Alparslan Türkeş, DYP TBMM grup başkan vekili Turhan Tayan, CHP genel başkanı Deniz Baykal, ANAP genel başkan yardımcısı Avni

Akyol,RP genel başkan yardımcısı Rıza Ulucak, DSP İstanbul millet vekili H.Hüsamettin Özkan'la ayrı ayrı görüşerek Doğu Türkistan'daki Çin zülmü ve Doğu Türkistan Türkleri hakkında bilgiler sundu. Muhlisi ziyaret ettiği siyasi parti temsilcilerinden Doğu Türkistan davasına destek ve yardımcı olmalarını ve Doğu Türkistan'daki insanlık dışı Çin zülmüne dur demelerini talep etti.

22 Eylül 1994 günü MHP Kayseri millet vekili Op.Dr. sayın Sayfı Şahin'in TBMM'deki çalışma odasında bir basın toplantısı düzenlendi. O, basın toplantısında Türkiye ve Türk dünyasından Doğu Türkistan için acıl yardım çağrısında bulundu ve basın mensuplarının çeşitli sorularını cevaplandırdı.

Daha sonra İstanbul'a dönen Yusuf Bek Muhlisi çeşitli gazeteleri ziyaret ederek Alma-ata'ya geri döndü.

"İTTİFAK" Genel Başkanı AGİK Genel Sekreteri Max Vander Stom ile Görüştü

Avrupa güvenlik ve iş birliği Konferansı AGİK'in öncül üğünde Kazakistan'ın baş kenti Alma-ata'da yapılan insan hakları semineri dolayısıyle bu ülkeye gelen AGİK genel sekreteri Max Vander Stom , Türk Cumhuriyetlerinde yaşayan Uygur Türklerinin en büyük yasal kuruluşu olan"Uygurların Devletler Arası Birliği" genel başkanı Kahraman Hocamberdi ile görüştü.

Kazakistan'da yaşayan bütün milletlerin temsilcileri ile görüşen Max Vander Stom onların düşünce ve dileklerini dinledi.

İttifak genel başkanı Kahraman Hocamberdi AGİK genel sekreteri ile görüşmesinde Kazakistan'da yaşayan Uygur Türklerinin sosyal, kültür eğitim, ekonomik vb. sahalardaki başarıları ile bu sahadaki sorunları, Alma-ata'da faaliyet gösteren ve kapanma tehlikesi ile karşı karşıya bulunan Uygur Tiyatrosu'nun son durumu ve Merkezi Asya'da ve Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türkleri hakkında geniş bilgiler sundu.

Hocamberdi AGİK genel sekreterine Doğu Türkistan'da ihlâl edilen insan hakları, bir insanlık utancı olan doğumu yasaklama uygulaması ve Lob-nor'da yapılmakta olan atom denemeleri hakkında açıklamalarda bulundu. İttifak genel başkanını dikkatle dinleyen Vander Stom cevaben şöyle dedi: " Doğu Türkistan'ı idaresi altında bulunduran Çin Halk Cumhuriyeti bugüne kadar Avropa güvenlik ve işbirliği konferansına üye ol: madı, bu yüzden bu ülke konferansın ilke ve programlarına riayet etmemektedir".

Kahraman Hocamberdi görüşme sonunda Doğu Türkistan Vakfı'nca yayınlanan " Esaretteki Türk-İslam Ülkesi Doğu Türkistan" isimli broşörün İngilizce nüshasını AGİK genel sekreterine takdim etti.

Doğu Türkistan' ın Kızıl Çin Ordularınca işgalının 45.Yıl Dönümü Ankara'daki Diplomatik Temsilcilikler Nezdinde Protesto Edildi

Türkiye'de yaşayan bir kısım Türkistanlı gençler Doğu Türkistan' ın Kızıl Çin ordularınca işgalının 45. yıl dönümü olan 13 Kasım 1994 günü Ankara'da başta Birleşmiş Milletler Temsilciliği olmak üzere ABD, İngiltere, Rusya, Fransa, Pakistan, Avustralya vb. 37 ülkenin Büyük Elçiliklerini ziyaet ettiler. Doğu Türkistan'lılar görüştüğü elçilik yetkililerine Doğu Türkistan Türklerinin içinde bulunduğu feci durum ile Çin işğal idaresinin bu ülke Türklerine karşı yürüttüğü insanlık dışı politikaları ile bu ülkede çiğnenen insan hakları hakkında bilgi verdiler. Bu ülkelerden Doğu Türkistan'daki bu insanlık ayıbının ortadan kaldırılması için ortak çaba sarfetmelerini talep ettiler.

Elçilik yetkililerinden büyük ilgi gören Doğu Türkistanlılar Çin Halk Cumhuriyeti Ankara Büyük Elçiliği yetkilileri ile görüşmek istediler. Fakat, bu talepleri Elçilik'çe kabul edilmedi.

Doğu Türkistanlılar işğal'ın 45. yıl dönümü dolayısıyle bir bildiri neşr ettiler. Birleşmiş Milletler Teşkilatı, BM İnsan Hakları Komitesi, uluslar arası teşkilatlar ve demokratik ülkeler'e hıtaben hazırlanan bu bildiri ziyaret esnasında Diplomatik temsilciliklerede takdim edildi.

Basım Yayın Kuruluşlarına da gönderilen bildiri özetle şöyledir :

En son 13 Ekim 1949 tarihinde Komunist Çin ordularınca işgal edilen Doğu Türkistan 235 yıldan beri İmperatorluk, Milliyetçi Çin, en son Komunist Çin sömürge yönetimlerine karşı milli bağımsızlığı ve insanî hak ve hukuku için kahramanca mücadele etmektedir.

Bu 235 yıl zarfından 3 defa milli devletlerini kurmayı başaran Doğu Türkistan Türkleri her defasında batı komşusu Rusya'nın ihaneti ile tekrar Çin esaretine maruz kaldığı belirtilen bildiride hür dünyanın bu insanlık ayıbını görmemezlikten geldiğini, demokratik ülkeler ve uluslararası kuruluşları Doğu Türkistan'da çiğnenen insan haklarını yerinde incelemeye davet edildi. İşğal'dan bu yana Doğu Türkistan'da Çinli işğalcılarca öldürülen Türklerin sayısının 520 bin civarında olduğu, tam bir sömürge yöntemleri uygulandığı, Doğu Türkistan, Tibet ve İç Moğolistan'da büyük bir soy kırım poletikası izlendiği, nüfusu yasaklama uygulamasının bir insanlık ayıbı halini aldığı belirtilen bildiride dünya kamu oyuna şu taleplerde bulunuldu:

1. Çin işğal yönetiminin Doğu Türkistan, Tibet ve İç Moğolistan'da nüfus pilanlamasını bahane ederek, anne karnındaki bebeklerin öldürülmesi uygulamasına son verilmesi;

2. Doğu Türkistan, Tibet ve İç Moğolistan'a Çinli göçmen yerleştirme uygulamasının durdurulması;

3. Doğu Türkistan'da yapılmakta olan atom denemelerinin yasaklanması;

4. Doğu Türkistan'da hiç bir kayıda tabi tutulmadan yapılan yeraltı servetlerinin yağmalanmasına son verilmesi, bu doğal zenginliklerden bu ülkenin öz sahibi olan Türklere de pay verilmesi;

5. Doğu Türkistan, Tibet ve İç Moğolistan'daki hapishane ve çalışma kamplarındaki zülüm ve işkence görmekte olan , bu sürette insanlık ve kişilik hakları ve onurları ağır bir şekilde zedelenen siyasi tutukluların serbest bırakılması , insani ve vatandaşlak haklarının iadesinin sağlanması;

ئاۋىستىرالىيە« تۈركىستان جەمئىيىتى »نىڭ ئىككىنچى قۇرۇلتىيى

غەلىبىلىك ئېچىلدى

ئاۋىستىرالىيەدە ياشاۋاتقان قېرىنداشلىرىمىز تەرىپىدىن قۇرۇلغان« تۈركىستان جەمئىيىتى »نىڭ ئىككىنچى قېتىملىق قۇرۇلتىيى 1994 -يىلى 1-ماي كۈنى ئاۋىستىرالىيەنىڭ ئادىلائىدى شەھىرىدىكى گىلىس پىلانىس ئىسلام مەركىزىدە غەلىبىلىك ئۆتكۈزۈلدى.

قۇرۇلتايدا ئالدى بىلەن« ئاۋىستىرالىيە تۈركىستان جەمئىيىتى »نىڭ رەئىسى ئەخمەت ئىگەمبەردى جەمئىيەتنىڭ ئىشلىگەن خىزمەتلىرى ھەققىدە خۇلاسە دوكلات بەردى ھەمدە قۇرۇلتاينىڭ بىر يىللىق كىرىم-چىقىم ھېساۋاتىدىن تەپسىلىي دوكلات قىلدى. قۇرۇلتاي تەشكىلىي ھەيئەتنىڭ دوكلاتلىرى ۋەكىللەر تەرىپىدىن بىردەك ماقۇللاندى. رەئىس ئەخمەت ئىگەمبەردىنىڭ خىزمەت دوكلادىدا قىسقىچە مۇنداق دېيىلدى:

«ئاۋىستىرالىيەدە ياشاۋاتقان شەرقىي تۈركىستانلىق قېرىنداشلىرىمىز كۆپ يىللاردىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىملىگىنى ۋە مەدەنىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ھەمدە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئۆز ئارا زىچ ئىتتىپاقلىشىپ ۋە ھەمكارلىشىپ، خىتاي فاشىستلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئېلىپ بېرىۋاتقان دېموگراتىيىنى، ئىنسان ھەقلىرىنى دەپسەندە قىلىش، ئۇنىڭغا تاجاۋۇز قىلىشتەك ئېغىر بېسىملىرىغا قارشى كۈرەش ئىرادىلىرىنى تولۇق نامايەن قىلدى. گەرچە قىزىل خىتاي ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىچى كۈچىدىن پايدىلىنىپ شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللىي مۇستەقىللىق ھەركىتىنى جىننىڭ بىرچە توسۇۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئەركىنلىك كۈرىشى چوقۇم غەلىبىگە ئېرىشىدۇ.»

قۇرۇلتاي ۋەكىللىرى بىردەك مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: «شەرقىي تۈركىستان ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز تۈركىستاننىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى، غەربىي تۈركىستاندىكى بەش تۈرك جۇمھۇرىيىتى ئۆز مۇستەقىللىقىغا ئېرىشتى. ئىنشائاللاھ، مۇستەقىللىق، ئەركىنلىك نۆۋىتى ئەمدى شەرقىي تۈركىستانغا كېلىدۇ. قىزىل خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ھەرقانداق ئۇسۇل-چارىلەر بىلەن شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇستەملىكىچىلىكىنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنسىمۇ، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ھەق، ئادالەت مۇستەقىللىق يولىدىكى پىداكارانە كۈرىشى چوقۇم غەلىبىگە ئېرىشىدۇ. بىز ئاۋىستىرالىيەدە ياشاۋاتقان ھەربىر شەرقىي تۈركىستانلىق بۇ كۈرەشكە ئۆزىمىزنىڭ مۇناسىپ ھەسسىمىزنى قوشىمىز.»

يىغىن قاتناشچىلىرى تولۇپ-تاشقان دوستلۇق، قېرىنداشلىق ۋە ھەمكارلىق ھېسسىياتى بىلەن قۇرۇلتاي ئۆرگىنىغا قىممەتلىك تەكلىپ، پىكىرلىرىنى سۇندى. قۇرۇلتاي يېڭى رەھبەرلىك ئۆرگىنىنى سايلاپ چىقتى. دېموگراتىك سايلام ئارقىلىق« ئاۋىستىرالىيە تۈركىستان جەمئىيىتى »نىڭ رەئىسلىكىگە ئەخمەت ئىگەمبەردى قايتا سايلاندى. يولداش خوجا مۇئاۋىن رەئىسلىككە، ئاسلىخان ھەسەن باش كاتىپلىققا سايلاندى. شۇنىڭدەك جەمئىيەتنىڭ ئىجرائىيە ھەيئەتلىرى، تەپتىش ھەيئەتلىرى سايلاپ چىقىلدى.

قۇرۇلتاي ئاخىرىدا، قۇرۇلتاينىڭ قارارنامىسى ماقۇللاندى. مۇناسىۋەتلىك خەلقارا تەشكىلاتلارغا، شەرقىي تۈركىستان داۋاسىنى قوللاپ قۇۋۋەتلەۋاتقان دۆلەت ۋە پارلامېنتلارغا، مىللەت ۋەكىللىرىگە خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى زۇلمى ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالى ھەققىدە مەخسۇس دوكلاد يوللاشنى قارار قىلدى. شۇنداقلا ۋەتەن سىرتىدىكى بارلىق قېرىنداش تەشكىلاتلارغا قۇرۇلتاي ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات يوللاپ، ئۇلارنى خەۋەردار قىلدى.

(ئاۋىستىرالىيە تۈركىستان جەمئىيىتى خەۋىرى)

تۈرك دۇنياسى ياشلار قۇرۇلتىيىدا شەرقىي تۈركىستان

بۇ يىل يىگىرمىنچى ئاۋغۇستتىن باشلاپ ئۈچ كۈن قىرىمنىڭ تارىخىي پايتەختى باغچىساراي شەھىرىنىڭ تۇربازا تەتىل مەركىزىدە ئىككىنچى قېتىملىق تۈرك دۇنياسى لاگېرى ۋە قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

تۈرك ئويۇشمىلىرى باش مەركىزى، تۈرك دۇنياسى ياشلار بىرلىكى ۋە قىرىم تاتار مىللىي ھەرىكىتى تەرىپىدىن ئورتاق ئويۇشتۇرۇلغان ۋە تۈرك تەرەققىيات ھەمكارلىق ئاگېنتلىقى تەرىپىدىن قوللاشقا ئېرىشكەن بۇ قۇرۇلتايغا تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرى ۋە توپلۇلۇقلىرىدىن ئىككى يۈز يەتمىش تۆت ۋەكىل قاتناشتى.

ئېچىلىش مۇراسىمىغا قىرىم تاتار مىللىي مەجلىسى باشلىقى مۇستاپا جەمىل قىرىم ئوغلى، تۈرك ئويۇشمىلىرى مۇئاۋىن باشلىقى ياۋۇز بۇلەنتباقىلار، تۈرك دۇنياسى ياشلار بىرلىكىنىڭ باشلىقى ياقۇپ دىلىئۆمەر ئوغلى، قىرىم تاتار مىللىي ھەرىكىتىنىڭ باشلىقى ئەرجەپ غەيرەتدىن ۋە تۈرك دۆلەت، توپلۇلۇقلىرىنىڭ ۋەكىللىرى قاتناشتى ۋە سۆزگە چىقتى. ئۇندىن باشقا مۇراسىمغا قىرىمنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن مىڭدەك قىرىم تاتار تۈركلىرى قاتناشتى.

بۇ قۇرۇلتايغا شەرقىي تۈركىستان ۋەخپىگە ۋاكالىتەن ۋەخپى ھىمايىسىدە ئالى ئۇنۇۋان ئوقۇشدىكى ئۆزگۈر ياغلاقار قاتناشتى ۋە مۇراسىمدا شەرقىي تۈركىستان ھەققىدە ئون بەش مىنۇتلۇق ساۋات بەردى. ئۇ سۆزىدە شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنكى ئەھۋالىنى ھەمدە يېقىنقى يىللاردىكى مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرى توغرىسىدا سۆزلەپ يىغىن قاتناشچىلىرىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى. ئۇ يەنە ئاخبارات، نەشرىيات ئورگانلىرىنىڭ مۇخبىرلىرىنىڭ تۈرلۈك سوئاللىرىغا جاۋاپ بەردى. شۇنىڭدەك بىبىسى تېلېۋىزىيىسى، تاشقى ئاخبارات، ئانا قىرىم تاتار رادىيو تېلېۋىزىيىسى، ساھىپخان تاتارىستان ۋە قىرغىزىستانلىرى، ئازەربايجان دېموكراتىك ياشلار گېزىتى قاتارلىقلار بىلەن ئايرىم ئۇچرۇشۇپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ سىياسىي ئەھۋالىنى تونۇشتۇردى.

قۇرۇلتاي داۋامىدا تۈرك دۇنياسىنىڭ مەسىلىلىرى ھەر قايسى كومىسسىيونلاردا ئىلمىي مۇھاكىمە قىلىنىپ، سىياسەت، تىل، تارىخ، ئېكولوگىيە، ئىختىساس، سەنئەت، ئالاقە ۋە دىنى كومىسسىيونلار ئون ئىككى سائەت مۇزاكىرە قىلىپ قارارلار ئالدى ھەمدە باش قۇرۇلتايغا سۇندى. شەرقىي تۈركىستان ئۆمگىدىن ئۆزگۈر ياغلاقار تارىخ كومىسسىيونى باشلىقلىقىغا سايلىنىپ نەتىجىلىك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

يىگىرمە ئۈچ ماددىدىن تەركىب تاپقان خۇلاسە بايانىتىدا شەرقىي تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك تۆۋەندىكى مەسىلىلەر قوبۇل قىلىندى:

ئونىنچى ماددا: — «خىتاي ئاسارىتىدىكى شەرقىي تۈركىستاندا باسمىچى خىتاي ھۆكۈمرانلىرى دائىرىلىرىنىڭ يۈرگۈزۈۋاتقان ھەر يىلى مىڭلارچە بالىلارنىڭ ئۆلۈشىگە ۋە مەجرۇھ بولۇشىغا يول ئاچقان ئاتوم يادرو سىناقلىرى ۋە ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا خىتاي كۆچمەنلىرىنى يۆتكەپ ئېلىپ بىرىۋاتقان يوق قىلىش سىياسىتىنى شىددەت بىلەن ئەيىپلەيمىز. بۇ سىناقلار ۋە يوق قىلىش قىرغىنچىلىقى ئەڭ قىسقا زاماندا توختۇتۇلىشى شەرت.»

بۇ قارار بىرلەشكەن مىللەتلەر تەشكىلاتىغا يوللاندى.

ئۈچىنچى قېتىملىق تۈرك دۇنياسى ياشلار قۇرۇلتىيىنىڭ كېلەر يىلى ئاۋغۇستئىيىدا تۈركمەنىستاندا ئېچىلىدىغانلىقى قارار قىلىندى. كېيىنكى قۇرۇلتايلارنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرى ئۈچۈن تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرى ۋە توپلۇلۇقلىرىنىڭ ھەيئەت باشلىقلىرى كېلەر يىلى ئونتۆتىنچى ئاپرېلدا ئەنقەرەدە توپلىنىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلدى.

سالام ۋەتەنداشلىرىم

شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىينىڭ ئىككى يىللىقىغا بېغىشلايمەن

سۇلتان ماخمۇت قەشقەرى

ۋەتەن، مىللەتنى جان دىلدىن سۆيگەن،
ھۆرىيەت ئىشقىدا يۈرىگى كۆيگەن،
ئىستىقلال پىكرىنى قەلبىگە پۈككەن،
بۇ يولدا كۆرەشكە بېلىنى تۈرگەن،
سالام سىزگە ئارسلان ۋەتەنداشلىرىم.

ۋەتەننى ئۇنۇتۇپ، ئويناپ يۈرمىگەن.
پۇل، دۇنيا ئۈچۈن لا خىيال سۈرمىگەن،
غەپلەتنى دەردىگە داۋا كۆرمىگەن،
ئاسارەتنى قىلچە راۋا كۆرمىگەن،
سالام سىزگە پالۋان ۋەتەنداشلىرىم.

بىرلىك، ئىتتىپاقنى ئۇيۇشتۇرۇپ كەڭ،
ۋەتەن قۇتقۇزۇشقا سىز تۇردىڭىز يەڭ،
ئىنسانچە ياشاشقا باشقىلارغا تەڭ،
قىلدىڭىز توختىماي ھۆرلۈك ئۈچۈن جەڭ،
شىر يۈرەك، قەھرىمان ۋەتەنداشلىرىم.

ئەجداتلار ماكانى بىزنىڭ يېرىمىز،
شەرقىي تۈركىستاندۇر گۈزەل ئېلىمىز،
ئۇنىڭ ھۆرلىكىگە پىداجىنىمىز،
بۇ يولغا باغلىغلىق مەھكەم بېلىمىز،
ئىمانلىق جانىجان ۋەتەنداشلىرىم،

كۆلتىگىن، ستۇقنىڭ باتۇر نەسلىبىز،
جاھانغا كەلتۈرگەن باھار پەسلىبىز،
ئېلىم مەرىپەتنىڭ تۇغى ئەسلىبىز،
ۋەتەنگە ئاتالسۇن بار يوق ۋەسلىمىز،
ئىستىقبال بىزنىڭدۇر ۋەتەنداشلىرىم.

باشقا مىللەتلەردىن يوق ھىچ پەرقىمىز،
ئىستىقلال تەبىئىي بىزنىڭ ھەققىمىز،
بۇ ھەقنى ئېلىشقا ھەقلىق خەلقىمىز،
بەرمەيمەن دىگىنىگە ۋولقان قەھرىمىز،
سالام سىزگە جەسۇر ۋەتەنداشلىرىم.

سىز يولۇپ تۇمانلىق تۈندە تولۇنئاي،
چاچتىڭىز ئۈممەتنىڭ نۇرىنى ھارماي،
بۇگۈن ئىستانبولدا قىلىپ قۇرۇلتاي،
ئىستىقلال دىدىڭىز تەھدىتتىن قورقماي،
جۈرئەتلىك، قەھرىمان ۋەتەنداشلىرىم.

سىزلەر خان تەڭرىنىڭ نومۇسدارىسىز،
سىزلەر خەلقىمىزنىڭ ئىپتىخارىسىز،
سىزلەر يۇرتىمىزنىڭ يۈرەك تارىسىز،
ئازاتلىق، ھۆرلۈكنىڭ پىداكارىسىز،
سالام سىزگە پاسىبان ۋەتەنداشلىرىم.

قىلساق بىز ھەرئىشنىڭ بىر ئامالىنى،
كۆرىمىز ۋەتەننىڭ ئىستىقلالىنى،
كۆرىمىز زۇلمەتنىڭ چۆك زاۋالىنى،
ئازاتلىق تىگىنىڭ نۇر جامالىنى،
ئۈممەتۋار ئارسلان ۋەتەنداشلىرىم.

قەيسەرى شەھىرىنىڭ قىلىچ ئارسلان مەھەللىسىدە ئەرتوگاننىڭ دا-
دىسىنىڭ قەۋرىسى «ئەلى چاپپار گۈمبىزى» ، گۈلتۆپە مەھەللىسىدىكى كۆ-
شك تىغىدا ئەرتوگا ۋە ئەۋلاتلىرى دەپنە قىلىنغان «كۆشك مەدرىسىسى» ،
يېشىل ھىساردا ئەرتوگا تەرىپىدىن سېلىنغان «ئۇلۇغ جامە» ، سىۋاستا ئەر-
توگاننىڭ ئوغلى شەيخ ھەسەن دەپنە قىلىنغان «گۈدۈك مۇنارىسى» ، قەيسە-
رى مۇزېيىدا بولسا ئەرتوگا ۋە ئۇنىڭ دۆلىتىگە ئائىت قەۋرە تاشلىرى ، يازما
ھۆججەتلەر تارىخىي يادىكارلىق سۈپىتىدە ساقلانماقتا .

ئەرتوگاننىڭ تارىخىي ئۆچمەس تۆھپىسى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، ئۇ ئۆز
دەۋرىدە ئاناتولو دىيارىدا تۇنجى قېتىم ئىلىكخانلىقلارنى ، بەگلىكلەرنى
بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، تۈرك دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقىپ ، ئۇنى دۇنياغا تونۇت-
قان ، قانۇن ، سىياسەت ، دىپلوماتىيە ئارقىلىق دولەت باشقۇرۇپ ، كەلگۈسى
ئەۋلاتلىرى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس ھازىرلاپ بەرگەن ئۇلۇغ شەخستۇر .

ئا . ئىلتەبىر رەتلىگەن

شەرقىي تۈركىستان ياشلىرى
تۈركىيەدە ۋەتەن داۋاسىنى جانلاندۇرماقتا

خىتاي كوممۇنىستىك باسمىچىلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى ئىستىلا قىلغانلىقىغا قىرىق بەش يىل
تولغان كۈنلەردە شەرقىي تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار ۋە ياشلار تۈركىيەدە ھەرخىل پائالىيەتلەرنى ئېلىپ
بېرىپ خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قانلىق سىياسىتى ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى .

تەشكىللەنگەن ياشلار ئالدى بىلەن ئەنقەرەدە بىرلەشكەن مىللەتلەر تەشكىلاتى ، تۈركىيە بۈيۈك
مىللەت مەجلىسى ، ئامېرىكا باش ئەلچىخانىسى قاتارلىق ئوتتۇز يەتتە دۆلەتنىڭ ئەلچىخانىلىرىغا بېرىپ ،
باياناتنى تاپشۇردى . قوللىرىدا شەرقىي تۈركىستان بايرىقىنى كۆتەرگەن ياشلار بارغان جايلىرىنىڭ
ھەممىسىدە نوتۇقلار سۆزلەپ ، ئەلچىخانا خادىملىرى ، مۇخبىرلار ۋە كەڭ ئاممىغا خەلقىمىزنىڭ دەردىنى
ۋە ئارزۇسىنى ئىنكاس قىلد . دەرۋازىنى مەھكەم تاقىۋېلىپ سىرىتقا چىقىشقا جۈرئەت قىلالمىغان خى-
تاي ئەلچىخانىسى خادىمل ى ئۈچ سائەتكە قەدەر خىزمەت قىلالمىدى ۋە ئاممىنىڭ ھەممە تەرتىپ ساقلى-
غۇچى ساقچىلارنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىدى .

ياشلار تۈرك دۆلەتلىرى پىرېزىدېنتلىرى بۈيۈك قۇرۇلتىيىغا ئۇلگۈرۈپ ئىستانبۇلغا كېلىپ ، قۇرۇل-
تاي ئېچىلىۋاتقان ھەيۋەتا ك چىراغان سارىيى ئالدىدا بايراق ، لوزۇنكىلارنى كۆتۈرۈپ ، تەشۋىقات ماتې-
رىياللىرىنى تارقىتىپ ، د يا مۇخبىرلىرىنىڭ دىققىتىنى چەكتى . يىگىرمە نەچچە تېلېۋىزىيە ، رادىئو ،
گېزىت مۇخبىرلىرى بىلەن ناسىۋەتلەشتى ، باياناتە ئېلان قىلدى ، شەرقىي تۈركىستان داۋاسىنى ئاڭلاتتى
ئەسىرلەنگەن مۇخبىرلار ۆزلىرىگە ياش ئالغان ساقچىلار : «بىز ھەردايىم سىلەر بىلەن بىللە ، كۆرىشىگ-
لارغا ئۇتۇق تىلەيمىز » دېدى .

ياشلار دەم ئالماستىن ئەتىسى ئىزمىر شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان تۈرك دۇنياسى قېرىنداشلىق ،
دوستلۇق ، ئىش بىرلىكى قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىش ئۈچۈن كىچىلەپ يولرۇپ كەتتى .

شۇ دەۋرلەردە قەيسەرىگە ئەمىر قىلىپ تەيىنلەنگەن تەيجى باقشى (جاپپار-
بەگ)نىڭ ئوغلى ئەرتوگا ئۆزىنىڭ زېرەكلىكى، قابىلىيەتلىكلىكى ۋە جەڭ ئىش-
لىرىدىكى ماھىرلىقى بىلەن ئاستا-ئاستا تونۇلۇپ، ئەمىر ئىنيان كېيىن ئومۇ-
مىي ۋالىيلىققا كۆتۈرۈلگەن.

تەدبىرلىك سىياسەتچى ئەرتوگا ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ئالغاندىن كېيىن
ئەتراپتىكى مىسىر، خەلەپ، شام قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن نازۇك دىپلوماتىيە
يۈرگۈزۈپ، قول ئاستىدىكى ئۇيغۇر، تۈركمەن، موڭغۇل ئەسكەرلىرىنىڭ كۈ-
چىدىن پايدىلىنىپ چېچىلىپ يۈرگەن تۈرك قەبىلىرىنىڭ بەگلىكلىرىنى
بىرلەشتۈرۈپ، مەركىزى ھاكىمىيەتتىن ئۈستۈنلۈك بىلەن يىراقلىشىپ مۇس-
تەقىل تۈرك دۆلىتى قۇرۇش مەخسىتىگە ئېرىشكەن. ئۇ 1341 -يىلى سى-
ۋاس، قەيسەرى، ئىگدە، ئەرزىنجان، ئاماسىيا، توقات، ئەنقەرە، ئاقساراي،
ھىسار، سامسۇن، ئەرزۇرۇم، كونيا، مالاتىيا قاتارلىق 30 نەچچە شەھەر ۋە
بەگلىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 214000 كىۋادرات كىلومېتىرلىق زې-
مىندە ئەرتوگا دۆلىتىنى قۇرۇپ دەسلەپ سىۋاسنى كېيىن قەيسەرىنى دۆلەت
مەركىزى قىلغان. ئۆز نامىنى قۇتبىدە ئوقۇتقان ۋە ئۆز نامىدا پۇل تارقاتقان.

ئەرتوگا ھاكىمىيىتىدە ئۇنىڭ خوتۇنى سۇلى پاشا خانىم، ئوغۇللىرىدىن
شەيخ ھەسەن بەگ، جاپپار بەگ، مەھمەت بەگلەر، نەۋرىلىرىدىن ئالائىددىن
ئەلى، چەلەبى مەھمەتلەر جۈملىدىن نۇرغۇن قەشقەرلىك، خوتەنلىك ئۇيغۇر
بەگلىرى ۋە باشقا تۈرك قەبىلىرىنىڭ بەگلىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە قات-
ناشقان. ئەرتوگا ئەتراپتىكى دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ئۈستۈنلۈك
بىلەن سىياسەت بەلگىلەپ، خەلقنى شەپقەت بىلەن باشقۇرۇپ بەختسائادەت-
كە ئېرىشتۈرۈپ، ئادالەتلىك قانۇن يۈرگۈزۈپ، خەلق تەرىپىدىن «كۆسى نە-
بى-پەيغەمبەر» لەقىمىگە سازاۋەر بولغان. ئىسلامىيەتنى كېڭەيتىش، مەس-
چىت سېلىش، مەدرىسە ئېچىش، ئەسكىرى قوۋۋەتلەرنى كۈچەيتىش، شەھەر
قۇرۇش، يول ياساش، ئىلمى مۇنازىرىلەرنى قاناتيايدۇرۇش قاتارلىق نۇر-
غۇن ئىشلارنى قىلىپ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىگەن. ئۆزى، ئوغۇللىرى،
نەۋرىلىرى بىرمۇنچە كىتاپلارنى يازغان ۋە تەرجىمە قىلغان.

1352 -يىلى ئەرتوگا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ھاكىمىيەتنى ئوغۇللىرى
باشقۇرۇپ، 1381 -يىلىغا كەلگەندە ئەرتوگا دۆلىتى ئاخىرلاشقان.

ئانادولۇدا دۆلەت قۇرغان ئۇيغۇر ئەرتوغا

موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىستىلاسى دەۋرىدە، ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ئىشلىگەن ئۇيغۇر تۈرك بەگلىرى ۋە سەركەردىلىرى ئىچىدە مۇستەقىل دۆلەت قۇرغان سۇلتان ئالائىددىن ئەرتوغا تۈركىيە تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

14-ئەسىردە خوراسان، ئىران، ئىراق، ئەزەربەيجان دۆلەتلىرىگە ھاكىم بولغان ئىلىكخانلىق ئوردىسىدىن قەيسىرىگە ئەمىر قىلىپ تەيىنلەنگەن تەيجى باقشى (جاپپار بەگ)نىڭ ئوغلى ئالائىددىن ئەرتوغا 1327-يىلىدىن 1352-يىلىغا قەدەر ئانادولۇدا ئەمىر، نويان، ئومۇمىي ۋالىي، سۇلتان بولۇپ ھاكىمىيەت باشقۇرغان ۋە 1341-يىلىدىن 1381-يىلىغىچە داۋام قىلغان ئانادولۇدىكى ئەرتوغا دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىسى، سۇلتانى بولغان.

1990-يىلى تۈركىيە كۈلتۈر باقانلىقى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان، ياردەمچى دوچانت دوكتور كامال گۆدە يازغان «سۇلتان ئالائىددىن ئەرتنا» ناملىق كىتابتا ئۇيغۇر تۈرك سۇلتانى ئەرتوغانىڭ ھايات كەچمىشلىرى، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش پائالىيەتلىرى ۋە تۈرك تارىخىدىكى ئورنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىنغان ھەمدە بايان قىلىنغان.

خۇددى زەكى ۋەلىدى توغاننىڭ: «رۇم دۆلىتىدە ئۇيغۇر بەگلىرىدىن، تۇمەن بەگ، مەرتىۋىسىدىكى تارىمتاز، سەنەكتاي ۋە ئەرتنا قېرىنداشلىرى دېيىلگەن ئەمىرلەرنىڭ ئۇيغۇر تۈركلىرى ئىكەنلىكى مەلۇمدۇر» دەپ كۆرسەتكىنىدەك موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ئاسىيا چوڭ قۇرۇغلۇقىدىن تارتىپ رۇم تەۋەلىكىگە، مەركەزدىن تارتىپ ئىلىكخانلىقلار، شەھەرلەر ھەتتا شەھەرچىلەرگىچە بولغان بارلىق ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىدە مەدەنىيەتلىك ۋە ئەقىللىق ئۇيغۇر تۈرك بەگلىرى ھەم سەركەردىلىرى ئىشلىگەن. ئۇيغۇر تۈرك تىلى، يېزىقى ھاكىمىيەتتە ئىشلىتىلگەن.

ھەم يىلنامىسىگە ئاساسەن ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ تۆت يۈز يىگىرمە ئىككىنچى يىللاردا سوغدى ھەرپلىرى بىلەن خەتتايچە خەتلەرنى ترانسكرىپسىيە قىلغانلىقىنى ۋە تۆت يۈز سەكسەنىنچى يىللاردا پۇلسا قەدىمقى ئۇيغۇر تۈرك تىلىنى يازغانلىقىنى ئىسپاتلىدى .

شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ، مىلادى تۆت يۈز سەكسەنىنچى يىلى تۈرك قوۋملىرىنىڭ ئىگىز ھارۇلىقلار بولىگىنىڭ يۈز مىڭ ئۆيلۈك ئادىمى بىلەن قوجۇنىڭ غەربىگە كېلىپ ئىدىقۇت خانلىقىنى باشقىدىن تىكلەپ ، دۆلەت قۇرغانلىقىدەك تارىخى پاكىتنى دەلىللەپ ، خەتتايلارنىڭ « ئۇيغۇرلار شەرقى تۈركىستانغا سەككىز يۈز قىرىقىنچى يىلى كۆچۈپ كەلگەن ، يىمىرىقىنىمۇ شۇ چاغدا ئىلىپ كەلگەن . . . » دىگەن تۆھمەتخاراكتېردىكى ئۇيدۇرمىسىغا كۈچلۈك رەددىيە بەردى .

يەتتىنچى ئەسىردىكى ئۇيغۇر پال چۆكلىرى

ئاتمىش بەشىنچى يىلى بىرىنچى ئايدا تۇرپاننىڭ سۇلايمان مۇنارىسى ئەتراپىدىكى ئەنجانلىق خارابىلىقىدىكى بىر قەدىمى بۇددا دىنى ئىبادەتخانىسى ئورنىدىن بىر كومزەك تېپىلغان . ئۇنىڭ ئىچىددىن تۆتىنچى ئەسىرنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە مەنسۇپ « سۇن چۆەن تەزكىرىسى » ، قىيىن دەرىخى قوۋزىقىغا يېزىلغان سانسكرىت يېزىقىدىكى قوليازمىلار ۋە قەدىمقى ئۇيغۇرچە يېزىقتىكى يىگىرمە بەش تارشا چىقتان . تىلشۇناس قۇربان ۋەلىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا ، كىيۇ جەمەتى ھاكىملىق قىلغان قوچۇ دۆلەتى (499 — 640) زامانىسىدىكى بۇ پال چۆكلىرىدىكى ئۇيغۇرچە سان يېزىقلىرى ئۇيغۇر تۈركلەرىنىڭ يېزىق ئالاھىدىلىگىنى ، پالچىلىق مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىيال بولۇپلا قالماستىن ، ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ يەتتىنچى ئەسىردە ئۆز يېزىقىنى قوللانغانلىقىنى ئىسپاتلىسا ، رادلوف ھەمدە فىنىڭ جىياشىڭ قاتارلىقلارنىڭ ئۇيغۇرلار توققۇزىنچى ئەسىردە يېزىق قوللانغان ، تۇرپانغا شۇ چاغدا كۆچۈپ كەلگەن ، دىگەن قاراشلىرىنى قاتتىق رەت قىلدۇ .

بەش ئاۋازلىق كۈي سىستېمىسى رايونى

خىتاي مۇزىكشۇناسى رۇياشيۇڭ بىلەن ۋېنگىرىيىدە ئۆتۈغان مۇزىكشۇناس جاڭ رۇي يېقىندا ئېلان قىلغان كەنسۇدىكى سىرىق ئۇيغۇر تۈركلىرى بىلەن ۋېنگىرىيە خەلقىنىڭ ناخشا ئاھاڭلىرىدىكى ئوپئوخشاشلىق توغرىسىدىكى ئىلمى ماقالا دۇنيا مۇزىكا ئالىملىرىنىڭ يوقىرى باھاسىغا ئىرىشتى .

ئۇلار بۇ ئىككى جايدىكى خەلق ناخشا ئاھاڭلىرىنىڭ ئىپتىدائى شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇپ ، تارىخ ، ئېتنولوگىيە ، تىلشۇناسلىق خەھەتلەردىن ئىلمى مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ، سىرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى تۈرالار ئىكەنلىگىنى ، تۈرالارنىڭ ھونلار بىلەن بىر خەلق ئىكەنلىگىنى ، تىلىنىڭ ئوخشاش ئالتاي تىلى سىستېمىسى تۈركى تىللار ئائىلىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىگىنى ، مىلادى بىرىنچى ئەسىرلەردە ھونلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ ياۋروپاغا كۆچكەنلىگىنى ، ھەر ئىككىسىنىڭ خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالغانلىغىنى ، ۋېنگىرىيىدىن تارتىپ قارادېڭىز بويلىرىنى بويلاپ ، كاسپى دېڭىزى ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۆتۈپ سىرىق ئۇيغۇرلار ماكانى كەنسۇغىچە بولغان پۈتۈن رايوندا ئەسلى كېلىپ چىقىشى بىر بولغان خەلقلەرنىڭ « بەش ئاۋازلىق كۈي سىستېمىسى رايونى » شەكىللەندۈرگەنلىگىنى ئېلان قىلىپ ، تۈرك خەلقىنىڭ تارىخى بىرلىگىنى ئىنكار قىلغان خىتاي تارىخچى-سىياسەتچىلىرىگە رەددىيە بەردى .

بېيجىڭغا ئېلىپ كېتىلگەن قەدىمى جەسەت

مىڭ توققۇز يۈز يەتمىش بىرىنچى يىلى شەرقىي تۈركىستان ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئار-
خېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى كۆنچى دەرياسى بويىدىكى ئېپتىدائىي قەبرىستانلىقتىن بىر ياش ئايالنىڭ ۋە
بىر بالىنىڭ جەسىدىنى قېزىۋالدى. نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغراپىيە پاكولتېتى كاربون ئون تۆت تەجرى-
بىخانىسى قەبرىدىكى ياغاچلارنى ئانالىز قىلىپ، بۇ جەسەتلەرنىڭ ئالتە مىڭ تۆت يۈز ئون ئىككى يىل بۇ-
رۇن دەپنە قىلىنغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىپ «خەلق گېزىتى» دە ئېلان قىلدى. كېيىن «شىنجاڭ گېزىتى»
دە خەۋەر قىلدى. جەسەتلەر يەر يۈزىدىن ئېگىز قۇرغاق قۇم دۆۋىسىدىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، گۆرنىڭ
ئىككى بېشىغا بىردىن ياغاچ قويۇلغان. گۆرتىك قىلىپ قېزىلغان. جەسەتلەر ئوڭدا ياتقۇزۇلغان. ئۈستىگە
ياغاچ تاختاي ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە قوي تېرىسى بىلەن چىغ توقۇلما يېپىلغان. جەسەت قوپال يۇڭ رەختكە ئو-
رالغان. ئايالنىڭ بېشىغا كىگىز قالپاق كىيگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ سېرىق ئۇزۇن چاچلىرى دولىسىغا چۈشۈپ تۇ-
رىدۇ. كۆزلىرى يوغان، كىرپىكلىرى ئۇزۇن، قاڭشارلىق. ئاخىرەتلىكلەر ئىچىدە چىغ سېۋەت، ئىچىدە
زىرائەت دانلىرى بولۇپ، ئۆز پېتى ساقلانغان بۇغداي دانلىرى چىققان.

بۇ دۆمبىسىرىق تەنلىك خېتايلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئۆتۈپ باقمىغان، ئارىيانلار كېلىشتىن بىر-
نەچچە مىڭ يىل بۇرۇن بولۇپ، جەسەتلەر شەكسىز ئېرىق تىپى، زېمىنى ۋە مەدەنىي پائالىيەتلىرى جەھەتتە
ئەجدادلىرىمىزنىڭ-تۈركلەرنىڭ جەسەتلىرىدۇر. بۇ جەسەتلەر ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئالتە مىڭ يىللار ئىلگى-
رىلا توقۇمىچىلىق سانائىتىگە، نازۇك قول ھۈنەرۋەنچىلىككە ۋە دېھقانچىلىققا كۆچكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

مىڭ يىل بۇرۇنقى ئۇيغۇر لۇغىتى

ئارخېئولوگ، تىلشۇناس، تارىخشۇناس، قەدىمقى يېزىقلار ۋە تارىم مەدەنىيىتى تەتقىقات-
چىسى تۇربان ۋەلى، مىڭ توققۇز يۈز ئەللىك توققۇزىنچى يىل ئاخىرىدا تۇرپان يالقۇنتاغ ئېتىكىدىكى
سىڭگىم بۇددا خارابىلىقلىرىدىن تېپىلغان، شەرقىي تۈركىستان مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان 1326 -نو-
مۇرلۇق ئون بىر پارچە پۈتۈك خەتنى تەتقىق قىلىپ، يېزىق شەكىللىرى ۋە مەزمۇنىنى تەھلىل قىلىش
ئارقىلىق ئۇنىڭ مىلادى توققۇزىنچى ئەسىردىكى خېتايچە-ئۇيغۇرچە لۇغەت پارچىلىرى ئىكەنلىكىنى
مۇئەييەنلەشتۈردى. دېمەك ئۇيغۇر تۈركلىرى ئون بىرىنچى ئەسىردىكى دىۋان لۇغەتىل تۈركتىن باشقا يەنە
ئۇنىڭدىن بىر قانچە ئەسىر بۇرۇنلا بۇددا دىنى شارائىتىدا خېتايچە-ئۇيغۇرچە لۇغەت تۈزۈپ، ئىنسانىيەت
مەدەنىيىتىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان ئىدى.

مىلادى بەشىنچى ئەسىردىكى ئۇيغۇر يېزىقى

ئارخېئولوگ تۇربان ۋەلى مىڭ توققۇز يۈز يەتمىش بەشىنچى يىلى شەرقىي تۈركىستاننىڭ تۇر-
پان يالقۇنتاغدىكى قاراخوجا مەھەللىسىنىڭ جەنۇبىدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىچىدىكى
ئون سەككىز پارچە تارشا خەتنى تەتقىق قىلىپ، تارشىلاردىكى «كېپىل»، «كىشى»، «ئوغۇز»، «تېكىن
«مىلادى تۆت يۈز يىگىرمە ئىككىنچى يىل» ۋە «مىلادى تۆت يۈز سەكسەنىنچى يىل» خەتلەرنىڭ مەزمۇنى

شەرقىي تۈركىستان ئىنسانلار پەيدا بولغان قەدىمىي ماكان

تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئۈستىدىكى بوغدا كۆلىگە سايە تاشلاپ تۇرغان كىشىلەر كۆلگە يېقىنلاشقاندا ئايلانمىدا دۆۋىلىگىلىك تۇرغان قىزىلما تاشلارنى كۆرۈپ، گېئولوگلار كان ئىزدىگەن بولسا كېرەك، دەپ ئويلاپ، پەرۋا قىلمايدۇ. مىڭ توققۇز يۈز ئوتتۇزىنچى يىللاردا خىتايلارنىڭ بېيجىڭ گېئولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ تەتقىقاتچىسى يۈەن فۇلى ئالتۇن كان ئىزدەپ تەسادىپىي ئامەتكە يولۇقۇپ پىروفېسسور بولۇۋالغان. ئۇ، تۆتلەمچى دەۋر يەر قاتلىمىدىن ئاسىيا بويىچە ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ مۇكەممەل بولغان بىر سۆرەلمە ئىسكىلېتنى قېزىپ چىقىرىپ، ساندۇققا قاچىلاپ، تۆگىگە ئارتىپ، بېيجىڭغا ئوغرىلىقچە ئېلىپ قاچقان. بۇ قىممەتلىك ئىسكىلېت ھازىرغىچە يوشۇرۇن ساقلانماقتا. ئەمما خىتاي تارىخچىسى لى سىگۇاڭ بۇنىڭغا ئاساسلىنىپ دۇنياغا: «بوغدا تېغىدىن تېپىلغان تۆتلەمچى دەۋر كۆچمە مۇز يۆتكىلىشىنىڭ ئىزى، بۇ يەردە ئادەم پەيدا بولغانلىقىنىڭ ئىسپاتى.» دەپ جاكارلىدى. ناھايىتى روشەنكى، ئەجدادلىرىمىز ھونلارنىڭ ياشىغان ۋە كېڭەيگەن زېمىنلىرى بولغان تەڭرىتاغ تىزمىلىرى ھەقىقەتەن بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز دەسلەپكى ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولغان ئانا ماكانىدۇر.

سەككىز مىڭ يىللىق قىيا تاش رەسىملىرى

شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئالتۇنتاغ تىزمىلىرى ئىچىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان مۇلچەر دەرياسىنىڭ بويىدىكى قىيا تاشلارغا ئويۇپ ئىشلەنگەن قىيا تاش رەسىملىرى يېقىندا ئارخېئولوگلار تەرىپىدىن ئېلان قىلىندى. بۇ قىيا تاشلارغا قۇيرۇغلۇق ئادەم، نىقاپلانغان ئادەم، ئۇسسۇلچى، ئوۋچى قاتارلىق ئادەم رەسىملىرى، ئات، تۆگە، بۇغا، تاغ تېكىسى، غۇلجا، ئارقار، ياۋا قوتاز، ياۋا كالا، جەرەن، كېيىك، بۆكەن، ئېيىق، ئىت، تۈلكە قاتارلىق ھايۋان رەسىملىرى، ئوۋچىلىق، جەڭ تەسۋىرلىرى رەسىملىرى بولۇپ، باشلانغۇچ جەمئىيەت دەۋرىدىكى تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ سەككىز مىڭ يىل بۇرۇنقى ھاياتى يورۇتۇلۇپ بېرىلگەن. ئۇنىڭدا ئوۋچىلىق تېخنىكىسى، ئۇسسۇل سەنئىتى شۇنىڭدەك قەبىلىلەر ئارا جەڭ ئەھۋالى ناھايىتى روشەن ئىپادىلەنگەن. بۇ رەسىملەر قاراقۇرۇم، تەڭرىتاغ، ئالتاي، چوقاي، خاڭگەي تاغلىرىدىكى قىيا تاش رەسىملىرى بىلەن ئۇسلۇپ، مەزمۇن، شەكىل جەھەتتە ئوخشاش بولۇپ، تۇران، ھون، ساك، تۈرك دەپ ئاتالغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ يۈكسەك قەدىمىي سەنئىتى نامايەن قىلىنغان.

سەككىز مىڭ يىللىق تۈرك ھەيكىلى

يىگىرمىنچى ئەسىرنىڭ يىگىرمىنچى يىللىرى ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى ھىندى دەرياسى ۋادىسىدىكى پەنجاپ شىتاتى ۋە سىندى ئۆلكىلىرىدىكى ھاراپپا، مۇھەنجودارا قەدىمىي شەھەر خارابىلىرىنى تەكشۈرگەندە، تېپىلغان ھەيكەللەر ئارىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيالىق تۈرك (ئۇيغۇر) تىپىغا كىرىدىغان ۋە بېشىدىكى چاچلىرى قېيىقچە (لېنتا) بىلەن باغلانغان بىر ھەيكەل چىققان. سەككىز مىڭ يىل بۇرۇنقى بۇ ھەيكەل تارىم ۋادىسىدىن شىمالىي ھىندىستانغا كۆچكەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىزناسى بولۇپ، ئارىيانلاردىن بىرنەچچە مىڭ يىل بۇرۇنلا ئۆز زېمىنىنىڭ تەسىر دائىرىسىدىن خاتىرە قالدۇرغان.

شەرقىي تۈركىستاندىكى تارىخىي ۋەسىقىلەر

ئا. ئىلتەبىر رەتلىگەن

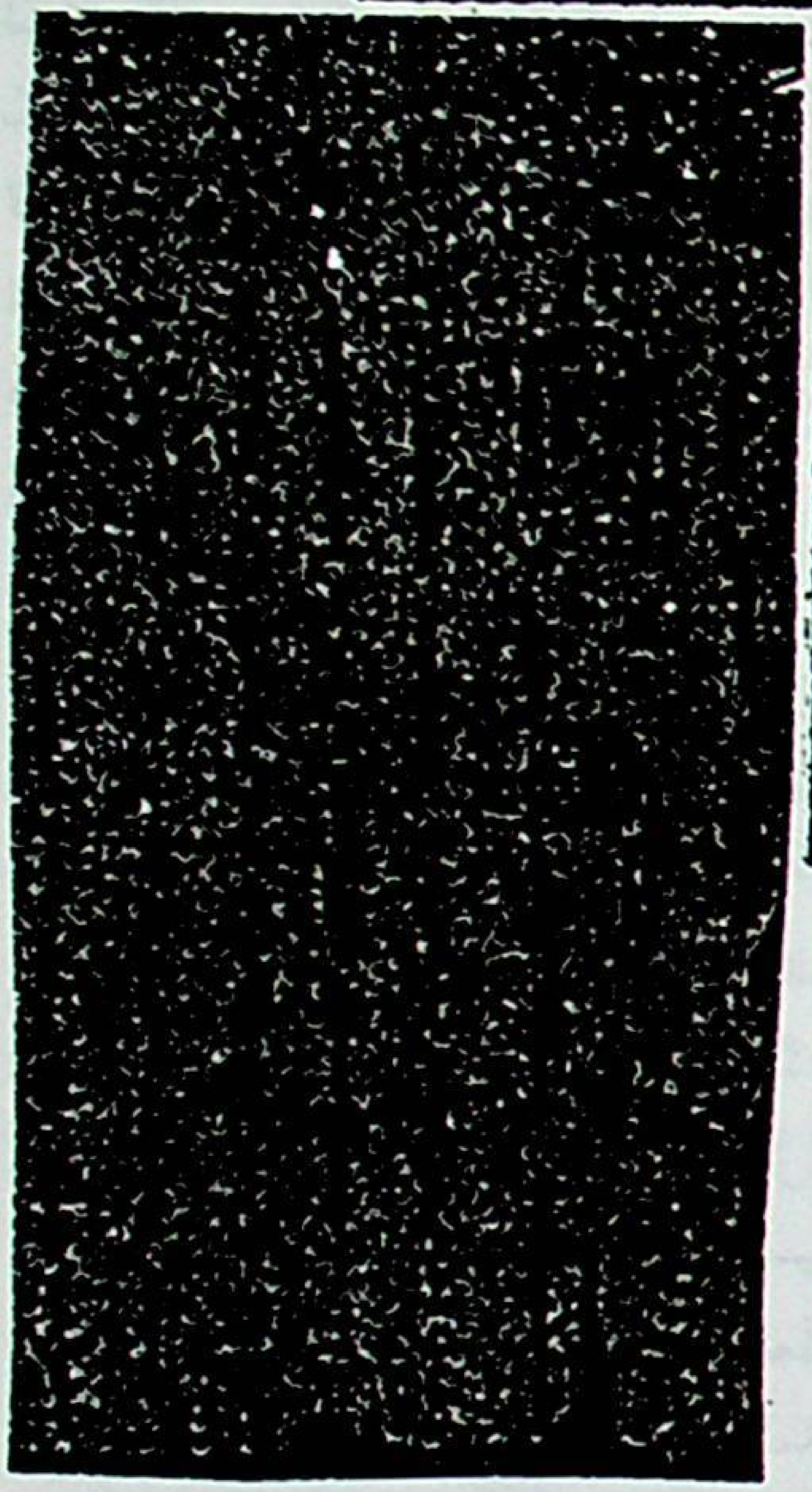

مىلادى توققۇزىنچى ئەسىردىكى
خىتايچە-ئۇيغۇرچە لۇغەت

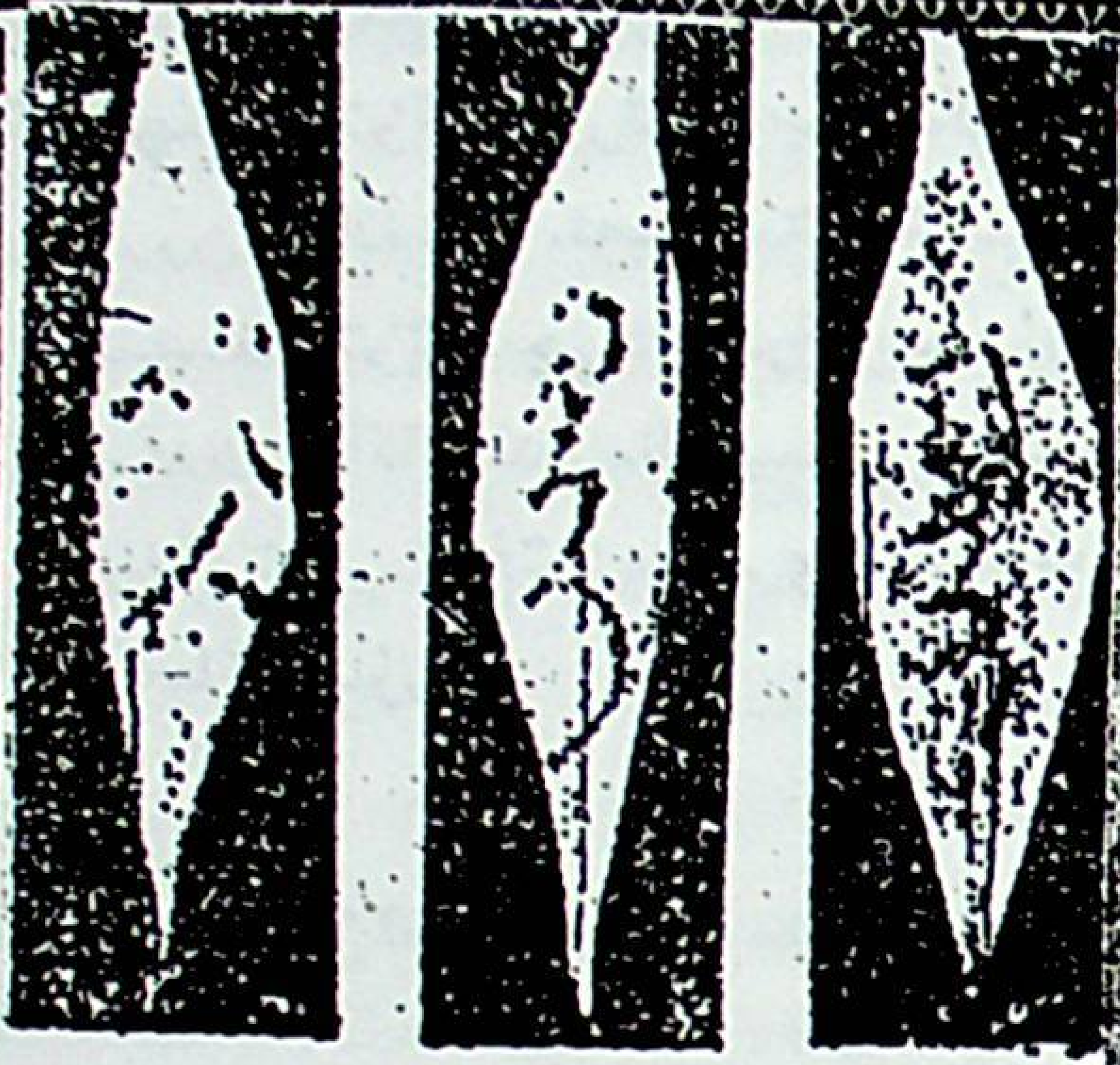

بەشىنچى ئەسىردىكى ئۇيغۇر يېزىقى

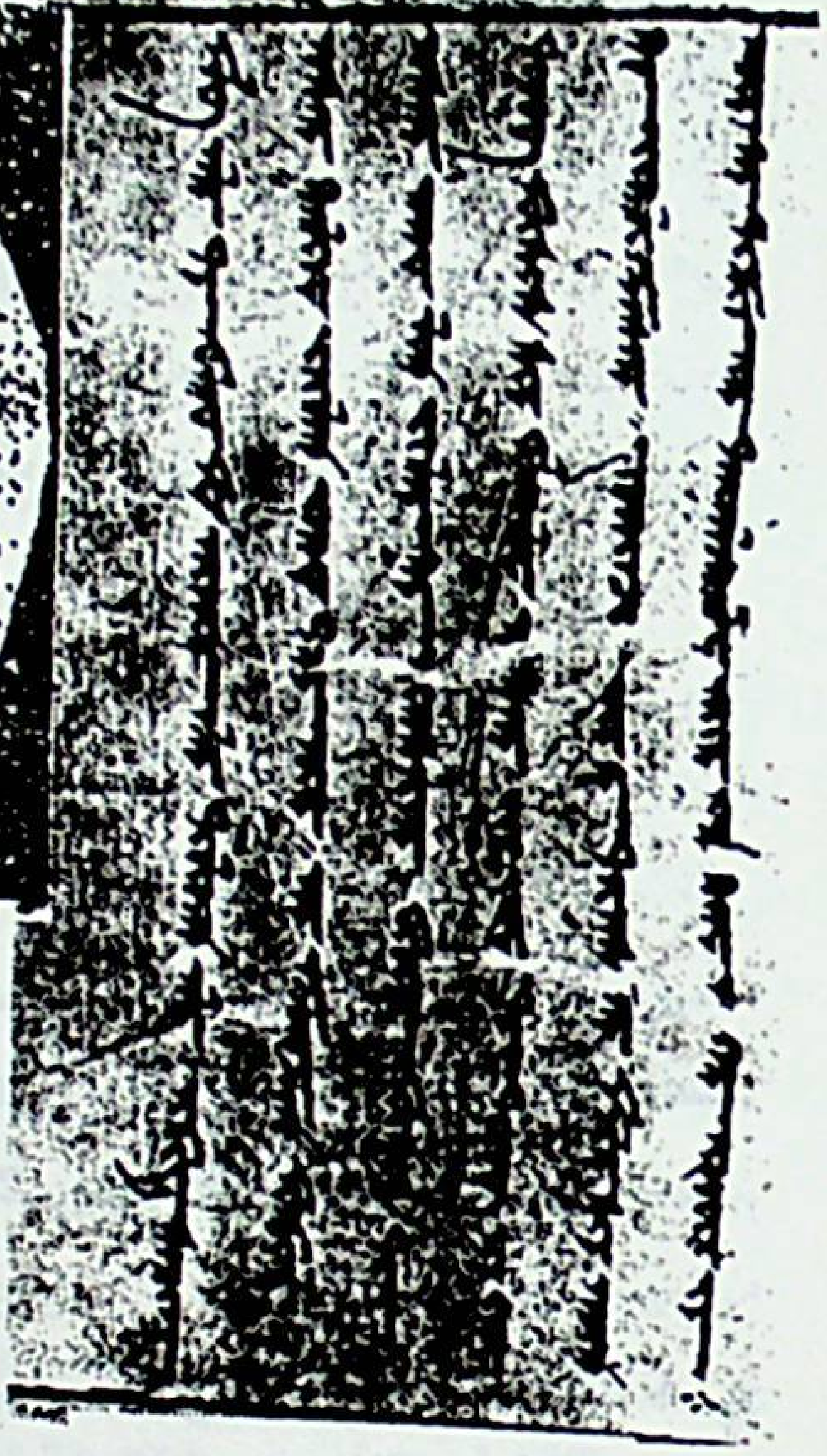

قەدىمقى ئۇيغۇر
يېزىقىدىكى بۇددا
نومىنىڭ پارچىسى

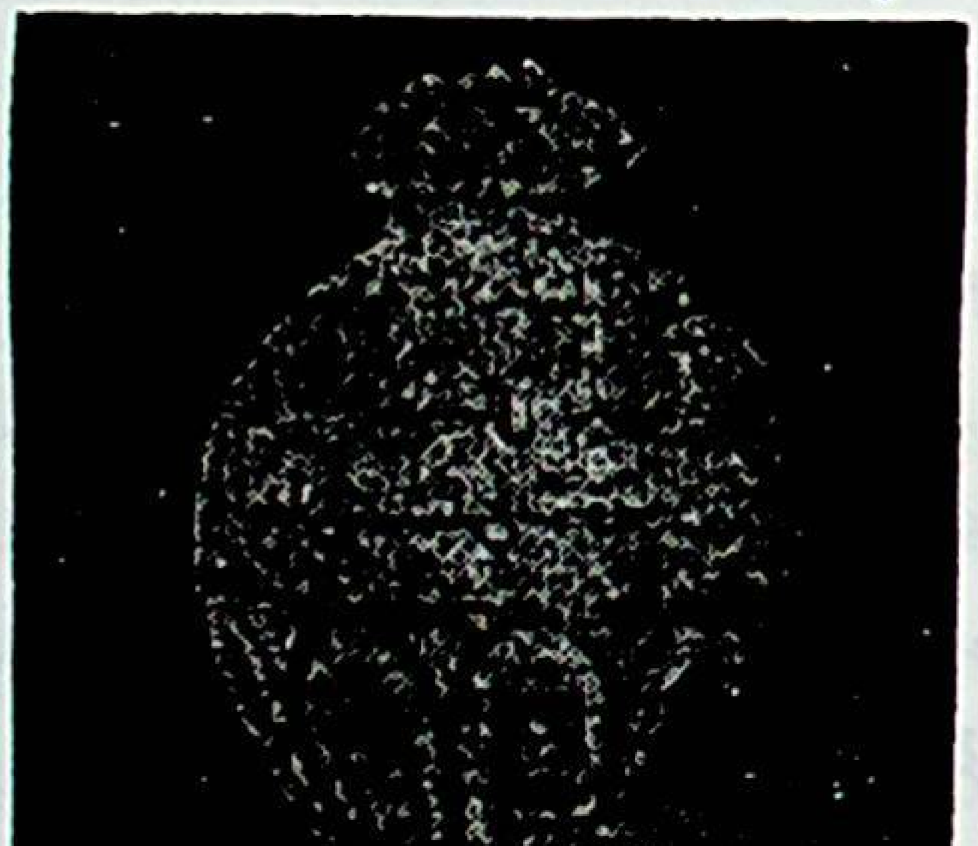

يادىكارلىقلار قاچىلانغان كومزەك

سەككىز مىڭ يىللىق «ئۇيغۇر شەھرى»

شەرقىي تۈركىستاننىڭ تۇمۇل شەھىرىدىن قىرىق كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئارىتام قەدىمىي يۇرتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا «ئۇيغۇر شەھرى» دېگەن قەدىمىي شەھەر خارابىسى بار. ئەتراپتا ئۇيغۇر تۈركلىرى ياشىغان بوددا دىنى خارابىلىقلىرىمۇ ئۇچرايدۇ. ئارخېئولوگلار بۇ ئەتراپتىن نۇرغۇن مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قېزىۋالغان بولۇپ، بۇ يەردىن چىققان ساپال قاچىلار بېيجىڭ ئارخېئولوگلىرى تەرىپىدىن سەككىز مىڭ يىللىق تارىخىي يادىكارلىق دەپ ئېنىقلاپ ئېلان قىلىنغان. بۈگۈنگە قەدەر تەكشۈرۈش چەكلەنگەن بۇ شەھەر خىتاي سىياسەتچىلىرىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك يوشۇرۇشى ۋە مۇبالاغىچىلىقى بولمىغىنىدا ئاسىرى ئېچىلغان بولاتتى.

بولۇپمۇ بەدىئىيلىكى خېلى يۇقىرى بولغان، مەزمۇنى چوڭقۇر ئىجادىي شېئىر پارچىلىرى ۋە شائىرلار ھەققىدىكى مەلۇمات ئەدەبىيات تەتقىقاتىمىزدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

دىۋاندىكى ئاسىيا خەرىتىسىمۇ ئۇلۇغ كەشپىيات ئىدى. ئالىم يەنە قەدىمىي تۈرك كالېندارى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن. ئۇن ئىككى مۇچەل ھېساۋىدىكى بۇ كالېندارنىڭ بۈگۈنگىچە ئۇيغۇر تۈركلىرى ئارىسىدا ئۈزۈلمەي قوللىنىلىۋاتقانلىقى كالېندارچىلىق مەدەنىيىتىمىزنىڭ نەقەدەر ئۇزۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

دىۋاندا ئىزاھلانغان سۆزلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، توقۇمىچىلىق، مېتاللىچىلىق، زىننەت بۇيۇملىرى ياساش، سودا-سېتىق ھەققىدىكى مەزمۇنلاردا بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئۇزاق زامانلار ئىلگىرىلا بۇغداي، قوناق، ئارپا، شال، تېرىق، گۈنجۈت قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىغان. شورپا، ھېسىپ، ھورنان، قاتلىما، قوشۇق نان، تونۇر كاۋىپى، چۆپ، ئۆگرە، سۇيۇق شورپا، قوي سۆڭىكىدىن قىلىنغان غىزا، ئۇۋا قاتارلىق قىرىق نەچچە خىل يېمەكلىك پىشۇرۇپ يېگەن. گۈنجۈت يېغى تارتىپ ئىستېمال قىلغان. بۇغداي شارابى، قولماق، ئۈزۈم شاراپلىرى، ئۆرۈك قېقى شىرنىلىرى، سىركە، قىمىز، قېتىق بىلەن سۈت ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان قۇرۇت، ئۆرۈك قېقى، ئۈزۈم ۋاسالغۇسى، قۇرۇق ئۈزۈم قاتارلىق ئىچكۈ ۋە يېمەكلىكلەرنى پىشىقلاپ ئىشلىگەن. ئۈزۈم، چىلان، ياڭاق، ئۆرۈك، جىنەستە، قوغۇن، تاۋۇز قاتارلىق مېۋىلەرنى، يۇمغاقسۇت، تەرخەمەك، چامغۇر، سامساق، سەۋزە، پىياز قاتارلىق كۆكتاتلارنى يېتىشتۈرگەن. ئاتا بوۋىلىرىمىز خېلى زامان ئىلگىرىلا تۆگمەندە ئۇن تارتقان، بوتقا ئىشلەتكەن، شاراپ ئىشلەپچىقارغان، ئاغامچا توقۇغان، تۇلۇم ياسىغان، پىچاق ياسىغان، تېرە ئاشلىغان، كىگىز، گىلەم توقۇغان، كىيىم تىككەن، ھەتتا يامغۇرلۇق كىيىم، جۇۋىلارنى تىككەن، توقۇغان رەخت تۈرلىرى كۆپ، سۈپىتى ئالاھىدە بولغان، پەقەت يىپەك رەخت تۈرلىرىلا بىر قانچە خىل بولغان. يىپەكتىن يوتقان تىشى، چىمەلدىق، لىپتىك، قولياغلىقلارنى ئىشلەپچىققان. ئايالچە كىيىملەر، قىسقا چاپان، پەلەيگە ئوخشاش ھازىرقى زامان نۇۋى كىيىملەرنىمۇ ئىشلىگەن، ھەتتا دۇنيادا تۇنجى قېتىم دەزمال ئىشلەتكەن، ئۇپپا، ئەڭلىك، ياسما چاچلار ئىشلىتىلگەن، تۆمۈر تاۋلاش، قاتناش، پوچتا، ھەربىي لاۋازىمەتلەر، قورال-ياراقلار، ئوق ياساش، ئالتۇن، كۈمۈش، مىسلاردىن زىننەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشلار مۇتەرەققىي قىلغان.

دىۋاندا يەنە تېببىي داۋالاش، ساقلىقنى ساقلاش ساھەسىدىمۇ نۇرغۇن كەشپىياتلىرىمىز ئېچىپ بېرىلگەن، دىۋاندا تېببىي ساھەدىكى ئۇن نەچچە خىل كىتاب، ئىككى يۈز نەچچە خىل دورا، ئوتتۇز نەچچە خىل كېسەل نامى، شۇنىڭدەك داۋالاش چارىلىرى، ياساش ئۇسۇللىرى سۆزلەنگەن. مال دوختۇرلۇق ساھەسىدىمۇ كۆپلىگەن مەلۇماتلار بېرىلگەن.

دىۋاندا يەنە ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ ئاتابېيگىسى، چەۋگەن ئويۇنى، ھايۋان سوقۇشتۇرۇش قاتارلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى، توي، ئۆلۈم، مەشرەپ قاتارلىق مۇراسىم پائالىيەتلىرى ھەققىدىمۇ كۆپ سۆزلەنگەن.

يۇقىرىدىكىلەر ھەققىدە ئايرىم سۆز ئىزاھاتى مىسالى كەلتۈرمىسەكمۇ ئومۇمەن ھەربىر ئىزاھ ھەققىدە ئايرىم تەھلىل يۈرگۈزۈش توغرا كەلسە، ھەربىرىنىڭ كۆپلىگەن چوڭقۇر مەزمۇن، مەنالار ۋە پۈتۈن تۈرك مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى كۆرۈپ ئالالايمىز.

ئەقىل-پاراسەتلىك، ئەمگەكچان، مەدەنىيەتلىك ئۇيغۇر تۈركلىرى بۈگۈنكى كۈندە، ئەجداتلىرىنىڭ شانلىق تارىخىغا ۋە مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئۇنى ساقلاپ كېلىۋاتقانلىقى ھەم ئىككى يۈز نەچچە يىلدىن بېرى ئاساسەن دۇنيادا ھېچ ئىنسان كۆرمىگەن سىياسىي، ئىختىسادىي ۋە مەدەنىيەت باسقۇنىغا ئۇچراپ تۇرۇپمۇ ئۆز مەدەنىيىتىنى جان تىكىپ قوغداۋاتقانلىقى بىلەن ئالاھىدە پەخىرلىنىدۇ. دىۋان تەتقىقاتىدا تۇنجى قەدەمنى باسقان ۋە تەتقىقاتنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان قېنى بىر، يىلتىزى بىر، تىلى بىر، دىلى بىر، دىنى بىر، بايرىقى بىر بولغان تۈركىيىدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ غالىبىيەتلىرىدىن پەخىرلىنىپ، شانلىق، پارلاق مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئورتاقلىقى ئۈچۈن زور ئۈمىتلەرنى كۈتىدۇ.

چۈشەنچىلىرىنى، ئۆرپ-ئادەتلىرىنى مۇكەممەل ئەكس ئەتتۈرگەن قامۇستۇر. سەككىز مىڭغا يېقىن سۆزلۈك، ئۈچ يۈزگە يېقىن ماقال-تەمسىل، ئىككى يۈز قىرىق ئىككى كۇپلېت شېئىر-قوشاقتىن تەركىپ تاپقان «دىۋان» ئالدى بىلەن تۈركچە-ئەرەبچە سېلىشتۇرما لۇغەتتۇر.

«دىۋان» دا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ھەر تەرەپلىمە مەزمۇنلارنى كىلاسسىك يازما مەنبەلەر، قەدىمى ئاسارە-ئەتىقىلەر بولۇپمۇ ئىدىقۇت خارابىسى، كەگسۇ، دۇنخۇاڭ مىڭئۆيى، قىزىل مىڭئۆيى، قۇمتۇرا، لوپنۇر، خوتەن، قەشقەر، تۇمشۇق قەدىمى جايلىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بىلەن سېلىشتۇرۇپ، بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلغىنىمىزدا، ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ قەدىمى ئەجدادلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە ئىزچىل ۋارىسلىق قىلىپ، شانلىق تۈرك مەدەنىيىتىنى ساقلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى روشەن كۆرەلەيمىز. قەدىمقى ئۇيغۇر تۈرك مەدەنىيىتىگە دائىر تام سۈرەتلىرىدە ئۈزۈمچىلىق، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، ئوما ئورۇش، ياغۇنچاقتا ئۇن تارتىش، شال ئاقلاش، بىناكارلىق، ئۆي-ئىمارەت ياساش، بېلىقچىلىق، سازچىلىق، ئۇسسۇل ئويناش قاتارلىق كۆرۈنۈشلەر، ھارۋا، كېمە، بولقۇسا، چاق ياساش، باپكارلىق دۇكانلىرى، قاتارلىق سانائەت ئورۇنلىرى، بەرباپ، غىجەك، غوكاقا، ئۇد، داپ، دۇمباق، سۇناي قاتارلىق چالغۇ ئەسۋاپلىرى، نەيزە، ئايپالتا، قىلىچ، ئوقيا قاتارلىق ئۇرۇش قوراللىرى كۆرۈنۈشلىرى بار بولۇپ، باشقا يەنە قەدىمى توي، دەپنە مۇراسىمى، سەپەر، شىكار، جەڭ شاراپ بەزمىسى، مۇزىكا-ئۇسسۇل بەزمىسى، قوشخانا، ئوتقول، كىيىم-كېچەك، زىننەت بۇيۇملىرى، ئۆرپ-ئادەت قاتارلىقلارنى ئەكس ئەتتۈرگەن سۈرەتلەر بار. «دىۋان» دا يۇقىرىدىكى قەدىمى ئۇيغۇر تۈرك مەدەنىيىتى ئۆز ئەينى بىلەن يەنە بىر قېتىم پارلايدۇ.

يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك، مەدەنىيىتىمىزنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان تىل، يېزىق، مەتبەئە خاراخانىلار دەۋرىدە ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتكەن. ماھمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئەھمەد يۈكنەكىنىڭ نادىر ئەسەرلىرى بۇ نۇقتىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ. چۈنكى ئۇيغۇر تۈركلىرى بۇ دەۋردە ئۆزىنىڭ مۇكەممەل تىل قانۇنىيەتلىرىنى، يېزىق شەكىللىرىنى يارىتىپلا قالماستىن، بۇنى ھەتتا ئەرەپ، خىتاي تىللىرىغا تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرۇپ، خەلقارا سەۋىيە ياراتقان ئىدى. پەلسەپەۋى تەتقىقاتتا دۇنيانىڭ ئەڭ ئىلغار پەلسەپەلىرىنى تەتقىق قىلىشقا باشلىغان. ئەھمەت يۈكنەكىنىڭ: «كىتابۇخىل ختابەت» (پەلسەپە ئىلمىدىكى ئېنىقسىزلىقلار يېزىلغان يېگىرمە توملۇق بۈيۈك كىتاپ) ئەسەرى بۇنىڭ روشەن دەلىلىدۇر.

ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇر تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە ماھمۇت قەشقەرىنىڭ: «مەن تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرىنى ئەڭ روشەن ئىپادە قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زىرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسى قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن....» دېگەن سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈش كۇپايە قىلىدۇ.

تارىختا ئۇيغۇر تۈركلىرى ئانا تىلىنى ساقلاشتا يۈكسەك پىداكارلىق كۆرسەتكەن. مەيلى غالىپ كەلگەن، مەيلى مەغلۇپ بولغان چاغلىرىدا بولسۇن، مەيلى زېمىن، شارائىت ئالماشقان دەۋرلەردە بولسۇن، ۋە مەيلى باشقا مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا گىرىپتار بولغان ۋاقىتلاردا بولسۇن ۋە مەيلى دۇنيادا نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ تىللىرىنى يوق قىلىۋەتكەن بىر قانچە دىنلارنىڭ تەسىرىگە يولۇققان پەيتلىرىدە بولسۇن، ئانا تىلىنى تاشلىۋەتمەي، ئەكسىچە رىۋاجلاندۇرۇپ، ئۆزىنىڭ بۈيۈك تۈرك ئانا تىلىنى ساقلاپ قالدى ۋە كىلاسسىك ئەدەبىياتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. «دىۋان» دا ئەنە شۇ تىلنىڭ جەۋھىرى بولغان خاقانىيە تىلى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. ئۇزۇن تارىختىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىن نەمۇنىلەر كەلتۈرۈلگەن. شۇنىڭدەك يازما ئەدەبىيات، فولكلور مىساللىرى ئارقىلىق مىللىي ئەدەبىيات تارىخىمىزنى يورۇتۇپ بەرگەن. ئەمگەك، ئوۋ، جەڭ، پەسىل، مەرسىيە، بايرام، مۇراسىم، مۇھەببەت تېمىلىرىدىكى قوشاقلار ئارقىلىق ئەمگەكچان ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخى كەچۈرمىشلىرى، ساپ سەممى ھېسسىياتى ئېچىپ بېرىلگەن. ماقال-تەمسىللەر ئارقىلىق ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائى ھاياتى يەكۈنلىرى خۇلاسىلانغان.

لىمىدىلا ئۆز پېتى ساقلىنىپ قالغان. دەرۋاقە تارىخى تەرەققىيات بولۇپمۇ ئەرەپ، فارس تىللىرى تەسىرى تۈپەيلىدىن بەزى فونېمىلار، مەسىلەن: ئ تاۋۇشى قالدى. بەزى فونېمىلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى كېلىپ چىقتى.

لېكسىكا جەھەتتە توققۇز يۈز يىلدىن بۇيان بەزى سۆزلەرنىڭ ئىستېمالدىن قېلىشى ياكى بەزى سۆز-لەرنىڭ يېڭىدىن قوشۇلۇشىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئاساسلىق سۆزلەر ئۆز ئەينى ياكى ئاز فونېما ئۆزگىرىشى شەكلىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن: تۇسۇن، بۆرگە، تالقان، قارغا، ئارقار، يېكەن، ئارقاغ، كۆرك، يىلغۇن (يۇلغۇن)، تىلۋە، تاۋىلغۇ (تىۋىلغۇ)، چەكۈرگە (چېكەتكە)، يورغا دېگەندەكلەر. خاقانىيە تىلى-دىكى شەخس قوشۇمچىلىرى، سۈپەت، رەۋىش دەرىجە قوشۇمچىلىرى، پېئىل دەرىجىلىرى قاتارلىق مورفولوگىيىلىك شەكىللەر ئومۇمەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈرك تىلىدا ئوخشاشلا ئىستېمال قىلىنماقتا.

مىللى مىراسىمىز ھېسابلانغان خەلق ماقال-تەمسىللىرى ناھايىتى ئاز پەرق بىلەن ھازىرغىچە ساقلانماقتا. مەسىلەن: كىشى ئالاسى ئىچتىن، يىلقى ئالاسى تاشتا (كىشى ئالىسى ئىچىدە، يىلقا ئىلىسى تېشىدا)

كۆككە سۆزسە، يۈزگە تۈشەر (كۆككە تۈكۈرسە، يۈزگە چۈشەر)

قىش قونۇقى ئوت (قىشنىڭ گۈلى ئوت)

قۇتسىز قۇدۇققا كىرسە، قۇم ياغار (بەختسىز قۇدۇققا كىرسە، قۇم ياغار)

ئالىمنىڭ تىل تەتقىقاتى ئۈستىدىكى ئىزاھلىرى بۈگۈنكى شەرقىي تۈركىستاندا مەۋجۇت يەر-جاي ناملىرىدا ئەينەن ساقلانماقتا. مەسىلەن: ئۆرۈڭ قاش ئۆگۈز ـــــ يۇرۇڭقاش دەرياسى

قارا قاش ئۆگۈز ـــــ قارىقاش دەرياسى

مۇزئارت ـــــ (مۇزات) كۆكئارت

دېمەك دىۋان تىلىنىڭ ـ خاقانىيە تىلىنىڭ بۈگۈنكى كۈندە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈرك ئەدەبىي تىلىدا شۇ قەدەر ئېنىق، چۈشىنىشلىك بولۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. خاقانىيە تىلى ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى تەرەق-قىياتىنى تەتقىق قىلغۇچىلار شۇ نۇقتىغا دىققەت قىلىشى لازىمكى، ئۆز ھۆكمىنى ياكى تەتقىقات نەتىجى-سىنى كىتاپلارغا قاراپلا خۇلاسىلاپ ئېلان قىلماستىن، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلىنى، ھەرقايسى شېۋىلىرىنى پۇختا ئۆگىنىپ، سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق خۇلاسە چىقارسا ئاندىن توغرى ھۆكۈمگە ئىگە بولالايدۇ.

دىۋان ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر تۈرك مەدەنىيىتى

ھەممىمىزگە مەلۇم، ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ تارىختا قاراخانىلار دەۋرى تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن ئالتۇن دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. پۈتۈن تارىختا بىر قانچە قېتىم زېمىن، پايتەخت تېگىشكەن، بىر مۇنچە دىنلارغا ئېتىقات قىلغان، بىر مۇنچە يېزىق قوللانغان ئۇيغۇر تۈركلىرى قاراخانىلار دەۋرىدە قەشقەر بالاساغۇن، قوچۇ، باغدات قاتارلىق شەھەرلەردە ئۆز مەدەنىيىتىنى يېڭىمۇ گۈللەندۈرگەن ئىدى. قەشقەردە ئىسلامىيەتكە قەدەم قويغان ئۇيغۇر تۈرك مەدەنىيىتى، قوچۇدا بۇددىزم دەۋرىنىڭ ئۇيغۇر تۈرك مەدە-نىيىتى ئۆز ئەكسىنى كۆرسەتسە، باغداتتا قاراخانىلار خانى تاۋغاچ قارا بۇغراخاننىڭ قىزى، مەلىكشاھنىڭ خاتۇنى-تۈركان خاتۇننىڭ تەشەببۇسى بىلەن بۇيەرگە كەلگەن ئۇيغۇر-قارلۇق زىيالىلىرىنىڭ يولتۇزلىرى چاقنىماقتا ئىدى. يوقىرى تەھسىل كۆرگەن، پۈتۈن تۈرك ئالەمىنى ئايلىنىپ چىقىپ بىرىنچى قول يازما ماتېرىيال ھازىرلاپ دىۋاننى يازغان ماھمۇت قەشقەرى ئەنە شۇلارنىڭ بىرى ئىدى.

دىۋان پۈتۈن تۈركلەرنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ ئىختىسادىنى، مەدەنىي ھاياتىنى، ئىلىم-پەن، ئەدەبىيات-سەنئىتىنى، ھاكىمىيەت، سىياسەت يۈرگۈزۈش تەدبىرلىرىنى، پەلسەپە، ئەخلاق

زىرقى زامان ئۇيغۇر تۈرك تىلىدا خېلىلا ئەينەن ساقلانغان ئىدى. بولۇپمۇ لوپنۇر، خوتەن، قۇمۇل دىيالېكتىكىلىرىدا تېخىمۇ روشەن ئوخشاشلىقلار بار ئىدى. دېمەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈرك تىلى خاقانىيە تىلىنىڭ باشقا تۈركى تىللاردا ھازىرغىچە ساقلانمىغان، باشقا تۈركى تىللار ھازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇپ كېتەلمىگەن ئىنتايىن كۆپ ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ، داۋاملاشتۇرغان تىل بولۇپ خاقانىيە تىلىغا ۋارىسلىق قىلغان تىلدۇر.

ھەممىگە مەلۇم، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈرك تىلى چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ داۋامىدۇر. چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى لۇتپى، سەككاكى، ناۋايىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە گەۋدىلىنىدۇ. يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلغاندا، ئالتۇن ئوردا، ئوغۇز-قىپچاق ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىللىرىغا ئايرىلغان قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئەدەبىي تىلنىڭ فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىك قانۇنىيەتلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈرك ئەدەبىي تىلىدا ئۆز ئەكسىنى روشەن تاپالايدۇ. گابائىن ۋە ئام شېرباكلارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا: «ئۇيغۇر، ئۆزبېك تۈرك تىللىرى شەكىللىنىش جەھەتتە ئۇيغۇر-ئوغۇز ۋە قارلۇق-ئۇيغۇر دىيالېكتلىرىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، قارلۇق-ئۇيغۇر دىيالېكتى ئۇنىڭ بىۋاستە پىروتوتىپى»دۇر. باسكاكوف: «ئون بىرىنچى ئەسىردىكى ئەدەبىي تىل ئۇيغۇر تىلى ئىدى، يەنى ئۇيغۇر-قارلۇق قەبىلىلىرىدىن ۋە ئۇرۇقلىرىدىن تەركىب تاپقان خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ تىلى ئىدى.» دەپ كۆرسەتكىنىدەك، خاقانىيە تىلى يىلتىز جەھەتتىن قەدىمقى ئۇيغۇر تۈرك تىلىنىڭ رىۋاجىدۇر. چۈنكى ئۇيغۇر تۈرك خانلىرى تەرىپىدىن ئورنىتۇلغان تىرخون ئابىدىسى ۋە مۇيىنچۇر ئابىدىلىرىدە ئىپادىلەنگەن قەدىمقى ئۇيغۇر تۈرك تىلى-قوچۇ ئۇيغۇر تۈرك خانلىقى دەۋرىدە بۇددىزم ھۆججەتلىرىنى تەرجىمە قىلىش داۋامىدا ۋارىسلىق بىلەن تەرەققىي قىلدى. ئالتۇن يارۇق، شۋەنجاڭنىڭ تەرجىمىھالى، تۇرپان قەدىم قانۇن ۋەسىقىلىرى قاتارلىقلار بۇنىڭ دەلىلى. قاراخانىلار دەۋرىدە بولسا ئىسلام ئەقىدىلىرى ئاساسىدا ئەرەب، پارس تىلى پەقەت لېكسىك جەھەتتىن ئازراق تەسىر كۆرسەتكىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا يەنىلا شۇ قەدىمقى ئۇيغۇر تۈرك تىلىغا ۋارىسلىق قىلدى. ئاخىرىدا بىۋاستە ۋارىسلىق ۋە تەرەققىيات نەتىجىسىدە خاقانىيە تىلى بارلىققا كەلدى. دېمەك قەدىمقى ئۇيغۇر تۈرك تىلى بۈگۈنكى ئۇيغۇر تۈرك تىلىنىڭ بىۋاستە يىلتىزىدۇر.

تىلشۇناس ئۇيغۇر تۈرك ئالىمى ئىبراھىم مۇتىئى ئۆزىنىڭ يىللىق تەتقىقاتىدىن كېيىن ۋە گابائىن خانىم بىلەن ئۇزۇن پىكىر ئالماشتۇرغاندىن كېيىن كەسكىن قىلىپ: «تارىخىي تەرەققىيات نۇقتىسىدىن قارىغاندا تۈركۈت (ئورخۇن-يېنسەي) تىلى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە خاقانىيە تىلى قەدىمقى تۈركى تىللارغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلار شۇ دەۋىردىكى ئورتاق يازما ئەدەبىي تىلنىڭ بىر-بىرىدىن ناھايىتى ئاز پەرقلىنىدىغان ئۈچ تەرەققىيات باسقۇچىدىنلا ئىبارەت.» دېگەن يەكۈننى چىقارغان ئىدى.

بىز ئىمدى دىۋاندا بايان قىلىنغان خاقانىيە تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈرك ئەدەبىي تىلىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن ماھمۇت قەشقەرى سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى ə (ئە) تاۋۇشىنى e (ئې) تەلەپپۇز قىلىش ئەدەبىي تىل نورمىغا خىلاپ ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈركلىرى مەن، سەن، كەلدىم، بەردىم دەپ قوللىنىدۇ. ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدا كەلگەن ف، ك، پ تاۋۇشلىرى ۋ، گ، غ جاراڭلىق تاۋۇشلىرىغا ئايلانمايدۇ. مەسىلەن: ق ھەرپى بىرلا ق ھەرپىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. سۆزنىڭ دەسلەپكى بوغۇملىرىدا كەلگەن ئا، ئە نىڭ ئۇرغۇسىنى يوقىتىپ ئى تاۋۇشلىرىغا ئايلىنىشىمۇ خاقانىيە تىلى دەۋرىدە ئانچە-مۇنچە كۆرۈلۈپ تۇرغان ھادىسە ئىدى. ئۇندىن باشقا ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە سۆپەتداشلاردىن غۇلۇق، گۈلۈك قوشۇمچىلىرى ھازىرغا قەدەر بارغۇلۇق، كەلگۈلۈك دېگەندەك ئەينەن ئىستېمال قىلىنماقتا. بۇ خۇسۇسىيەت باشقا تۈركى تىللاردا ساقلانمىغان. شەخس ئالماشلار كېلىشلەردە تۈرلەنگەندە ماڭا، ساڭا ئوخشاش شەكىللەرنى ئېلىشىمۇ ھازىرقى ئۇيغۇر تۈرك تى-

سى" دەمۇنداق دەپ يېزىلغان: «ئۇن ئالتىنچى ئەسىردە رۇس كازاكلىرى ئۇرال تاغلىرىدىن ئېشىپ ئۆتۈپ سىبىرىيىنى ئاچقان. ياۋروپالىقلار سىبىرىيە ھەققىدە ھېچنەرسە بىلمەيتتى.» رىم دىنى مەھكىمىسى ئوتتا كۆيدۈرۈۋەتكەن بىرونو قوياش مەركەز نەزەرىيىسىنى ئۇن ئالتىنچى ئەسىردىن كېيىن داۋاملاشتۇردى. كوپېرنىك، گالىلېلەر يەرنىڭ يۇمىلاقلىقىنى ۋە ھەرىكىتىنى تەجرىبە قىلدى. ماركوپولو، ماگېللانلارمۇ يېقىنقى زاماندا ساياھەتكە چىققانلار ئىدى.

ئالىم ماھمۇت قەشقەرى ياۋروپالىقلاردىن ئالتە يۈز يىل بۇرۇن سىزىپ چىققان خەرىتىسىدە يەرنىڭ يۇمىلاقلىقىنى ئىلمى نەزەرىيە بىلەن تەمىنلىگەن ئالىم بولۇپ، ئاسىيا خەرىتىسىنى يەرنىڭ يۇمىلاقلىق قانۇنىيىتى بويىچە سىزىپ چىققان ئىدى. ئۇ جۇغراپىيىلىك شەكىل مەۋجۇدىيەتلىرىنى ئىپادىلەشتە شەھەرلەرنى ئۈچ يۈز ئاتمىش گىرادۇسلۇق چەمبەر ئىچىگە ئالغان. دۈگىلەك يىرىم شار شەكلىدە ئاسىيانى ئىپادىلىگەن، تاغلار، دېڭىز، دەريا، كۆللەرنى ئاددى گېئومېتىرىك شەكىلدە ئىپادىلىگەن.

خەرىتىنىڭ دىئامېترى ئۇن يەتتە س م يەتتە يىرىم م م بولۇپ، قىياسەن سىزىلغاچقا ماسشتاب يوق. لېكىن قىياسلار رېئاللىقتىن چەتنەپ كەتمىگەن. مەسىلەن خەرىتىدىكى قەشقەر بىلەن يەركەنتنىڭ ئارىلىقى سەككىز مىللىمېتىر ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئىككى شەھەرنىڭ ھازىرقى ئەمەلى ئارىلىقى يۈز توقسەن بەش كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يىگىرمە بەش مىليوندىن بىرلىك ماسشتابقا توغرى كېلىدۇ. خەرىتىنىڭ غەربى شەرقى ئۇزۇنلۇقى ئوتتۇزىنچى گىرادۇستا "ھۇدۇت مىسىر" يېزىلغان. خەرىتىنىڭ شەرقى تەرىپىدىكى شەرقى ئۇزۇنلۇقى يۈز ئەللىك گىرادۇس ئەتراپىغىچە ئېلىنغان. جەنۇبى تەرىپى شىمالى كەڭلىك ئۇن بەشىنچى گىرادۇسقىچە ئېلىنغان. شىمال تەرىپى شىمالى كەڭلىك يەتمىش بەشىنچى گىرادۇسقىچە سوزۇلغان. بۇنىڭدىن شۇنەرسە مەلۇمكى، ئالىم ئاسىيا قىتئەسىنى ئاساسەن تولۇق سىزىپ چىققان.

ئالىم شىمالى قۇتۇپ ھەققىدە: «بۇ يەردە سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن ھېچ كىشى تۇرمايدۇ.» ئېكۋاتور تەرەپ ھەققىدە: «بۇ يەرنىڭ ئىسسىقلىقىدىن ھېچكىشى تۇرمايدۇ.» دەپ تەرىپلەپ خاتىرىلىگەن. تۇرپان ھەققىدە: «قۇملۇق جاڭگاللار، ئۇنىڭ ئاستىدا سۇ بار.» دەپ خاتىرىلىگەن. ئالىم يەنە خەرىتىدىكى جۇغراپىيىلىك مەۋجۇدىيەتلەرگە قوللانغان شەكىللەرگە ئىزاھ بەرگەن. مەسىلەن: خەرىتىدىكى مايسىرەڭ شەكىلنى — دېڭىز، ئاسمان كۆك رەڭنى — دەريا، نارىنچى رەڭنى — تاغ، سېرىق رەڭنى — قۇملۇق دەپ ئىزاھلىغان. دىۋاندا يەنە قەبىلىلەرنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى، ئۆسۈملۈكلەر، تۆت پەسىلگە ئائىت مەلۇماتلار قاتارلىقلار ئارقىلىق خەرىتىدىكى مەزمۇنلارنى تولۇقلاپ بېيىتقان.

ئۇلۇغ تۈرك ئالىمى ماھمۇت قەشقەرىنىڭ جۇغراپىيىشۇناسلىق، خەرىتىشۇناسلىق ساھاسىدىكى كەشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بۇ ئىلمى يەكۈنى بىزگە مىللىتىمىزنىڭ ئەينى زامانلاردىكى يۈكسەك مەدەنىيىتىمىزنى، ئەقىل - پاراسىتىمىزنى ۋە كەشپىياتچانلىقىمىزنى نامايەن قىلىپلا قالماستىن دۇنيا مەدەنىيىتىگە ئۆچمەس تۆھپىلەر قوشقانلىقىمىزنىمۇ ئىسپاتلايدۇ.

ماھمۇت قەشقەرى ھەقىقەتەنمۇ تۈرك دۇنياسىنىڭ پەخىرلىنەرلىك ئالىمىدۇر.

"خاقانىيە تىلى" ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈرك تىلى

دىۋاننى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلىش خىزمىتىگە قاتناشقان مۇتەخەسسىلەر بىر ئىشقا ھەيران قالدى، تىلشۇناسلار بۇرۇن باشقا ئالىملار يىللارچە ۋاقىت سەرپ قىلىپ تەرجىمە قىلغان تەرجىمىلەرنى ئۇلار سائەتلەردە ھەل قىلىپ چىقتى. دىۋاننىڭ فونېما سىستېمىسى، مورفولوگىيىسى ۋە لېكسىكىسى ھا-

قىسقىسىنى ئېيتقاندا مۇقەددەس تارىخىنى ئۇنۇتقان ھالدا ئېتىبارسىز ۋە باشقىلارنىڭ چەكلىمىسى دائىـ
رىسىدە مەدىنىيلاپ يۈرمەكتە. بىر مۇنچىسى ھەتتا ئۆزىنىڭ تۈركلۈك شۇئارىنى يوقۇتۇپ، قەبىلىلەر نامىـ
دا ياشاشقا مەجبۇر قالماقتا ۋە ھەتتا كىملەردۇر غەيرى نىيەتتە قويۇپ بەرگەن نامىلىرىدىن پەخىرلىنىپ،
ئانا ۋەتىنىنىڭ، ئەجدادى مىللىتىنىڭ نامىنى ئاتاشقىمۇ جۈرئەت قىلالمايدىغان ھالدا تۇرماقتا. تېخى شۇـ
لار يەنە ماھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئۆزىنى تۈرك دەپ ئاتىغان
ماھمۇت قەشقەرىنىمۇ: «تۈرك ئەمەس، بىزنىڭ ...... مىللىتىمىزدىن» دەپ ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنماقتا.
بەزى ئالىملار مۇشۇ مەخسەتتە ئۆمرىنى زايا قىلماقتا. دۈشمەنلىرىمىز بولسا «تۈركچىلىك ئىدىيىسى يېـ
قىنقى دەۋرلەردە پەيدا بولغان»، «پانتۈركىستلار باشقا غەرەزدىكى ئىدىئولوگلار» دەپ قارىلىماقتا.
تۈرك مىللىيەتچىلىكى دۇنيادىكى باشقا مىللىيەتچىلىكلەرگە ئوخشاش تارىخى، ئىجتىمائى يوسۇندا
تەبىئى شەكىللەنگەن مىللەت قارىشىدۇر. خۇددى ماھمۇت قەشقەرى تەكىتلىگەندەك دۇنيادا ئۇزۇن تارىخـ
تىن بىرى تۈرك مىللىتى مەۋجۇتتۇر. بۇ مىللەتنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى، تىلى، دىنى، ئۆرپ-ئادەتلىرى
مەۋجۇتتۇر. بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغان ئەمما تارىخى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھەر قايسى قەبىلە، ئايماقلار
نامىدىن مىللى نام سۈپىتىدە شەكىللىنىپ ياشاۋاتقان نۇرغۇن خەلقلەر مەۋجۇتتۇر. بۇلارنىڭ دىل، تىل،
دىن، تارىخ، مەدەنىيەت ۋە باشقىمۇ جەھەتلەردىن بىرلىككە كېلىشى تەبىئى مىللى بىرلىك شۇئارىدۇر.
مۇھىمى تۈركچىلىك ئىدىيىسىنىڭ مەنبەسىدۇر. بۇ نوختىنى تونۇپ يەتمىگەنلىك، ئەقەللىسى ماھمۇت قەشـ
قەرىنىڭ ئىدىيىسىگە زىت ئورتىغا چىققانلىق بولۇپ، يامان غەرەزدىكى ياتلارنىڭ تۈگمىنىگە سۇ قۇيغانـ
لىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس. بىر مىللەتنىڭ مەيلى قانداق ئىجتىمائى تۈزۈم ۋە مەۋجۇت دۆلەتلەردە ياشىشىـ
دىن قەتئىي نەزەر، بىر پۈتۈن مىللى تارىخى، مىللى تىلى، مىللى مەدەنىيىتى ئۈچۈن ۋە ئۇنى ئورتاقلاشتۇـ
رۇش، بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشى دۇنيادا مەۋجۇت بولۇۋاتقان، تەبىئى ۋە نورمال مىللى
تەرەققىياتنىڭ قانۇنىيىتىدۇر. باشقا مىللەتلەرنىڭ ھۆرلىكىگە دۈشمەنلىك بىلەن قارايدىغان كوممۇنىستـ
لار بولسا بۇ ئىدىيىدىن ئۆلگىدەك قورقىدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ مىللى زۇلۇم پەردىسىنى يىرتىلىپ كېتىدۇ.
ئالىم ماھمۇت قەشقەرى بىر پۈتۈن تۈرك بىرلىكى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان تۆھپىكار ئىدى.

دۇنيادىكى يىگانە ۋە تۇنجى ئاسىيا خەرىتىسى

ھەممىگە مەلۇمكى، ئۇن بىرىنجى ئەسىرگە قەدەر ئەڭ مەدەنىيەتلىك ھېسابلانغان ئۇيغۇر تۈركلىرى
ئاستىرونومىيە ھەققىدە خېلى كۆپ تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىپ، پەلەكبۇرچلىرى ۋە سەييارىلارنى تەتقىق
قىلغان، ناھايىتى نۇرغۇن يۇلتۇزلارغا ئىسىم قويۇپ چىققان ئىدى. ئالىم ماھمۇت قەشقەرى تۈركلەر ياشىغان
جايلار، قاراخانىلارنىڭ تېررىتورىيىسى، جۇغراپىيىۋى ناملار، چوڭ شەھەرلەرنىڭ ئىسىملىرى، ھەتتا
يېزا، قاتناش تۈگۈنلىرى، تاغ، دەريالارنىڭ ناملىرىنى خاتىرىلىگەن.
ئالىمنىڭ مۇھىمى، تۈركلەر جايلاشقان كەڭ زېمىننىڭ قىياسەن خەرىتىسىنى سىزىپ چىقىپ بىزگە
قالدۇردى. ئۇ «دائىرە» دەپ ئاتىغان بۇ خەرىتە بىزگە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمى، ئەڭ مۇكەممەل، يىگانە
ئاسىيا خەرىتىسى بولۇپ، مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ماھمۇت قەشقەرى يەنە جۇغراپىيە ئالىمى ۋە
خەرىتەشۇناستۇر. ئۇ تۈركلەرنىڭ پايانسىز زېمىنلىرىنى ئۇن بەش يىل كېزىپ چىقىپ، بۇ رايونلارنىڭ
جۇغراپىيىۋى ھالەتلىرىنى، قەبىلىلەرنىڭ تىلى، جايلىشىشى، ئۆرپ-ئادەتلىرى قاتارلىقلارنى تولۇق
خاتىرىلىگەن. مول تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىنى تەتقىق قىلىپ، تۈركلەر ياشىغان جايلارنى ۋە قوشنا ئەلـ
لەرگە دائىر جۇغراپىيىۋى مەلۇماتلارنى خېلى مۇكەممەل ۋە ئىلمىي يېزىپ قالدۇرغان.
ئاسىيا ھەققىدە تۇنجى قېتىم جۇغراپىيىۋى مەلۇمات بەرگەن دەپ ھېسابلانغان "ئىۋانوپ جۇغراپىيىـ

ئىگەللەپ، خەلىپىنىڭ دىنىي داھىيلىق ئورنىنى ئالدى. ئالپ ئارسلاننىڭ ئوغلى سۇلتان مەلىكشاھ قاراخانىلار مەلىكىسى تۈركان خاتۇن بىلەن ئۆيلەنگەندىن كېيىن باش ۋەزىر نىزامۇلمۇلك پۈتۈن تۈرك ئالىملىرىنى، ئەدىپلىرىنى بىر يەرگە توپلىدى. شۇ چاغدا قاراخانى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر تۈرك ئالىملىرىمۇ باغداتقا كەلدى

ئەڭ قولاي ئىقتىسادىي شارائىتقا ئىگە، سودىغا ماھىر، مەدەنىيەتتە يۈكسەلگەن بولغان تۈرك توپلىمى بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ قەدىمىي ۋە يۈكسەك ئەدەبىياتى، تىلى ئەتراپقا ئالاھىدە تەسىر كۆرسىتىپ «ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىنلىشىش ئۈچۈن ئۇلارغا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق ئىدى» دېگەندەك ھالەتنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى.

دۇنياغا داڭلىق بولغان قەشقەر «ساجىيە مەدرىسىسى» دە مۇدەررىسلىك قىلغان ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ تىن تەلىم ئالغان ئالىم ماھمۇت قەشقەرى ئۆز ئىجادىيىتىنى «تۈرك تىلى بىلەن ئەرەپ تىلى بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقان» ۋەزىيەتتە بۇ ئاتقا مىنىپ باشلىدى. ئۆز زامانىسىدا بىلىمدە كامالەتكە يەتكەن ئالىم ئەرەپ تارىخىنى، ئىسلام تارىخىنى، ئىسلام پەلسەپەسىنى، قۇرئان ۋە ھەدىسلەرنى ئىنچىكە ئۆگەنگەنلىكى ئۈچۈن، دىۋانىدا باشتىن-ئاياق پاك ئىمانلىق مۆمىن مۇسۇلمان سۈپىتىدە ئىلمىي پىكىر يۈرگۈزگەن. ئۇنىڭ دىۋانىغا سىڭدۈرگەن مەركىزىي ئىدىيىسى پەخىرلىك تۈركچىلىكتۇر.

ماھمۇت قەشقەرى دىۋانىنىڭ كىرىش سۆزىدىلا شۇنداق باشلايدۇ: «مەن تەڭرىنىڭ دۆلەت قۇياشىنى تۈركلەر بۇرجىدا تۇغدۇرغانلىقىنى ۋە پەلەكنىمۇ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆگىلەتكەنلىكىنى كۆردۈم. تەڭرى ئۇلارنى «تۈرك» دەپ ئاتىدى ۋە سەلتەنەتكە ئىگە قىلدى. دەۋرىمىزنىڭ خاقانلىرىنى تۈركلەردىن قىلىپ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيار تىزگىنىنى شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى. ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى. ھەق ئىشلاردا ئۇلارنى قوللىدى.» ماھمۇت قەشقەرى ئاللاھقا قەسىمى بىلەن بايان قىلغان بۇ سۆزىدە ئالدى بىلەن ئەينى زاماندىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئومۇمىي جەمئىيەت ئەھۋالىنى تارىخىي نۇقتىدىن ئايدىڭلاشتۇرۇپ تۈرك ئالىمىنىڭ زېمىندىن پەخىرلەنگەن ھالدا ئۆزىنىڭ تۈرك سۆيگۈسىنى ئالەمگە جاكارلىدى. ئارقىدىنلا پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھەدىسلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ: «تۈرك تىلىنى ئۆگىنىڭلار، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاق داۋام قىلىدۇ.» (دىۋان-كىرىش سۆزى) دېگەن ئىشەنچىنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

ئەينى زاماندا تۈرك مىللىتى ئادالەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن، «ئۆزىنىلا ئەمەس باشقىلارنىمۇ قوغدىغان، باشقىلار تۈركلەرنىڭ سايىسىدا تىلەكلىرىگە يەتكەن، ياتلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلانغان. شۇنداق قىلىپ تۈركنىڭ يولىنى تۇتۇش ھەربىر ئەقىل ئىگىسىگە لايىق ئىش بولۇپ قالغان» دېمەك ماھمۇت قەشقەرى تۈرك تىلىنى، مەدەنىيىتىنى، ئەدەبىياتىنى.. ئومۇمەن تۈركلەرنى باشقىلارغا تونۇتۇش مەقسىتىدە قولىغا قەلەم ئالغان. پۈتۈن ھاياتىنى بۇ ئىجادىي ئەمگەككە بېغىشلىغان.

شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەككى، ماھمۇت قەشقەرى مۇندىن مىڭ يىللار ئىلگىرىلا تۈرك مىللىي قارىشىنى تىكلىگەن، تۈرك شان-شۆھرىتىنى تونۇغان، تۈرك بايرىقىنى كۆتەرگەن تۇنجى ئالىمدۇر. تۈرك بىرلىكى ئۈچۈن كۆرەشكەن جەڭگىۋار جەڭچىدۇر. ئۇ پۈتۈن تۈرك بويلىرىنى «ئۇلارنىڭ شەھەر-قەسەبىلىرىنى باشتىن-ئاياق كېزىپ چىقىپ، تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيەلىرىنى ئىنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىپ ھەربىر تىلنى دىلىغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇپ، پۇختا رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقىپ، ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس-تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ» بۇ كىتابنى يېزىپ چىققان.

تەقدىر قىسمىتى بىلەن بۈگۈنكى ھالغا كەلگەن تۈرك مىللىتى، ئوچۇغراق قىلىپ ئېيتقاندا بىرنەچچىسى مۇستەقىل دۆلەتلەرنى قۇرغان، بىرنەچچىسى باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئىتائىتىگە چۈشۈپ قالغان، پەقەت بىر تۈركىيىلا ھەقىقىي مۇستەقىل تۈرك دۆلىتىنى يىقىتماي ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بىر پۈتۈن مىللەت ئەسلىنى، نەسلىنى ئۇنۇتقان ھالدا، پۈتۈن دۇنيادا چېچىلىپ ياتقان نەرسىدەك، ئۆزىنىڭ شۆھرىتىنى،

ماھمۇت قەشقەرى، دىۋان لۇغەت تىل تۈرك

ۋە

شەرقىي تۈركىستان

ماھمۇت قەشقەرىنىڭ تۈركچىلىك ئىدىيىسى توغرىسىدا

ئابلىكىم باقى ئىلتەبىر

ئاتاغلىق ئۇيغۇر تۈرك ئالىمى ماھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆچمەس ئەسىرى دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك، ئونىنچى ـ ئون ئىككىنچى ئەسىرلەردىكى قاراخانىلارنىڭ گۈللەنگەن ئىختىسادى ۋە يۈكسەك مەدەنىي ھاياتىنى نامايەن قىلغان ئەسەر بولۇپلا قالماستىن ئەڭ مۇھىمى تۈنجى قېتىم تۈركچىلىك شۇئارىنى ئىلمى شەرھلىگەن يۈكسەك مىللى ئىپتىخارىنىڭ نەمۇنىسىدۇر.

839 ـ يىلى قارابالغاساغۇننى مەركەز قىلغان ئۇيغۇر تۈرك قاغانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن «قوچۇ ئۇيغۇر تۈركلىرى» ۋە «كۆكئارت ئۇيغۇر تۈركلىرى» نامىدا ئىككى بۈيۈك دۆلەت قۇرغان ئىدى. دۇنخۇاڭدىن كۇچارغىچە بولغان رايونلاردا سەككىزىنچى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇر تۈرك خانزادىلىرىدىن يۇرۇنتېكىن قوچۇنى مەركەز قىلغان ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى قۇردى. بۇ خانلىقتا «جەنۇبى تۈرك، شىمالى تۈرك، چوڭ ـ كىچىك جۇگيۈەن، ياغما، قارلۇق، قىرغىز، مومانقۇت، يۇرۇن قاتارلىق قەبىلىلەر بار ئىدى.» (سۇڭ سۇلالىسى تارىخى ـ قوچۇ تەزكىرىسى) ئۇنىڭ بەشبالىق، قوچۇ قاتارلىق مەركىزى شەھەرلىرى، چانبالىق، ياڭى بالىق، سولمى، ئىۋىرغول (قومۇل) قاتارلىق چوڭ شەھەرلىرى بار ئىدى. ئۇلار ئىپەك يولىدىكى قولايلىقىدىن پايدىلىنىپ ئىختىسادى ۋە مەدەنىي جەھەتلەردە گۈللەندى. ئىدىقۇت ئىلىم ئەھلىلىرى توخار، سانسكرىت تىللىرىدىن مەشھۇر بوددا نوملىرىنى، ئەدەبى ئەسەرلەرنى، پەلسەپە، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش دەستۇرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ ۋە يېزىپ ئەسلىدىكى ئۇيغۇر تۈرك مەدەنىيىتى ئاساسىدا دۇنياۋى سەۋىيىگە يارالتتى.

840 ـ يىلىدا ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ تاشقى توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن بولغان ياغما، قارلۇقلار ئىلى رايونىدىكى يولتۇز، يەتتەسۇ، چۇ رايونلىرىدا بالاساغۇننى مەركەز قىلغان دۆلەت قۇردى، كېيىنچە قەشقەر مۇھاكىمىيەتكە تەۋە بولدى. خاقان ئوغۇلچاق دەۋرىدە قەشقەرنى پايتەخت قىلىپ قاراخانىلار دۆلىتىنى شەكىللەندۈردى. ئۇنىڭ تەركىۋىدە كۆكئارت ئۇيغۇر تۈركلىرى (جۈملىدىن ياغمىلار، قارلۇقلار)، چىگىل، چىگىللەر، باسمىل، توخسى، چارۇق، چۇمۇل، تۈرگەش، قىرغىز قەبىلىلىرى بار بولۇپ، سوغداقلار، كەنچەكلەر، ئىران شىۋىسىدىكى خەلقلەرمۇ بار ئىدى. قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان ـ خاقانىيە ئۆلكىسى بولۇپ، سەمەرقەنت، تالاسنى مەركەز قىلغان ۋە خوتەننى مەركەز قىلغان ئىلىك خانلىقلار ئۇنىڭ تەۋەلىگىدە ئىدى. سۈي سۇلالىسى دەۋرىدىلا (ئالتىنچى ئەسىرنىڭ ئىلگىرى) «قەشقەر شەھىرىنىڭ سېپىلى بەش چاقىرىم بولۇپ، ناھايىتى ئىگىز ۋە مۇستەھكەم ئىدى.» (سۈي تارىخى ـ غەربى ئەل تەزكىرىسى) بالاساغۇن «خەلقى كۆپ، چوڭ ۋە باي شەھەر ئىدى.» (مەقدىسىنىڭ ئونىنچى ئەسىردىكى مەلۇماتى) بۇ شەھەر قاراخانىلارنىڭ "تەسكەي ئوردا" سى ـ يەنە بىر پايتەختى ئىدى. (دىۋان فاكسىمىل يەتمىش تۆتىنچى بەتتە)

يوقۇرىدىكى ئىككى دۆلەتنى پەرقلىرىگە قارىماستىن شەرقتە قىتاندىن غەرپتە ئىران، ھىندىستان، ئەرەپ، شەرقى رومالارغا قەدەر بولغان يىپەك يولىنى ئىچىپ، سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشقا باشلىغان ئىدى.

غەربى ئاسىيادا ئىسلام ئەرەپ ئىمپىرىيىسى «... مەرۋىلىكلەردىن (تۈركلەردىن) ئۆزىگە قوشۇن تەشكىل قىلدى.» (يىڭى تاڭنامە ئىككى يۈز يىگىرمە بىرىنچى بەت) شۇندىن تارتىپ ئوغۇز تۈركمەنلىرى ئىراق، شام، كىچىك ئاسىياغا كۆچتى. ئۇلار قۇرغان سالجۇقىلار دۆلىتى خەلىپىلىكنىڭ ئەمىلى ھوقۇقىنى

تەشكىللىك، پىلانلىق ھالدا ئېلىپ بېرىلىپ خىتاي فاشىستلىرىغا قارشى قىساسكار روھىنى ئىپادىلەپ كەلمەكتە. 1987- ۋە 1989-يىلى ئىچىدىلا شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىقىنى تەرغىپ قىلىدىغان ئىككى يۈز قېتىملىق ئالتە يۈز پارچىدىن ئارتۇق تەشۋىق ۋارىقى تارقىتىلغان.

بۇلاردىن باشقا سەكسەنىنچى يىللىرى يۈز بەرگەن قاغىلىق «قوتاز ۋەقەسى»، «قەشقەر ۋەقەسى»، ئاقسۇ «يولۋاس ۋەقەسى»، توقسۇ «مىچىت ۋەقەسى»، ئاتۇش «بىرىنچى ئورتا ۋەقەسى»، توقسەنىنچى يىللىرى يۈز بەرگەن قورغاس «قاتىل خىتايىنى ئىزدەش ۋەقەسى»، توقسەن ئۈچىنچى يىلىدا قەشقەردە ئون يەتتە قېتىملىق چوڭ-كىچىك پارتلاش ۋەقەلىرى، بۇ يىل تۆتىنچى ئايدا ئۈرۈمچى سايىۋاغ رايونى سوت مەھكىمىسىنىڭ قۇراللىرىنى بۇلاش ۋەقەسى، يەتتىنچى ئايدىكى ئاقسۇدىكى ئۈچ چوڭ پارتلاش ۋەقەسى قاتارلىقلار خەلقىمىزنىڭ خىتاي باسمىچىلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان مۇستەقىللىق يولىدىكى كۆرەشلىرىنىڭ دەلىللىرىدۇر.

ئومۇمەن جەسۇر شەرقىي تۈركىستان خەلقى خىتاي كوممۇنىستلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان قىرىق بەش يىل ئىچىدە، مىللىي مۇستەقىللىقى، ھۆرىيىتى ئۈچۈن يۈزلەرچە قېتىم قوراللىق ئىنقىلاب ھەمدە سىياسىي كۆرەشلەرنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. بۇ جەرياندا ئونمىڭلىغان، يۈزمىڭلىغان قەھرىمانلىرىمىز قۇربان بەردى. ئىسسىق قانلىرىنى تۆكۈپ، ۋەتەن ئازاتلىقى ئۈچۈن مۇھىم شەرەپلىك سەھىپىلەرنى ئاچتى. خىتاي كوممۇنىستلىرىغا قارشى كۆرەشلەردە بەش يۈز يىگىرمە مىڭدىن ئارتۇق شەرقىي تۈركىستانلىق شېھىت بولدى.

دېمەك يۇقارقى پاكىتلار شۇ ھەقىقەتنى ئىسپاتلايدۇكى، خىتاي كوممۇنىستلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان قىرىق بەش يىل ئىچىدە شەرقىي تۈركىستان خەلقى بىر كۈنمۇ ئۇخلاپ قالغىنى يوق. مىللىي مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۆرەش قىلمىغان، قان تۆكمىگەن بىر كۈنى يوق. دۇنيادا شەرقىي تۈركىستان خەلقىدەك ئۆز ئىستىقلالى، ھۆرىيىتى ئۈچۈن كۆپ قوزغالغان، كۆپ قۇربان بەرگەن بولسىمۇ ئۆز مۇستەقىللىقىغا، ئۆز ئەركىنلىكىگە ئېرىشەلمەي مەھكۇم ھالدا ياشاۋاتقان بىرمۇ مىللەت بولمىسا كېرەك.

شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ شۇ قەدەر ئىنقىلاپلارنى قىلىپ، شۇنچىلىك قۇربانلارنى بېرىپمۇ يەنىلا مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشىنىڭ، دۇنيانىڭ دىققىتىنى يېتەرلىك دەرىجىدە قوزغىيالماسلىقىنىڭ سەۋەبلىرى نېمىلەر؟

بۇنىڭغا نۇرغۇنلىغان ئىچكى-تاشقى مۇرەككەپ سىياسىي ئامىللار ئاساسلىق سەۋەب بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ لېكىن ئاساسلىق تۆۋەندىكى تەرەپلەر مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن:

بىرىنچى. ئىنقىلابلارنىڭ كۆپ قىسمىغا سىستېمىلاشقان، توغرا ئىنقىلابىي نەزەرىيىسىنى شەكىللەندۈرگەن، چوڭقۇر ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولغان، مەلۇم ئىنقىلاب تارىخىنى بېشىدىن كەچۈرگەن بېرەر سىياسىي تەشكىلات، پارتىيىلەرنىڭ بىر تۇتاش يېتەكچىلىك قىلمىغانلىقى.

ئىككىنچى. ۋەتەن سىرتىغا ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن چىقىپ كېتىپ، پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان دەرنەك، تەشكىلات، گۇرۇپپىلارنىڭ ئۆز ۋاقتىدا، شەرقىي تۈركىستاندا بولىۋاتقان خەلق قان بەدىلى بىلەن ئېلىپ بېرىۋاتقان كۆرەشلەردىن خەۋەرسىز قېلىپ ئۇنى دۇنيا جامائەتچىلىكىگە يېتەرلىك دەرىجىدە، توغرا يۆلىنىشتە بىلدۈرەلمىگەنلىكى، كەڭ تەشۋىق قىلالمىغانلىقى قىسقىسى پائالىيەت ۋە تەشۋىقات كۈچىنىڭ ئاجىزلىقى.

ئۈچىنچى. خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئەنگلىز، فرانسۇز ۋە باشقا مۇستەملىكىچىلەردەك بىر مەدەنىي مىللەت بولماي، دېموكراتىيە، ھۆرلۈك چۈشەنچىلىرى بۇ مىللەتنىڭ روھى دۇنياسىدا ئەزەلدىن بولۇپ باقمىغان غەيرىي ئۇقۇم بولغانلىقى، ئۇلارنىڭ تارىخى فىئودال ئۆچمەنلىكتىن باشقا ئىدىيولوجىسىنىڭ مەۋجۇت بولمىغانلىقى قاتارلىقلار سەۋەب بولغان.

ئاخىرى 85- بەتتە

تۈركىستان ياشلىرىنىڭ دېموكراتىك پائالىيەتلىرىمۇ كۈچلۈك قانات يېيىشقا باشلىدى. ياشلار دەر-ھال «ئالىي مەكتەپلەردە ھەرىكەت قىلىش ھەيئىتى» تەشكىلاتىنى قۇرۇپ چىقىپ «مىللىي پارلامېنت قۇرۇش»، «پىلانلىق تۇغۇتقا قارشى تۇرۇش»، «ياشىسۇن ئىسلام ئىنقىلابى»، «ئالىي مەكتەپلەرنى قۇراللىق ئىدارە قىلىشقا قارشى تۇرۇش» قاتارلىق يىگىرمە بىر ماددىلىق پىروگرامما تۈزۈپ چىقىپ، ھۆكۈمەتكە سۇنۇپ بۇ ماددىلارنى ئىجرا قىلىشقا قىستىدى. كۆپ قېتىم ئوچۇق ۋە مەخپىي خەت يېزىپ، مىللىي كەمسىتىش خاھىشلىرىنى پاش قىلدى.

1989-يىلى 5-ئاينىڭ 18-كۈنى ئۈرۈمچى ئىسلام ئىنىستىتوتىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى «جىنسىيەت ۋە ئەنئەنە» ناملىق رېئاكسىيون كىتابقا قارشى نامايىش قوزغىدى. 19-كۈنى ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق مۇسۇلمان كوچىغا چىقتى، سەپ كېڭىيىپ ئونمىڭدىن ئېشىپ كەتتى، مۇسۇلمان ياشلار پارتكوم، ھۆكۈمەت بىنالىرىغا باستۇرۇپ كىرىپ ئەسلىھەلىرىنى، ماشىنىلارنى پاچاق-لاپ تاشلىدى. بىر قانچە قاتىل ساقچىلارنى، ئەسكەرلەرنى تۇتۇپ كېتىپ سوتلىدى. خىتاي كوممۇنى-ستلىرى قوراللىق قىسىملىرىنى ئىشقا سېلىپ، بىر كېچىدىلا ئۈچ يۈزدىن ئارتۇق مۇسۇلمان ئامم-سىنى تۇتۇپ قامىدى، قىيىن-قىستاقلارغا ئېلىپ، ۋەھشىلەرچە جازالاپ پاش قىلىشقا زورلىدى. تۇتقۇن قىلىنغانلار ئىچىدە ئونبىر ياشلىق ۋە ئون تۆت ياشلىق ئاچا-سىڭىل ئۇيغۇر قىزلىرى بولۇپ، زا-لىم خىتاي ئەسكەر، ساقچىلىرى بۇ نارىسىدە قىزلارنىمۇ قاتتىق ئۇرۇپ قىيناپ ئۈچ يىللىق قاماق جازاسى-غا ھۆكۈم قىلدى. بۇ ۋەھشىيانە باستۇرۇشلار خەلق قەلبىدە ئۇنتۇلغۇسىز غەزەپ، قىساس پەيدا قىلدى.

1990-يىلى 4-ئاينىڭ 5-كۈنى شەرقىي تۈركىستاننىڭ بارىن يېزىسىدىكى دېھقانلار شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىيىسىنىڭ بارىن شۆبىسىنىڭ قوزغىغۇچىسى زەيدىن يۈسۈپنىڭ يې-تەكچىلىكىدە كۆلىمى ئەڭ زور بولغان قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتەردى. ئۇلار دەسلەپ قورال-ياراق يا-ساش، جەڭ ئۈچۈن ئات سېتىۋېلىش، ئەسكىرى مەشىق قىلىش، رەھبەرلىكنى كۈچەيتىش، باشقا ۋىلا-يەتلەر بىلەن ئالاقىلىشىش قاتارلىق تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلەپ، شۇ كۈنى ئونمىڭدەك ئادەم قولىغا مىلتىق، بومبا، كەتمەن، ئوغاق، بولقىلارنى ئېلىپ، ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە باستۇرۇپ كىردى. تۆت كۈن داۋام قىلغان شىددەتلىك ئۇرۇشتا خىتاي قوشۇنلىرى تەڭ كېلەلمەي، سىرتتىن نۇرغۇن ئەس-كەر يۆتكەپ كەلدى، زامانىۋى قوراللانغان نەچچە يۈزمىڭ خىتاي قوشۇنىغا خىتاي دۆلەت رەھبەرلىرىدىن لى پېڭ، جاڭ زېمىنلار، ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ليۇ خۇاچىڭلار قوماندانلىق قىلدى. ئىككى ئايغا يېقىن داۋاملاشقان ئۇرۇشتا خىتاي ئارمىيىسى ئىككى يۈزدەك جەڭچىمىزنى شېھىت قىلدى. يېزىدىكى بىگۇناھ ئاياللارنى، ھەتتا بۆشۈكتىكى بوۋاقلارنىمۇ قىرغىن قىلدى. نۇرغۇن قەيسەر ئىنقىلاپ-چىلىرىمىز ئەسىرگە چۈشكەن بولسىمۇ قەتئىي باش ئەگمىدى. خىتايلار ئۇلارنىڭ ئۈچ نەپىرىنى ئېتىپ تاشلىدى. قالغانلىرىنى مۇددەتسىز، ئۇزۇن يىللىق قاماققا ئالدى. لېكىن «خىتاي كومپارتىيىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش» تىن ئىبارەت سىياسىي پىروگ-راممىلىق، ئاي-يۇلتۇزلۇق كۆك بايراقلىق بۇ ئىنقىلاپ خەلقنىڭ مۇستەقىللىق كۈرىشىنى، ئىشەنچىسىنى شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۇلۇڭ-پۇچقاقلىرىغىچە كەڭ كۆلەمدە جاكارلىدى. خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە خەلقنىڭ جىددى ئاگاھلاندۇرۇشىنى ئاڭلاتتى.

دۈشمەن قانچە ۋەھشىي ۋە غالجىرلاشقان بولسىمۇ، باتۇر شەرقىي تۈركىستان خەلقى قىلچە باش ئەگ-كىنى يوق. خەلق قارشىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئۈزلۈكسىز داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. شوئار يېزىپ چاپلاش، تەشۋىقات ۋاراقلىرى بېسىپ، تارقىتىش، جامائەت سورۇنلىرىدا ئاشكارا سۆزلەپ مىللىي ئويغۇنۇش ئېلىپ بېرىش، كىتاب، ماقالا يېزىش، يوشۇرۇن ھالدا ھۆكۈمەت بىنالىرىنى، ماشىنىلىرىنى، غالچا ئە-مەلدارلارنىڭ ئۆيلىرىنى، پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىلىرىنى پارتلىتىش، پارتىزانلىق ھەرىكەتلىرىنى

چىقىپ نامايىش قىلىپ شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئىستىگىنى نامايەن قىلدى. بۇ قېتىمقى نامايىش
سىياسى پىراگراممىسى: شەرقىي تۈركىستاندا دېموكراتىك سايلام ئېلىپ بېرىش، يادرو ئاتوم سىنى-
غى ئېلىپ بېرىشنى توختىتىش، كۆچمەن كۆچۈرۈشنى چەكلەش، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيەنى
ھەقىقىي تۈردە ئىجرا قىلىش، مۇسۇلمانلارغا قارىتىلغان پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىنى ئەمەلدىن قالدۇ-
رۇش، مىللىي مائارىپنى ھەقىقىي رىۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ئىستەكلەر پۈتۈن شەرقىي تۈرك-
ستان خەلقىنىڭ، شۇنىڭدەك دۇنيا خەلقىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ئىدى. بۇ ئىنقىلاپ ۋەتەن تۇپرىقىدا غا-
يەت زور ئويغىنىش پەيدا قىلدى. شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ھايات ئىكەنلىكىنى، ۋەتەن داۋاسىدىن
ۋاز كەچمىگەنلىكىنى دۇنياغا جاكالىدى. بۇ دېموكراتىك ھەرىكەتنىڭ ئىلھامى ئارقىسىدا ھەرقايسى ئا-
لىي ئوتتۇرا مەكتەپلەردە، شەھەر-يېزىلاردا ياشلار ھەرىكىتى كۈچلۈك رىۋاجلىنىشقا باشلىدى. ئارقا
ئارقىدىن بىر قانچىلىغان ئاممىۋى ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار بارلىققا كەلدى. 1985-يىلى ئۈرۈم-
چى ئۇنىۋېرسىتېتىدا قۇرۇلغان «تەڭرىتاغ پەرزەنتلىرى ئىجادىيەت ئويۇشمىسى»، بەش ئالىي مەكتەپ
تە قۇرۇلغان «ئوقۇغۇچىلار پەن-مەدەنىيەت ئويۇشمىسى»، «ئىزدەنگۈچىلەر ئىلمىي جەمئىيىتى»،
«جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتى» قاتارلىق تەشكىلاتلار جەمئىيەتنىڭ، مىللەتنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنى كۆ-
تۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. مىللەتنىڭ ئويغىنىشىغا تەسىر كۆرسەتتى. «پەن-مەدەنىيەت ئويۇش-
مىسى» ئون ئىككى شۆبە ئويۇشما ۋە بەش قېرىنداش ئويۇشما تورىنى شەكىللەندۈرۈپ، سەنئەت ئۆمەكلى-
رىنى تەشكىللەپ، تارىخىي درامىلارنى قويۇپ ۋەتەنپەرۋەرلىك، مىللەتچىلىك ئۇرۇغىنى چاچتى.
تەتىللەردە ۋەتەننىڭ كەڭ يېزا-قىشلاقلىرىغا بېرىپ، ئېچىنىشلىق مىللىي مائارىپ ئەھۋاللىرىنى،
تۇرمۇش ھالەتلىرىنى تەكشۈرۈپ سىنئالغۇ لېنتىلىرىنى ئىشلەپ، ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە بېسىم ئىش-
لەتتى. ھەقىقىي ئەھۋالنى ئىنكاس قىلىپ، ساختا تەشۋىقاتنى پاش قىلدى. جەمئىيەتكە مىللەتنى خاراپ-
لاشتۇرۇشقا سەۋەپ بولىۋاتقان، زەئىپ مىللىي مائارىپنى قۇتقۇلدۇرۇش چاقىرىقىنى چىقاردى.
بۇ بىر قاتار كۆرەشلەر خىتاي كوممۇنىستلىرىنى ئاتوم-يادرو سىنىقىنى، پىلانلىق تۇغۇت قانۇنىنى،
كۆچمەن كۆچۈرۈشنى ۋاقىتلىق بولسىمۇ توختىتىشقا، دېموكراتىيىگە، مىللىي مائارىپقا يالغاندىن بول-
سىمۇ كۆڭۈل بۆلۈشكە مەجبۇر قىلدى. دېكابىر ئىنقىلابى دەپ ئاتالغان بۇ پائالىيەتلەردىن ئۈچ يىل ئۆ-
تۈپ، 1988-يىلى 6-ئاينىڭ 15-كۈنى «مىللىي كەمسىتىشكە نارازىلىق بىلدۈرۈش يىغىنى»
ئېچىلىپ، ئىككى كۈن ئۇدا نامايىش ئۆتكۈزۈلدى. نامايىشقا ئۈرۈمچىدىكى تۆت مىڭدىن ئارتۇق ئالىي
مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى قاتناشتى. تويۇقسىز ئېتىلغان بۇ ۋولقان خىتاي كوممۇنىستلىرىنى پاي-پېتەك
قىلىۋەتتى. شەرقىي تۈركىستان ياشلىرىنىڭ قەيسەر، تەۋرەنمەس ئىرادىسىنى نامايەن قىلغان بۇ ئىن-
قىلاپ دېموكراتىك كۆرەشنى يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتەردى. ئۇنىڭ پىراگراممىسى ئىنسان ھەق-
لىرىنى تەلەپ قىلىش، مىللىي كەمسىتىشكە نارازىلىق بىلدۈرۈش، خاراپلىشىپ كېتىۋاتقان مىللىي مائا-
رىپىمىزنى قوغداپ قېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ تەلەپلەر گەرچە ئىنسانىيەتنىڭ ھەقلىرىگە ئۇيغۇن بول-
غان، خەلقىمىزنىڭ ئەڭ ئەقەللىي تەلەپلىرى بولسىمۇ، ئەمما خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە نەشتەردەك
سانجىلدى. ئۇلار قاتتىق ساراسىمىگە چۈشتى. شۇڭلاشقا تەركىۋىدە قۇراللىق ساقچىلارمۇ بولغان تۆت
يۈز كىشىلىك دېكتاتورا گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، جخ ئىدارىسىدە مەخسۇس باشقارما قۇردى ۋە ھەرىكەت-
كە يېتەكچىلىك قىلغان ئوقۇغۇچىلارنى نازارەت قىلدى. سىياسىي تەقىپ ئاستىغا ئالدى. ئوقۇغۇچىلار
ھەرىكىتىنى چەكلەش، ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلارنى ساقچى، دېكتاتورا ئارقىلىق ئىدارە قىلىش سىيا-
سىتىنى يۈرگۈزۈپ، ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەردە ناھىيە دەرىجىلىك ساقچى ئىدارىلىرىنى قۇردى. بۇ
خىل بېسىم كۈچەيگەنسېرى، دېموكراتىك ياشلار ھەرىكىتى ئۈزلۈكسىز داۋام قىلىپ تۇرىۋەردى.
1989-يىلى 4-ۋە 5-ئايلاردا خىتاي دېموكراتىك ھەرىكىتى باشلىنىشى بىلەن تەڭ شەرقىي

زاسى بىرىش ھوقۇقى بىرىلدى . ئىنقىلاپ رەھبەرلىرىدىن ئىمىنوپ باشچىلىقىدىكى ئوتتۇز كىشى 1970 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى (ئىلى، چۆچەك قىرغىنچىلىقى كۈنىگە توغرىلاپ) ئۇرۇمچىدە ئاشكارا سوت ھۆكۈمى بىلەن شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسىنىڭ كاتتىۋاشلىرى دىگەن نام ئاستىدا خەلق ئالدىدا ئىتىپ تاشلاندى . (ئىمىنوپ دوختۇرخانىدا يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلدى) . نۇرغۇن مۇنەۋۋەر خىپچىلارنى تۈرمىلەردە قىيناپ ئۆلتۈردى . تالاي بىگۇناھ كىشىلەر ئون يىللاپ ھېچ سوراقسىز تۈرمە لاگىرلىرىدا ياتتى . كوممۇنىستلار ئەجداتلىرىمىزنىڭ «مايمۇننى ئۆلتۈرۈپ يولۋاسنى قورقۇتۇش» تاكتىكىسىنى ئاشكارا ئىلان قىلىپ تۇرۇپ ئىجرا قىلدى . گەرچە تارىخىي پەيتنى كەتكۈزمىگەن بۇ ئىنـقىلاپ مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ كۈچلۈك ئىنقىلاپ روھىنى، ئىستىقلال غايىسىنى، تەشكىلاتچانلىقىنى، ئىتتىپاقلىق كۈچىنى بىر قېتىم جاكالىدى، خەلقىنىڭ قەلبىدىكى ئۈممىت، ئىشەنچىسىنى كۈچەيتتى . كوممۇنىست كۈچلەرگە خەلقىنىڭ ئارزۇسىنى ئىپادىلەپ، ئۇلارنى قاتتىق ئالاقزادىلىككە سالدى . شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى ھىلىمۇ ئۆز پائالىيەتلىرىنى ئۈزلۈكسىز داۋام قىلىپ كەلمەكتە .

1980 ـ يىللارغا كەلگەندە، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتى يېڭى بىر باسقۇچقا قەدەم قويدى . پارتىيە، تەشكىلاتلار ئالاھىدە يوشۇرۇن ھالەتكە كۆچتى . مىللىي ئازاتلىق، مىللىي دېموكراتىك ۋە مىللىي ئويغىنىش كۈرەشلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن قانات يېيىش، رىۋاجلىنىش باسقۇچىغا قەدەم قويدى . شۇ يىلى قىشتا خىتايلار تەرىپىدىن قەستەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەن يازغۇچى ئابلىمىت مەسئۇدىنىڭ قانلىق جەسىدىنى كۆتۈرگەن غەزەپلەنگەن نەچچە مىڭ ئىشچى ئۇرۇمچى كوچىسىدا «قانغا ـ قان، جانغا ـ جان» دەپ توۋلاپ نامايىش قىلدى . نامايىشقا ئوقۇغۇچىلار، شەھەر ئاھالىلىرى قوشۇلدى، ئۇلار پارتكوم بىناسىغا قەدەر بېسىپ كەلدى . غەيرىي قانۇنلۇق ئىلىپ بېرىلغان بۇ نامايىشنى كوممۇنىستلار باستۇرۇشقا پېتىنالمىدى . خەلق ھۆكۈمەتنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ بېقىش پۇرسىتىنى ياراتقان بۇ دېموكراتىك كۈرەش ئاساسقانۇنى ئۆزگەرگەنگە قەدەر داۋام قىلدى .

1981 ـ يىلى پەيزىۋاتتا ئىككى يۈزدىن ئارتۇق شەرقىي تۈركىستان ياشلىرى ئىسلام پارتىيىسى شۆبىسىنى تەشكىللەپ، 5 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ناھىيىلىك قوراللىق ساقچى قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلىپ نۇرغۇن ئوق، دورا غەنىيمەت ئالدى . ئەپسۇسكى خائىننىڭ ساتقىنلىقى بىلەن مۇجاھىتلار قورشاۋدا قىلىپ ئىنقىلاپ خىتايلارنىڭ قوربانىغا ئايلىنىپ كەتتى .

بۇلاردىن باشقا 1981 ـ يىلى قاغىلىقتا يۈز بەرگەن «ئون ئىككىنچى يانۋار ۋەقەسى»، قاغىلىق تەڭرىتاغ پارتىيىسى، 1983 ـ يىلى قەشقەردە قۇرۇلغان ياش ئۇچقۇنلار پارتىيىسى . . . قاتارلىق بىر قاتار ئىنقىلابىي تەشكىلاتلار مەيدانغا كەلدى (خىتايلارغا مەلۇم بولمىغانلىرى تىلغا ئېلىنمىدى) . بۇ پارتىيە، تەشكىلاتلار مۇستەقىل شەرقىي تۈركىستان قۇرۇش پىروگراممىسى ئاستىدا ئۆز پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى . ئەجداتلىرىمىز ئىزچىل داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان خەلق ئازاتلىق ھەرىكەتلىرى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتىشقا باشلىدى . بولۇپمۇ سەكسەنىنچى يىللارغا كەلگەندە، يېڭى بىر دېموكراتىك ياشلار ھەرىكىتى مەيدانغا كەلدى . دېموكراتىك ياشلار ھەرىكىتىنىڭ كۈچلۈك رەۋىشتە تەرەققىي قىلىشى ھەر قايسى ئالىي مەكتەپلەردە روشەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى .

1985 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى يۈز بەرگەن شەرقىي تۈركىستان ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ نامايىش قىلىش ھەرىكىتى يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئەڭ كۈچلۈك دېموكراتىك ھەرىكەت بولدى . بۇ ھەرىكەت شەرقىي تۈركىستان دېموكراتىك ھەرىكىتىنى يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتەردى . دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ يېڭى بىر سەھىپىسىنى ئاچتى . شۇ كۈندىن بىر ھەپتىگە قەدەر ئۈرۈمچىنى مەركەز قىلغان ھالدا قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن، بۆرتالا قاتارلىق شەھەرلەردە ئون بەش مىڭغا يېقىن ئوقۇغۇچى كوچىلارغا

كىلاتىشغا ئەرز» قاتارلىقلارنى ئىلان قىلدى.

1956 ـ يىلى 3 ـ ئايدا قارىقاش ناھىيىسىدە مابقى داموللا بىلەن سەمەت داموللا باشچىلىقىدا
قوراللىق قوزغىلاڭ پارتلىدى. سەككىز يۈزدىن ئارتۇق ئىنقىلابچى تارىم ۋادىسىدىكى خىتايلارنىڭ
قوراللىق بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەنلەرگە قاقشاتقۇچ زەربە بەردى.
ئاخىرىدا ئىككى يۈزدىن ئارتۇق جەڭچىمىز قۇربان بولدى.

1956 ـ يىلى 5 ـ ئايدا لوپنا ناھىيىسىدە مىر مەلىك ئۈچ يۈزدىن ئارتۇق ئىنقىلابچى ئابدۇقادىر
باشچىلىقىدا قوراللىق قوزغالدى.

1957 ـ يىلى ئۈرۈمچى ئۇلانبايدىكى مىللىي ئاتلىق پولكى قوراللىق قوزغىلاڭغا تەييارلىنىۋات ـ
قاندا پاش بولۇپ قىلىپ، جەڭچى، ئوفىسېرلار تۇتقۇن قىلىندى. شەرقىي تۈركىستان خەلق پارتىيى ـ
سىنىڭ قوزغىلاڭغا يېتەكچىلىك قىلغان مۇنەۋۋەر ئەزالىرى تۈرمىلەرگە تاشلاندى ۋە ئۆلتۈرۈلدى.

1958 ـ يىلى 9 ـ ئايدا كوكتوقاي، چىڭگىل، بەشبالىق ئەترابلىرىدا جەمشىتقان، دەلىلقانلار
يېتەكچىلىكىدە قوراللىق قوزغىلاڭ پارتلىدى.

1958 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قومۇل ناھىيىسىنىڭ تەگرىتاغ رايونىدا ئىلى قۇربان بىلەن سىيىت باش ـ
چىلىقىدا يەتتە مىڭ جەڭچى قاتناشقان قوراللىق ئىنقىلاب پارتلىدى. قوزغىلاڭچىلار رايونلۇق ھۆكۈ ـ
مەتكە ھۇجۇم قىلىپ، ئوق ـ دورا، نەق پۇل غەنىمەت ئالدى. تېلېفون، ئالاقە ئۈسكۈنىلىرىنى بۇزۇپ تاش ـ
لاپ، تۈرمىگە ھۇجۇم قىلىپ مەھبۇسلارنى قويىۋەتتى. كوممۇنىستلارنى قاتتىق ئالاقزادە قىلىۋەتتى.

1962 ـ يىلى خەلق پارتىيىسىنىڭ ئومۇميۈزلۈك قوراللىق كۆرىشى« زەنجىر سىمان تەشكىلات
نى تارمار قىلىش» ھەركىتىدە دەھشەتلىك باستۇرۇلدى. كۆپ كىشىلەر قولغا ئېلىندى.

1969 ـ يىلى خىتاي كوممۇنىست كۈچلىرىنىڭ قاتتىق باستۇرۇشىغا ۋە تۇتقۇن قىلىشىغا ئۇچرى ـ
غان شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى خىتاي كوممۇنىستلىرىغا قارشى پروگراممىسى
ئېنىق بولغان، پائالىيەتلىرى ئەنسىستېمىلىق، تەشكىللىك، ئىچكى ـ تاشقى كۈچلەرنى ئەكمالاش ـ
قان، ئىنقىلاب پروگراممىسى، ستراتېگىيىلىك پىلانلىرى مۇكەممەل تەرەققىي قىلغان پارتىيە ئىدى.
بۇ پارتىيە يەتمىش سەككىز ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتى قۇردى. دائىرىسى ئون ئىككى ۋىلايەت ئوبلاس،
شەھەرگە يېگىرمە ئىككى ناھىيىگە كېڭەيگەن بولۇپ، ئەزاسى ئاتمىش مىڭ كىشىدىن، ئىشتىراك قىلغۇ ـ
چىلار ئۈچ يۈز مىڭ كىشىدىن ئاشقان ئىدى. پارتىيەنىڭ ئاساسىي تايانچلىرى زىيالىلار، ئوتتۇرا، يۇقى ـ
رى دەرىجىلىك كادىرلار بولۇپ، ئەزالىرى ئىشچى، خىزمەتچى، دېخان، چارۋىچى، ئاھالىلار ئىدى.
خەلق پارتىيىسى سىستېمىلاشقان ئىنقىلاب پىراگراممىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆز پائالىيەتلىرىنى
كۈچلۈك قانات يايدۇردى. ئىنقىلابچى شەرتشارائىتلىرىنى ھازىرلىدى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى

1969 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈننى چوڭ ئىنقىلابنىڭ پارتلاش ۋاقتى قىلىپ بەلگىلىدى. ئىچ ـ
كى ـ تاشقى قوراللىق كۈچلەرنىڭ ماسلىشىش ئۇرۇش تاكتىكىسىنى تۈزۈپ چىقتى ۋە زىچ ئالاقىلاشتى.
ئەپسۇسكى، ئىچكى ـ تاشقى خائىنلارنىڭ ساتقىنلىقى تۈپەيلىدىن قوزغىلىشتىن ئۈچ كۈن بۇرۇن
خىتاي كوممۇنىستلىرى مەركىزىي كومىتېت رەھبەرلىرىنى تۇتقۇن قىلدى. قوماندانلىق شتاب باشچى ـ
لىقىدا ئىمىنوپ قاتارلىق ئوتتۇز ئىككى مىڭ كىشى قولغا ئېلىندى. قەشقەر ئىلنىيىسىدىكى ئاخۇنوپ،
مىجىت قاتارلىقلار مۇددەتتىن بۇرۇن قوزغىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، خىتاينىڭ كۈچلۈك ئارمىيىسى بى ـ
لەن كەسكىن جەڭ قىلدى، بىرھەپتە داۋام قىلغان ئۇرۇشتا مۇجاھىتلار نۇرغۇن خىتاي ئەسكەرلىرىنى
يوقاتقان بولسىمۇ، باش ئەگمەي قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى. مۇستەبىت كۈچلەرنىڭ قانلىق قىرغىنى ـ
چىلىغى ۋە ۋەھشىلەرچە باستۇرۇشى نەتىجىسىدە ئاخۇنوپ، مىجىت قوماندانلار شېھىت بولدى. تۇت ـ
قۇن ۋە ئاختۇرۇشلار ئالتە ئاي داۋام قىلدى. پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاندا ھەتتا ناھىيىلەرگىمۇ ئۇلۇم جا ـ

1949 - يىلى 8 - ئايدا ئالتاي ئەتراپىدىن چېكىنىپ بەشبالىق (گۈچەڭ) شەھىرىگە يېتىپ كەلگەن ئوسمان باتۇر، جانىمقان، زاكىرقان، دەلىلقان، ئورازباي موللا، شايىمەردان قاتارلىق غازاتچىلار ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىر قىسمى ئۈرۈمچى تەرەپكە، بىر قىسمى قومۇل بارىكۆل تەرەپكە قاراپ يولغا چىقتى. 1950 - يىلى 4 - ئايدا قومۇلدىكى ئىنقىلابچىلار بىلەن ئوسمان باتۇرنىڭ مۇجاھىدلىرى ئۇچرىشىپ، يىگىرمە مىڭ كىشىلىك قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتەردى. ئىككى يىل داۋام قىلغان بۇ شانلىق ئۇرۇشتا ئۇرغۇن خىتاي ئەسكەرلىرى يوقىتىلدى. كۆپ ساندىكى جەڭچىلىرىمىز شېھىت بولدى. قوزغى- لاڭنىڭ ئاساسىي رەھبەرلىرىدىن ئوسمان باتۇر - شەرقىي تۈركىستاننىڭ يېقىنقى زامان تارىخىمىزدىكى ئەڭ مۇنەۋۋەر، قەيسەر ئىنقىلابچىلىرىمىزنىڭ بىرىسىدۇر. ئۇنىڭ پۈتۈن ئۆمرى ۋەتەن ئازاتلىقىغا، مىللىي مۇستەقىللىققا بېغىشلانغان شەرەپلىك ھاياتتۇر. ئۇ زالىم شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگە، گومىن- داڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە، روس كوممۇنىستلىرىغا ئاخىرىدا خىتاي كوممۇنىستلىرىغا قارشى ئاخىر- غىچە ئىرادىسىنى بوشاتماي، ھىلە-مىكىرلەرگە ئالدانماي، باتۇرلارچە كۈرەش قىلدى. پۈتۈن ئائىلە بويىچە ۋەتەن يولىدا ھاياتىنى شېھىت بەردى. 1951 - يىلى 2 - مايدا ۋەھشى خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى ئۈرۈمچى شەھىرىدە خەلقنى توپلاپ ئوسمان باتۇرنى قانلىق قەتلىئام قىلدى. ئوسمان با- تۇرنىڭ شېرىدىمان قاتارلىق ئوغۇللىرى ئۇنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئۇزاققىچە قوراللىق كۆ- رەشنى داۋاملاشتۇردى. ئۈرۈمچى ئەتراپىدا سىدىق، ئورازباي، مورى، بەشبالىق ئەتراپىدا مالىك، تالىم، جانبۇلايلار كوممۇنىست ئەسكەرلىرىنىڭ ئىلگىرىلىشىنى توسۇپ، پارتىزانلىق ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ باردى. كوممۇنىستلارنى قوغلاپ چىقىرىش، ئىسلامىيەتنى قوغداش مەخسەت قىلىندى.

1951 - يىلى ئىلى رايونىغا مەركەزلەشكەن زىيالىلار «ئەللىك بىر چىلەر قورۇلتىيى» ئىچىپ، خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىدىن مۇستەقىللىق داۋا قىلدى ھەمدە ئەسلىدىكى مىللىي ئارمىيەگە بىسىم ئىشلىتىپ قوراللىق كۈرەشكە ھازىرلىق كۆرۈشنى چاقىرىق قىلدى. بۇ سەۋەپتىن بىر مۇنچە غا- زىلار يوشۇرۇن قولغا ئېلىندى.

1953 - يىلى شەرقىي تۈركىستاننىڭ پۈتۈن يېزىلىرىنى قاپلىغان قوراللىق قوزغىلاڭ جاللات ۋاڭ جېننىڭ قانلىق باستۇرۇشىغا ئۇچرىدى. نەچچە يۈز مىڭ زىيالىي، دىنىي زاتلار تۇتقۇن قىلىندى. بەزى يېزىلار قارا - قويۇق ئوققا تۇتۇلدى. ئىككى قولى قانغا بويالغان ۋاڭ جېننى خىتايلار مەركەزگە يۆتكەپ كەتتى. بۇ جەرياندا شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىيىسى ۋە خەلق پارتىيىسىنىڭ بىر قىسىم رەھبەرلىرى قولغا ئېلىندى ھەمدە ئۆلتۈرۈلدى. چىڭگىز داموللام، ئەسھەد دۇللا داموللام، ئابدۇلئەزىز مەخسۇم قاتارلىق كۆزگە كۆرۈنگەن يىتەكچىلەر ئۆلتۈرۈلدى ياكى تۈرمىگە تاشلاندى.

1954 - يىلى 12 - ئايدا خوتەننىڭ ئاتچۇي كەنتىدىكى نىيازبەگ ھاجىنىڭ ئۆيىدە ئابلىمىت داموللام، پەتتەھدىن مەخسۇم قاتارلىقلار «تەشكىللى نىجات پارتىيىسى» نىڭ قورۇلتىيىنى ئىچىپ، 1955 - يىلى 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش قارارىنى ئالدى ھەمدە ۋاقتىدا كۆتۈرۈلۈپ، ئاتچۇي تۈرمىسىنى ئازات قىلىپ مەھبۇسلارنى قويىۋەتتى. خوتەن شەھىرىنى پەتتى قى- لىش ھارپىسىدا خائىنىنىڭ ساتقۇنلۇقى تۈپەيلىدىن ئىنقىلاپ قانلىق باستۇرۇلدى. رەھبەرلەر ئۇزۇن يىللارغىچە خەلق ئىچىدە يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن بولسىمۇ كېيىن خىتايلار تەرىپىدىن شېھىت قىلىندى. بۇ ئىنقىلاپ گەرچە قىسقا ۋاقىت داۋام قىلغان بولسىمۇ، لېكىن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ جەڭگىۋار كۈرەش ئىرادىسىنى ئىپادىلىدى. خەلقىنىڭ قەلبىدە يېنىۋاتقان ئىنقىلاپ ئوتىنى تېخىمۇ ئۇلغايتتى. خەلققە ئۈمىت، ئىشەنچ بېغىشلىدى. بۇ ئىنقىلاپنىڭ سىياسىي پىروگراممىسى: «قوراللىق ئىنقىلاپ ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش» بولۇپ، شورانامىدا ژۇرنال نەشىر قىلدى. «مۇس- تەقىل شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئاساسىي قانۇنى»، «ياشلارغا مۇراجەت»، «بىرلەشكەن مىللەتلەر تەش-

شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ

خىتاي كوممۇنىستلىرىغا قارشى كۈرەشلىرى

دولقۇن ئەيسا

شەرقىي تۈركىستاننىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا قۇرۇلغان قەشقەرىيە دۆلىتى (1864 -يىلى) شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى (1933 -يىلى)، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى (1944 -يىلى) قاتارلىق دۆلەتلەر خىتاي ئىمپېراتورلۇقى ۋە رۇس ئىمپېراتورلۇقىنىڭ تىل بىرىكتۈرۈپ، سىياسىي جەھەتتە ئالدامچىلىق قىلىشى، سېتىشى، ھەربىي جەھەتتە قانلىق باستۇرۇشى نەتىجىسىدە ئاغدۇرۇلۇپ تاشلانغاندىن كېيىن 1949 -يىلىغا كەلگەندە، شەرقىي تۈركىستان خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ قېلىشتەك ئېچىنىشلىق سىياسىي تارىخنى باشلىدى.

دۇنيانىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىي تارىخىدا ئۇنتۇلغۇسىز تەسىرلىك روللارنى ئوينىغان، ئىنسانىيەت ئالەمىگە مەدەنىيەت تارقاتقان مۇقەددەس زېمىن — شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەزەلدىن ئىگىسى بولغان، تالەيسىز ئەمما جەڭگىۋار شەرقىي تۈركىستانلىقلار بۇ پاك زېمىنىنى — ۋەتىنىنى مۇستەبىت، جاھانگىر كۈچلەرنىڭ ناپاك تاپانلىرى بىلەن بۇلغىنىشىغا، نابۇت قىلىنىشىغا قاراپ تۇرغىنى يوق. بۇ قىسمەتلەرگە باش ئەككىنى يوق. خەلق زالىم خىتاي كوممۇنىستلىرىغا قارشى يۈزلەرچە قېتىم قوزغىلىپ، مىليونلارچە ئوغۇل-قىزلىرىمىزنىڭ ئىسسىق قانلىرى ۋەتەن ئۈچۈن ئاقتى.

1949 -يىلى خىتاي كوممۇنىستلىرى شەرقىي تۈركىستانغا بېسىپ كىرگەندىن تا بۈگۈنگىچە ۋەتەن مۇستەقىللىقى ئۈچۈن يېنىۋاتقان ئىنقىلاب ئوتلىرى بىر كۈنمۇ ئۆچكىنى يوق. قىرىق بەش يىل جەريانىدا ئىككى يۈز قېتىمدىن ئارتۇق قوراللىق قوزغىلاڭ ۋە سىياسىي كۈرەشلەر بولۇپ ئۆتتى.

مەن تۆۋەندە قىرىق بەش يىل ئىچىدە بولۇپ ئۆتكەن كۈرەشلەر ئىچىدىكى بىرقەدەر چوڭراق بولغان بىرقانچە ئىنقىلاب ھەققىدە توختىلىپ، خىتاي كوممۇنىستلىرى شەرقىي تۈركىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان جەرياندا شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئۇخلىدىمۇ-يوق؟ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلدىمۇ-يوق؟ قانلار تۆكۈپ قۇربان بەردىمۇ-يوق؟ دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بېرىپ ئۆتىمەن.

1949 -يىلى 13 -ئۆكتەبىر كۈنى خىتاي كوممۇنىستلىرى شەرقىي تۈركىستانغا بېسىپ كىردى. ئۇلار شەرقىي تۈركىستان تېررىتورىيىسىگە يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ۋاقىتلاردا، ۋەتىنىمىزنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ، خىتايلارنىڭ بېسىپ كىرىشىگە كۈچلۈك قارشىلىق ھەرىكەتلىرى يۈز بەردى، شۇ ئايدا قومۇل ئاراتۈرك ناھىيىسى ئەتراپىدىكى ئۈچ يۈزدىن ئارتۇق پەھلىۋانلار توپلىنىپ، كوممۇنىست ئەسكەرلىرىگە قارشى غازات ئېلان قىلدى ۋە ئەتراپقا خەۋەرچى ئەۋەتىپ بۇ يەرگە يىغىلىپ ئۇرۇش باشلاشنى ئۆتتۈردى. 1950 -يىلى 1 -ئاينىڭ 30 -كۈنى ئاراتۈرك بۇلاق بېشى مەھەللىسىدە كېڭەش باشلىقى ناسىر، ئابدۇللا ھاكىم، ئەبەيدۇللا ھاكىم، مامۇت، ھاپىز، سەيدۇللالارنىڭ يېتەكچىلىكىدە بەش يۈز نەپەر پەھلىۋان كېڭەش ئۆتكۈزدى ۋە كوممۇنىزمغا قارشى خەلق ئەترىتى تەشكىللەتتىنى قۇردى. شۇ كۈندىن باشلاپ خىتاي ئەسكەرلىرىنىڭ گازارمىلىرىغا شىددەتلىك ھۇجۇملار باشلاندى. بۇ ئۇرۇش ئىككى يىل داۋام قىلدى.

1950 -يىلى 1 -ئايدا قالىبەك باشچىلىقىدىكى ئىككى مىڭغا يېقىن غازاتچى ئۈرۈمچى تاغلىق رايوندا توپلىنىپ، كوممۇنىستلارنى تۇسۇپ، مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش پىراگراممىسىنى تۈزۈپ چىقتى ھەمدە دەرھال قارشىلىق ئۇرۇشلىرىنى باشلىۋەتتى. بۇ ئۇرۇش يىل ئاخىرىغا قەدەر بولدى.

مۇسۇلمان تۈركلەرگە قارشى قوپال مۇئامىلە تارىختىن بويان قوللىنىلىۋاتقان سىياسەت، 1873-، 1933-، 1944- ۋە 1962- يىللاردا قىرغىنچىلىق بىلەن ئايانلاشقان چولقۇۋەتلەر بولۇپ ئۆتكەن. شەرقىي تۈركىستان رايونىدىكى بىر تارىخ پىروفېسسورى ئىسلام ئىلغارلىقى ھەققىدە ئەسەر نەشر قىلدۇرغىنى ئۈچۈن ئېغىر مۇئامىلىگە ئۇچرىغان. 1990-يىلى بىرلەشكەن مىللەتلەر تەشكىلاتىغا ئىنسان ھەقلىرىنىڭ چەكلەنگەنلىكى ۋە تاشقى دۇنيا بىلەن ئالاقىنىڭ ئۈزۈلگەنلىكى ھەققىدە خەت يازغان بىر مەكتەپ مۇدىرى قولغا ئېلىنغان.

1992-يىلى ئون ئۈچىنچى نويابىر خەلقارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى بەش يىلدىن بېرى ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن سىستېمىلىق ھالدا تۈرمىگە تاشلاش، ئۆلۈم جازاسى بېرىش قاتارلىق ئىنسان ھەقلىرىگە تاجاۋۇز قىلىنغانلىق ئىشلىرى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن ئىدى. 1989-يىلى مۇسۇلمان تۈركلەرنىڭ «يىراقتا بىر ئاق ئۆي بار»، «جىنسىيەت ۋە ئەنئەنىلەر» قاتارلىق ئىككى كىتابقا قارشى نامايىشى بولۇپ ئۆتتى.

خىتايلار سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئايرىلغان تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىنى قىسقا ۋاقىت ئۆتۈپ ئېتىراپ قىلغاندىن كېيىن ئۇلار بىلەن بىر قاتار كېلىشىملەرنى ئىمزالىدى. ئۈرۈمچى پۈتۈن ساھەلەردە چەتئەل دەسمايىسىگە ئېچىۋېتىلدى. ئايدوروم خەلقارا لىنىيىگە كۆتۈرۈلدى. باشقا بەزى دۆلەتلەرگىمۇ ئۇچۇش تەدبىرلىرى پروگراممىلىنىۋاتىدۇ. قازاقىستان بىلەن تاشيول، ھاۋا، تۆمۈريول ۋە تېرويبا يوللىرى ئېچىش مەخسىدىدە كېلىشىۋاتىدۇ.

شەرقىي تۈركىستاندىكى تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈرك جۇمھۇرىيەتلەردە بولىۋاتقان ئۆزگىرىشلەرگە يېقىندىن ئالاقىدار بولىۋاتقانلىقى ئاڭلىنىۋاتىدۇ. بۇ ئەھۋالدا تۈركىيە، ئىران، پاكىستان، ئافغانىستان، قازاقىستان، تاجىكىستان، ئۆزبېكىستان، تۈركمەنىستان، ئازاربايجانلار ئارىسىدا قۇرۇلغان ئىقتىسادى ھەمكارلىق تەشكىلاتى (ئىكو) ۋە تەشكىلاتنىڭ ئورتاق بانكا ئېچىشتەك پائالىيەتلىرى بەكمۇ يېقىندىن ھەمدە مۇناسىۋەتلىك ھالدا ئىزدىنىلىۋاتىدۇ.

بۇ ئەھۋال ئىكونىڭ، بىر يېرىمىقتا ئۆزۈن تەكىتلىگىنىمىزدەك ئاخىرقى يىللاردا ئەمەلىلەشكەن قارا دېڭىز ئەتراپىدىكى (كئى ئى ب)، شىمالىي ئامېرىكىدىكى (تى ئا فتى ئا) ۋە تىنچ ئوكيانىدىكى (ئا پى ئى ج) بىرلىكلىرىنىڭ ھەممىسىدىن تېخىمۇ ھەقىقەتچى ئىكەنلىكىنى، تېخىمۇ ساغلام ئورتاق نۇقتىلارغا تايانغانلىقىنى، ئورتاق مەدەنىيەت شەرتلىرىنىڭ بىرلىككە ئېرىشىشكە مۇۋاپىق بىر شارائىت ھازىرلىغانلىقىنى، كەلگۈسىنىڭ ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى ئوچۇق كۆرسەتمەكتە.

ئىكو ئەڭ مۇھىم ۋە كەلەچىگى پارلاق بىر تەشكىلات. بۇ تەشكىلاتنىڭ مۇۋاپپىقىيەتلىك بولۇشىدا ئامېرىكا، روسىيە ۋە خىتاي بىلەن بولغان تۇراقسىز سىياسەت ياخشى باشقۇرۇلۇشى كېرەك. بۇ بۈيۈك ۋە زور سىياسەتلەر كۈچلۈك سىياسەتچى ھەم كۈچلۈك دىپلوماتلارغا مۇھتاجدۇر.

ئەپسۇسكى شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇسۇلمان تۈركلەرنىڭ ئەتراپىغا توپلانغان بىر رەھبىرى ياكى چۈشەنچىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، ھەقلىرىنى قوغدىغان پارتىيىسى ھەتتا جەمىيەتلىرىمۇ يوق.

(بۇ ماقالا تۈرك مەدەنىيىتى ژورنىلىنىڭ 371-ساندىن ئېلىندى)

ئەسكەرتىش: شەرقىي تۈركىستان ستاتىستىكا ئىدارىسى ئاخباراتىدا: «شەرقىي تۈركىستاننىڭ 1992-يىلىدىكى ئاھالىسى ئون بەش مىليون بەش يۈز قىرىق بىر مىڭ بولۇپ، ئۇيغۇرلار يەتتە مىليون ئۈچ يۈز ئىككى مىڭ، خىتايلار بەش مىليون توققۇز يۈز بىر مىڭ، قازاقلار بىر مىليون بىر يۈز ئەللىك تۆت مىڭ، تۇڭگانلار يەتتە يۈز بەش مىڭ، قىرغىزلار بىر يۈز قىرىق يەتتە مىڭ، موڭغۇللار بىر يۈز قىرىق تۆت مىڭ، شىبەلەر ئوتتۇز بەش مىڭ، تاجىكلار ئوتتۇز بەش مىڭ... ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاتمىش ئىككى پىرسەنت.» دېيىلگەن — شىنجاڭ يىلنامىسى 89-بەت

تەھرىردىن

تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگى ھەپتىلىك ئاخبارات يىغىنى ئىلانلىرىنى جامائەت ئۈچۈن مۇھىم بولغان ئىككى تەرەپلىمە ۋە كۆپ تەرەپلىك ئاگلاشمىلارنى ئايلىق خەۋەرچە شەكلىدە بىسىپ تارقاتسا بۇنىڭ ھېچكىمگە بىر زىيىنى بولماس. ھەر ھالدا پايدىلىق بولغان بولاتتى.

شەرقى تۈركىستان

بۇ رايون ھەققىدە چەتئەل مەتبۇئاتلىرى بەك مۇھوشيار، داۋاملىق ساۋات بىر سۋاتقانلار بار.

شەرقى تۈركىستاننى ـ چىن تۈركىستان، ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ۋە ياكى شىنجاڭ دەپ ئاتىشىدۇ.

شەرقى تۈركىستاننىڭ خوشنىلىرى خىتاي، ھىندىستان، پاكىستان، ئافغانىستان، موڭغۇلىيە، تاجىكىستان، قىرغىزىستان، قازاقىستان قاتارلىق ئۆلگىلىك قىتئە ئىچى دۆلەتلىرىدۇر.

شەرقى تۈركىستان، دۇنيا جامائەتچىلىگىنى تۆۋەندىكى بەزىلىرى ئىلان قىلىنغان نۇرغۇن سەۋەپلەر تۈپەيلى قىزىقتۇرىدۇ:

جۇغراپىيەۋى شارائىت ۋە سۆۋېتلەر بىرلىگى يىقىلغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن گېئوپولىتىك شارائىت سەۋەپلىرى بىلەن ئاسيا ۋە دۇنيا سىياسىتىدىكى تەسىرى، خىتايلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسيا، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئاۋرۇپاغا تۇتۇشۇش ئۈچۈن شەرقى تۈركىستاننى بىر بازا سۈپىتىدە قوللىنىش سىياسىتىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى، رايوندا بار بولغان ستىراتېگىيىلىك پايدىلىق مەنبەلەر (نېفىت، قوغۇشۇن ۋە سىماپ قاتارلىق خىتاينىڭ يۈز ئەللىك خىل مەدەن مەھسۇلاتىنىڭ يۈز يىگىرمىسى بۇ رايوندا بار)، خىتايلارنىڭ بۇ رايوندا ئاتوم يادروسىنغى ئىلىپ بىرىشى، مۇسۇلمان تۈركلەرنىڭ ئازسانلىق ھالىغا چۈشۈپ قىلىشى، ئەكسىچە خىتايلارنىڭ ھەقسىز ۋە قانۇنسىز ئورۇنلىشىشلىرى، چېگرا بويىلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئەسكىرى قىسىملىرىنىڭ خوشنىلىرىنى بولۇپمۇ قازاقىستاننى ئەندىشىگە سىلىشى قاتارلىقلار..

خىتاي مەنبەلىرىدىن قارىغاندا شەرقى تۈركىستاننىڭ نوپۇسى ئون ئۈچ مىليون، يەر يۈزى بىر مىليون ئالتە يۈز قىرىق يەتتە مىڭ كۋادرات كىلومېتىر ۋە ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە سەككىز كىشى توغرا كېلىدۇ. مىڭ توققۇز يۈز ئەللىك بەشىنچى يىلى ئون پىرسەنت بولغان خىتايلار بۈگۈن ئاتمىش پىرسەنتكە يەتتى. بۇ رايوندا ئوتتۇز پىرسەنت ئۇيغۇر، ئۈچ يىرىم پىرسەنت قازاق، تۆت پىرسەنت قىرغىز، ئۈچ پىرسەنت موڭغۇل بار. مىڭ توققۇز يۈز سەكسەن توققۇزىنچى يىلى ئىلىنغان بىر قارار بىلەن يىزىدا ئۈچتىن، شەھەرلەردە ئىككىدىن پەرزەنت كۆرۈش چەكلىمىسى يولغا قويۇلدى. ئوتتۇرا دەرىجىلىك بىر مەمۇرى ئىدارىدا ئىككى يۈز يىۋەن مائاش ئىلىۋاتقان ئەھۋالدا تۇغۇت چەكلىمىسىگە بويسۇنمىغانلار مىڭ بەش يۈز يىۋەن جەرىمانە تۆلەيدۇ. شىمالدا سەكسەن پىرسەنت خىتايلار، جەنۇپتا تۈركلەر كۆپچىلىكنى ئىگىلەيدۇ. جەنۇبى قىسمى ئافغانىستان، پاكىستان ئارقىلىق سەئۇدى ئەرەبىستان بىلەن ئالاقە قىلالايدۇ ۋە مەنىۋى قوللاشقا ئىرىشەلەيدۇ. شىمالدا خىتاي مەدەنىيىتى ھۆكۈمران. بۇيەردە گېزىتلەر خىتايچە، ئۇيغۇرچە، قازاقچە ۋە موڭغۇلچە نەشىر قىلىنىدۇ.

رايوندىكى سىياسى ئۆزگۈرۈشلەر

ئازسانلىقلارنىڭ ئىشلىتەلەيدىغان ھەقلىرىدىنى بايراملاردا دەم ئالالايدۇ، سىياسى تۈزۈمدىكى ئىسلامى قاراشلاردىن، مەھەللىۋى مەدەنىيەت ۋە كىملىكىدىن ئۆزاق بولغانلار ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇيالايدۇ. چارۋىچىلىق، كىچىك دېھقانچىلىق، تۆمۈرچىلىك، ياغاچ ئويمىچىلىغى ۋە كىچىك تىجارەت ئىشلىرىنى قىلالايدۇ، تۈركلەرنىڭ كۆپچىلىگى دۆلەت ئىگىلىگىدىكى كىچىك ئىشلاردا ئىشلىمەكتە. شەرقى تۈركىستاندا ياشاۋاتقان خىتايلارنىڭ دوختۇرخانىلىرى، مەكتەپلىرى، مىھمانخانىلىرى، تىجارەت بىنالىرى ئايرىلغان ئەھۋالدا. خىتايلار جىھازلانغان مەدەنى سىمونت بىنالاردا ياشىسا، باشقىلار مەھەللىۋى ئۆرپى-ئادەت ئىچىدە لايدىن ياسالغان كۆرۈمسىز، قونالغۇ ئۆيلەردە ياشايدۇ. تۈركلەر ۋە خىتايلار ئىككى خىل ۋاقىت قوللىنىدۇ.

ئۇنتۇلغان شەرقىي تۈركىستان

گېنېرال سۇئات ئىلخان

(ئاتاتۈرك تىل، تارىخ ئالىي كومىتېتىنىڭ سابىق باشلىقى)

مۇستەقىل ۋە شەخسىي تىلەكلىرىمىز تېخىمۇ كۆپ ئوقۇغۇچى ھەم كۈرەشچىلەرنىڭ يېقىنلىقىنى جەلپ قىلىدىغان، ئەرزان ۋە بۇ مەنادا پايدىلىق بولغان جەلپ قىلارلىق خەۋەرلەرگە چېكىنىشلىرى ئالغان شەخسىي تىلەكلىرىنىڭ جىددىي بىر مەدەنىيەت ۋە تەسىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىنى، مۇھىم بىر مەدەنىيەت دائىرىسىدە شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرۈش مۇمكىن ئەمەس. مەرىپەتلىرى پات-پات ئەرە ۋە سۈيگۈ ئالماشتۇرماقچى بولغان، ئۇنىڭغا قارشى ھېچبىر ئۇنۇمى بولمىغان بەزى سەنئەت ۋە ھەۋەسكارلىرىنى، ھەتتا ئىستىمالچىلارنى يالغان راسلاردىن دايىم كۆرسەتمەكتە. ئەلۋەتتە تىلەكلىرىدەك ناھايىتى تەسىرچان بولغان بىر تەشۋىقات ئورگىنى جەمئىيەتنىڭ ئورتاق مەدەنىيەت مۇھىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا تېخىمۇ مۇھىم رول ۋە تېخىمۇ چوڭ مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىشى لازىم.

تىلېپىدىن چىققان مۈزىكىلارنىڭ ۋە توققۇز يۈزلۈك تېلېفونلارنىڭ توزىقىدىن قۇتۇلۇپ سەۋىيەسى يۇقىرى كىلاسسىك تۈرك، كىلاسسىك غەرپ ياكى خەلق مۇزىكىلىرىنى ئاڭلاش، كۈنىمىزدىكى مۇھىم مەسىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك، كۆز قارىشىنى شەرھلەش ۋە ئوچۇق مۇنازىرىلەرنى ئاڭلاش، مەدەنىيەت ئونسۇرلىرىنىڭ خالىغان بىر سىيەقىدە مۇھىم بىر تەشۋىقاتنى ئاڭلاش ئۈچۈن يېتەرسىز بولسىمۇ يەنىلا تۆھپىكارىت رەتگە قايتىمىز.

مەتبۇئاتىمىز بولسا كۈنلۈك سىياسەت پاراڭلىرى چىقمىسا بىر ئۇيياققا-بىر بۇيياققا پەگىشىپ، تېپچەكلەپ تۇرماقتا.

بۇنچىلىك زارلىنىشىم، يېقىندىن مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردە مىللىتىمىزنىڭ بىلىمسىز ۋە خەۋەرسىز تاشلىنىپ قېلىشىنى كۆرۈشتىن مەنبەلىنىۋاتىدۇ. كۆپچىلىكنى خەۋەرسىز تاشلاپ قويغانلار، پەقەت نەشرىياتلا ئەمەس. ئۇلارنىمۇ تەمىنلىشى كېرەك بولغان ۋە نەشرىياتنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر كىمىسىنى ھاسىل قىلغان ئانادولۇ ئاگېنتلىقى، مەتبۇئات نەشرىيات باش مۇدىرلىكى، ھەتتا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە ئوخشاش دۆلەت ئورگانلىرىنىڭمۇ ئۈستىگە يۈكلەنگەن ۋەزىپىنى يېتەرلىك ئىشلىگەنلىكىنى سۆزلىيەلمەيمىز.

شەرقىي تۈركىستان-خەۋەرسىز قالغان مۇھىم ماۋزۇلارنىڭ بىرسىدۇر. مەتبۇئات ئورگانلىرىمىزنىڭ ۋە شەخسىي تىلەكلىرىمىزنىڭ نە شەرقىي تۈركىستاندا، نە غەربىي تۈركىستان تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىدە دائىمىي ۋەكىللىرى يوق. گېزىتلىرىمىز ئارىلىرىدا قېلىۋاتقان ئاۋغانلىردىن يەرئاشا تۈرك دۇنياسى ھەققىدە چەتئەل ئاگېنتلىقلىرىدىن ئالغانلىرىنى بار قىسمىنى ئامەلۇم، كىچىككىنە بەزى خەۋەرلەرنى ئۆزىنىڭ مەخسۇس سەھىپىلىرىنىڭ ئوكۇ ۋە سول تەرەپلىرىگە قىستۇرۇپ قويىدۇ. بۇ مەتبۇئاتلار بىلەن نەگەقەدەر كېتىدىغانلىقىمىزنى بىلگىلى بولمايدۇ. مەتبۇئات نەشرىيات باش مۇدىرلىكى ۋە ئانادولۇ ئاگېنتلىقىمۇ بۇ مەسىلە بىلەن ئالاقىلىق بولمىدى. مەتبۇئات نەشرىيات باش مۇدىرلىكىنىڭ خالىغىنىچە پەرۋاسىز ۋە ئۆزۈۋپىنئۆز ئىشلىگەن قىلىۋاتقان تاشقى ۋە ئىچكى خەۋەرلىرى بولسا، بەك مۇيېتەرسىز. تۈرك دۇنياسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان چەتئەل مەتبۇئاتلىرىنىڭ بەزى تەپسىلىي خەۋەرلىرىمۇ تېخى تەرجىمە قىلىنىپ ئىلان قىلىنمايىۋاتىدۇ. نەتىجىدە جەمئىيىتىمىز بۇ ئىشلاردىن خەۋەرسىز قېلىپ ۋاقەنىڭ سىرتىدا قېلىۋاتىمىز.

بەنچاۋ بۇيرۇقتا ئاساسەن قايتىشقا ھازىرلىنىپ تۇرغىنىدا كۈن تۇغدىخان كېلىپ كىنگىت ۋە كۇچا خانلىرىنىڭ ئۇنىڭدىن ئىنتىقام ئېلىشتىن قورقۇپ بەنچاۋ نى قايتىشتىن توستى. كۈن تۇغدىخان دوستلۇق مۇناسىۋىتى ياخشى بولغان ئويسۇن ۋە سوغۇت خانلىرىدىن ياردەم تەلەپ قىلدى. چىن ئىمپىراتورى بۇنى ئاڭلاپ دەرھال بەنچاۋغا چوڭ بىر ياردەم قوشۇنى يوللىدى ۋە شەرقىي تۈركىستاندىكى تاجاۋۇزلۇق ھەرىكەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشقا بۇيرىدى. شۇنىڭ بىلەن بەنچاۋ 85 نجى يىلى قەشقەرنى قايتا بېسىۋالدى.

ئۈچ ۋە كىنگىت خانلىرى ئارىسىدا داۋاملىق ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. 90 نجى يىلى باختىر (باكتىرىيە) ۋە ئافغانىستان نىڭ پادىشاسى بولغان ياۋچىلار خانى" ۋايما كادفايسەر" يەتمىش مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇننى بەنچاۋ نىڭ ئۈستىگە يوللىدى. ئۇزۇن تاغلىق يوللاردىن ئېشىپ قاتتىق ھېرىپ چارچاپ ماغدۇردىن كەتكەن ئىسكەرلار ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. قوماندانى مۇ ئۆلدى. ساق قالغان ئازراق بىر قىسمى قايتىپ كەتتى. (تۆۋەندە تەپسىلى بايان قىلىندۇ) بۇ ھادىسە چىننىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەۋەسىنى تېخىمۇ قوزغىۋەتتى ۋە ئىچكىرىدىن ئارقا مۇ ئارقا ياردەملار كەلگىلى باشلىدى. 91 نجى يىلى بەنچاۋ ئۈچ ۋە كۇچارنى بېسىۋالدى. لېكىن ھەرقانچە قىلسىمۇ كىنگىت خانلىقىنى ئالالمىدى ۋە ئۇرۇش داۋام قىلىۋەردى. ئېلىدىكى ئويسۇن خانى مۇستەقىل بولسىمۇ چىن ئىمپىراتورى بىلەن يېقىن دوست ئىدى. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا كىئوغلى ۋە ياردەمچىسى ئىدى. خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا چىن ھاكىمىيتىگە بويۇن ئەگمەي تېلىچ كۈچى بىلەن مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان بىرغىنە كىنگىت (قاراشەھەر) خانلىقى قالغان ئىدى. بەنچاۋ كۇچا نى پايتەخت قىلىپ چىن ئاسارەتى ئاستىدا قالغان باشقا خانلىقلار ئۈستىدە ھۆكمرانلىقىنى يۈرگۈزۈپ ئومۇمىي ۋالىلىق (جىياگشى) سۈپىتى بىلەن ئون ئىككى يىلغىچە شەرقىي تۈركىستان نىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگەللەپ تۇردى. بۇ ئارلىقتا كىنگىت خانلىقى بىلەنكى ئۇرۇشلار داۋام قىلماقتا ئىدى. بەنچاۋ 103 – يىلى چىنغا قايتتى. ئورنىغا ئوغلى پان يوڭ (بەن يوڭ) ئومۇمىي (باش) ۋالى بولدى.

بەنچاۋ قايتىپ كەتكەندىن كېيىن خوتەن ۋە يەكەن خانلىقلىرى مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. بەن يوڭ نىڭ قولىدا يالغۇز قەشقەر، ئۈچ ۋە لۇلان شەھەرلىرى قالدى. بەن يوڭ نىڭ قۇۋۋەتى يىلدىن يىلغا ئاز قالماقتا ئىدى. خانلىقلار ئارقا – ئارقادىن بىر بىرلەپ مۇستەقىللىق ئېلان قىلغىلى باشلىدى. چىن تارىخلىرىغا كۆرە بۇ خانلىقلارنىڭ بىر قىسمى ھونلارنىڭ ياردىمى بىلەن چىن ھاكىمىيتى ئاستىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىل بولۇشقان. ياناچىن تارىخچىلىرى بۇجەرياندا چىننىڭ بولۇپمۇ غەرپ ئەللەرى بىلەن بولغان تىجارەت ئىشلىرىگە دەخلى يەتمىگەن يەنى بۇ خانلىقلار چىننىڭ تاشقىرىغا مال چىقىرىشقا رۇخسەت قىلغان دەپ يازىدۇ.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، شەرقىي تۈركىستاننىڭ شەرق شىمالىدىكى خانلىقلار ھۇن دۆلىتى ھىمايىسى ئاستىدا ۋە غەرب تەرەپى (خوتەن، يەكەن، قەشقەر ۋە ئۈچ) كۈنتۇغدى خاننىڭ قول ئاستىدا تىنچ ياشىماقتا ئىدى. مىلادىنىڭ يەتمىش ئۈچىنچى يىلى چىن ئىمپېراتورى شەرقىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن پانچاۋ (بەنچاۋ) نىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا چوڭ بىر قوشۇن يوللىدى. بۇ دۈشمەن كۈچلىرىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ھۇن ۋە شەرقىي تۈركىستان ئەسكەرلىرى دىن تەركىب تاپقان بىر بىرلەشمە كۈچ باركۆلدە جەم بولدى. بۇنى ئاڭلىغان بەنچاۋ باركۆلگە ھۇجۇم قىلدى. شىددەتلىك ئۇرۇشلار دىن كېيىن ھۇن ۋە شەرقىي تۈركىستان كۈچلىرى مەغلۇپ بولدى. بەنچاۋ باركۆل ۋە قومۇل خانلىقلىرىنى بېسىۋالدى. مىلادىنىڭ يەتمىش تۆرتىنچى يىلى تۇجۇ خاننى مەغلۇپ قىلدى ۋە تۇجۇ خانلىقىنىمۇ ئىشغال قىلدى. بۇ غەلىبىلەر دىن كېيىن چىن ئىمپېراتورى بەنچاۋ غا نۇرغۇن كۈچ يوللاپ شەرقىي تۈركىستاننىڭ قالغان خانلىقلىرىنىمۇ قولغا چۈشۈرۈشكە بۇيرۇق بەردى.

بەنچاۋ مىلادىنىڭ 75– يىلى لولانغا ھۇجۇم قىلىپ بىر قانچە قېتىملىق ئۇرۇشلار دىن كېيىن غەلبە قىلىپ لولان دىكى ھۇن ئەلچىسىنى ۋە باشقا ھۇن ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈردى. لولان خاننى چىنغا بويسۇندۇرغانلىقىغا قەسەم ئىچىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇندىن كېيىن بەنچاۋ جەنۇپتا يۈرۈش قىلىپ چەرچەننى بېسىۋالدى. 77 نجى يىلى خوتەنگە ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇزۇن داۋام قىلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن خوتەن خانى ئوردىسىدىكى ھۇن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ چىنغا بويسۇنۇش شەرتى بىلەن پۈتۈشتى. شۇنىڭ بىلەن يەكەن، ئۈچ ۋە قەشقەر مۇ چىن ئىستىلا ئاستىغا كىردى.

بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن كوچا خانى ھۇنلاردىن نۇرغۇن ياردەم ئېلىپ ئۈچ ۋە قەشقەرنى بەنچاۋ ۋە كۈنتۇغدى خاندىن تارتىۋالدى. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن بەنچاۋ قايتا ھۇجۇم قىلىپ قەشقەرنى قايتۇرۇۋالغان بولسىمۇ ئۈچنى ئالالمىدى. بۇ ئارىدا چىن ئىمپېراتورى شەرقىي تۈركىستاندا بىر ئومۇمىي ۋالىلىق ئىدارىسى (قوروقچىبەك مەھكىمىسى) تەشكىل قىلدى. بەنچاۋ غا يانا نۇرغۇن ئەسكەر ياردەمگە ئەۋەتىپ ئۇنى باش قوماندان قىلىپ تەيىنلىدى. ئىچكى ئىشلەرنى باشقۇرۇشقا بۇرۇنقى قەشقەر خانىنىڭ ئوغلىنى قورچاق خان قىلىپ بەلگىلىدى.

مىلادى 80 – يىلى كۇچا خانى كۈن خان كىنگىت (قارا شەھەر) ۋە ئۈچ خانلىرى بىلەن بىرلىشىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە چىن ئەسكەرلىرىنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ تامامەن يوقاتتى. چىننىڭ ئومۇمىي ۋالىسىنى كىنگىت ئەسكەرلىرى تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈردى. بەنچاۋ ئازغىنە ئەسكەرلىرى بىلەن خوتەنگە قاچتى. بۇ ئېغىر مەغلۇبىيەتتىن كېيىن شەرقىي تۈركىستاندىن ئۈمىتنى كەسكەن چىن ئىمپېراتورى بەنچاۋنى قالغان ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ چىنغا قايتىپ كېلىشنى بۇيرىدى.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئومۇمىي ۋالىسى قىلىپ بەلگىلەندى. چىڭجى لوپنۇركۆل يېنىدا «ۋۆلى» دېگەن جاينى مەركەز قىلدى (ھازىر بۇ جايدىن ھېچ ئەسەر يوق). چىن تارىخلىرىغا كۆرە بۇ ئىستىلا قىرىق توققۇز يىل داۋام قىلغانمىش. بۇ جەرياندىكى ۋەقەلەر ھەققىدە تولۇق مەلۇماتىمىز يوق.

مىلادىدىن بۇرۇنقى ئونىنجى يىلى ھۇن تەڭرىقۇتى شەرقىي تۈركىستانغا ياردەم قىلىش ئۈچۈن ئەسكەر يوللىدى. بۇ ياردەمنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەنلا شەرقىي تۈركىستاندىكى خانلىقلار ئۆز جايلىرىدىكى چىنلىقلارنى قوغلاپ چىقاردى ۋە ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ھىمايىسىگە كىردى. لېكىن جەنۇبتا خوتەن، يەكەن، قەشقەر ۋە ئۈچ خانلىقى ھۇن دۆلىتىگە تېلىماي دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ ئۆز ئالدىلىرىغا مۇستەقىل ياشىدى. جەنۇبتىكى بۇ خانلىقلار ئىچىدە يەكەن خانلىقى ھەممىدىن كۈچلۈكراق ئىدى.

شەرقىي تۈركىستان بىلەن چىن ئوتتۇرىسىدىكى ئوتتۇز يىللىق ئۇرۇش

مىلادىنىڭ قىرقىنچى يىلى يەكەن خانى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاننى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ بىر تۈرك دۆلىتى قۇرۇش مەقسىتىدە ئالدى بىلەن خوتەن خانى ئىسپارخان بىلەن ئۇرۇشقا كىرىشتى. ئىسپارخاننى مەغلۇپ قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن قەشقەر يەكەن خانلىقىغا تەۋە بولدى. قىرىق بىرىنچى يىلى كوچانىمۇ ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئېلىپ ئوغلىنى كۇچا خاقان قىلىپ تەيىنلىدى. كېيىنچە كىنگىت، قوچۇ ۋە لولان خانلىقلىرىنى ئېلىشقا تىرىشقان بولسىمۇ ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى چۈنكى بۇ خانلىقلار ھۇن دۆلىتىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ئىدى. مىلادىنىڭ قىرىق سەككىزىنچى يىلى ھۇن دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈشى بىلەن شەرقىي تۈركىستاندىكى ھۇن ھاكىمىيىتى ئاياغلاشتى. لېكىن بۇ ۋەزىيەت ئۇزۇن داۋام قىلمىدى. چۈنكى شىمالىي ھۇن دۆلىتى قۇدرەت تېپىپ قوچۇ، لولان، كىنگىت ۋە شەرق ـ شىمالدىكى باشقا خانلەرنى ئۆزىگە تەۋە قىلدى. يەكەن خانىنىڭ خوتەن ۋە ئۈچ تاتارلىق جايلاردىكى ھاكىمىيىتى مىلادىنىڭ ئاتمىشىنچى يىلىغىچە داۋام قىلدى. بۇ جەرياندا شىمالىي ھۇن دۆلىتى بىلەنكى مۇناسىۋەتى دوستلۇق بىلەن ئۆتتى.

يەكەن خانى ئۆلتۈرەتكەن خوتەن خانى ئىسپارخاننىڭ ئىنىسىنىڭ ئوغلى كۈن توغدى خان مىلادىنىڭ يەتمىشىنچى يىلى يەكەن خانىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ خوتەننى قولغا كەلتۈردى. تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ قەشقەر ۋە ئۈچنى ئالغاندىن كېيىن يەكەن خانلىقىنىڭ ئورنىغا كۈچلۈك بىر خانلىق قۇردى. كۈن توغدى خان بىلەن شىمالىي ھۇن دۆلىتى مۇناسىۋەتلىرى ياخشى بولۇپ ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ بىر ئەلچىسى خوتەن ئوردىسىدا تۇرۇشلۇق ئىدى.

جياڭچيەن ئۇيسۇنخان بىلەن دوستلۇق كېلىشىمى تۈزدى. ئىمپىراتور ۋۇدى قىزىنى ۋۇسسۇن خان
غا ياتلىق قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئالتە شەھەر ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى خانلىقلار چىن
هاكىمىيتىگە ئاستىغا كىردى.

چىن ئىمپىراتورى غەربى تۈركىستاندىكى خانلىقلارنىمۇ ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش مەخسىتى
بىلەن پەرغانە خانىغا ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتتى. پەرغانە خانى بۇنىڭغا ئەلچىنى ئۆلتۈرۈپ جاۋاپ بەردى.
بۇ ھادىسىدىن كېيىن ۋۇدى مىلادىدىن بۇرۇنقى يۈز ئىككىنچى يىلى نۇرغۇن ئەسكىرى كۈچ بىلەن
پەرغانەگە ھۇجۇم قىلدى. پەرغانە خانى بۇ ھۇجۇمنى چېكىندۈرۈپلا قالماستىن چىن ئەسكەرلىرىنى
تامامەن يوقاتتى. بۇ مەغلۇبىيەتنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن ۋۇدى ئاتمىش مىڭ كىشىلىك زور
بىر قوشۇن بىلەن پەرغانەگە يۈرۈش قىلدى. قانلىق بىر ئۇرۇش جەريانىدا پەرغانە خانى ئۆلدى. چىن
لار پەرغانەلىك بىرسىنى تەختكە چىقىرىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن پەرغانە چىن ھاكىمىيتى ئاستىغا
كىردى. چىن تارىخچىلىرى بۇ ۋەقەنى كۆرەلەپ "شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستان چىن ھاكىمىيتى
ئاستىغا كىردى" دەپ يازىدۇ. ھالەنكى بۇنىڭ يالغانلىقىنى يانا شۇ چىن تارىخچىلىرىدىن ئاڭلايمىز.
«چىننىڭ بۇ جايلاردىكى ھۆكمرانلىقى ھېچ بىر زامان ئۇزۇن داۋام قىلمىدى. خانلار پۇرسەت
تاپسىلا ئىمپىراتورغا قارشى تۇپىلاڭ كۆتۈرۈپ چىن ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ چىقارغان. ئۇندىن
كېيىن چىن ئەسكەرلىرى كېلىپ بەزى يەرلەرنى ئىشغال قىلسىمۇ ھۇنلار كېلىپ ئۇلارنى قوغلاپ
چىقارغان.» مانا شۇنداغ قىلىپ تۈركىستان تۇپراقلىرى چىن ۋە تۈرك ئەسكەرلىرى ئوتتۇرا
سىدىكى جەڭ مەيدانىغا ئايلانغان. بۇ قانلىق سوقۇشلار يىگىرمە ئىككى يىل داۋام قىلدى. مىلادىدىن
بۇرۇنقى ئاتمىش سەككىزىنچى يىلى چىندە ئىنقىلاپ كۆتۈرۈلۈپ ئىمپىراتور ۋۇدى ئۆلتۈرۈلدى.
شەرقىي تۈركىستاندىكى چىن ئەسكىرى كۈچلىرى ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ياردىمى بىلەن پۈتۈنلەي
يوقىتىلدى. شەرقىي تۈركىستاندىكى خانلىقلار بۈيۈك ھۇن ئىتتىپاقىغا قوشۇلۇپ ئوتتۇزيەتتە
يىل بىر زامان تىنچ دەۋردە ياشىدى.

شەرقىي تۈركىستان خانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى زىددىيەتلەر

مىلادىدىن بۇرۇنقى ئاتمىشىنچى يىلى ھۇن شاھزادىلىرىدىن چىچى خان ۋە خوجانىسخان
(قوغشارخان) ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئىچكى ئۇرۇشلار ۋە سىياسىي تۈركلىرىنىڭ ھۇنلەرگە ھۇجۇم
قىلىشىنى پۇرسەت دەپ بىلىپ چىن ئىمپىراتورى چىڭجى ئىسىملىك قوماندانىنى چوڭ بىر قوشۇن
بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا يوللىدى. چىڭجى مىلادىدىن بۇرۇنقى توقسان بەشىنچى يىلى لولان ۋە
تۇچۇ خانلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ بۇ جايلارنى بېسىۋالدى. ئۇندىن كېيىن كىنگىت (ھازىرقى قارا
شەھەر)، كۇچا، قەشقەر، يەكەن ۋە خوتەن قاتارلىق ئوتتۇز ئالتە خانلىقلار ئارقا ئارقىدىن
مەغلۇپ بولۇپ بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى. ئىستىلا ۋەزىيىتىنى ئۇزۇنلاپ بولغاندىن كېيىن چىڭجى

هۇن دۆلىتى دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستان

مىلادىتىن بۇرۇنقى 206 نچى يىللىرىغا كەلگەندە شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئوتتۇز ئالتىي خانلىق دۆلەتلىرى يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك هۇن ئىتتىپاقىغا قوشۇلدى ۋە هۇن تەكرىقۇتىغا تەۋە بولدى. بۇ تارىختىن باشلاپ شەرقىي تۈركىستان خەلقى تامامەن بىر تىنچ دەۋر ياشىدى. بۇ تىنچ ۋەزىيەت نىڭ سەۋەبى بىلەن شەرقىي تۈركىستاندا يېزا ئىگىلىكتە، تېرىلغۇ زىرائەت ۋە سودا تىجارەت ئىشلىرى تازا تەرەققى قىلىپ مەدەنىيەتتىمۇ ناهايىتى تىز يۈكسىلىش بارلىققا كەلدى. بۇ خانلىقلاردە هۇن تەكرىقۇتى ئەسكەر تۇرغۇزمايتتى هەر بىر خان ئۆز دىيىسىدا تەكرىقۇت نىڭ بىر قانچە ۋە يا بىر كىشىدىن ئىبارەت ۋەكىللەر هەيئىتى ۋە ياكى ۋەكىلى تۇرۇغلۇق ئىدى. هەر بىر خان تەكرىقۇت هۇزۇرىغا هەر يىل بەلگۈلۈك بىر مىقداردا تارتىغ (باج سېلىق) يوللاپ تۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى. تەكرىقۇت يات ئەللەر بىلەن ئۇرۇشقا كىرگەندە بۇيرۇق بويىنچە كۈچىغا ياراپ ئەسكەر چىقىرىپ تەكرى قۇت بىلەن بىرلىكتە ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى. دىمەك سىياسەت جەهەتتە پۈتۈن خانلىقلار تەكرىقۇتقا بويسۇنۇپ باشقا ئىچكى ئىشلىرىدا ئۆز چىگرىلىرى ئىچىدە بولسا ئۆز ئالدىلىرىغا موستەقىل ئىدى. خان ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى ۋە يا خەلق تەرەپىدىن سايلانغان بىرسى تەكرىقۇتنىڭ ماقۇللىشى بىلەن خان بولاتتى. شەرقىي تۈركىستاندىكى خانلىقلار مىلادىتىن بۇرۇنقى 108 نچى يىلىغىچە بۇ ۋەزىيەتتە ئاستىدا ياشىدى. بۇ مەزگىل ئىچىدە خانلىقلار بىلەن چىن ئوتتۇراسىدا هېچ قانداغ بىر ئالاقە ۋە يا تۇتۇنۇشمۇ يوق ئىدى.

چىننىڭ شەرقىي تۈركىستانغا تۇنجى قېتىمقى تاجاۋۇزى

مىلادىتىن بۇرۇنقى يۈز ئون توققۇزىنچى يىلى گەنسۇ ئۇرۇشىدا هۇنلار مەغلۇپ بولۇپ چىنلەر گەنسۇنى بېسىۋالدى. بۇ غەلبەدىن كۆرەڭلەپ كەتكەن ئىمپراتور ۋۇدى تاجاۋۇزچىلىق قولىنى شەرقىي تۈركىستانغا قەدەر ئۇزاتقىلى باشلىدى. گەنسۇغا چىگرىداش بولغان لولان ۋە تۇچۇ خانلىقلىرى ۋۇدى نىڭ تاجاۋۇزىغا قاتتىق قاتتىق قايتۇردى. ئاخىرى ئىمپراتور ۋۇدى گىنرال چاۋ-پويۇ نىڭ قوماندانلىقىدا شەرقىي تۈركىستانغا چوڭ بىر قوشۇن يوللاپ لولان خانلىقىغا هۇجۇم قىلدى قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن لولان خانى مەغلۇپ بولۇپ ئەسىر چۈشتى. ئارقىدىن تۇچۇ خانلىقىغا بېسىپ كىردى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان نىڭ شەرقىدىكى ئىككى چوڭ خانلىق چىن نىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

مىلادىتىن بۇرۇنقى 115 نچى يىلى ۋۇدى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەڭ كۈچلۈك خانلىقى بولغان ئۇيسۇن (ۋۇسۇن) خانىغا يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن جياڭ چيەننى ئەلچى قىلىپ يوللىدى.

شەرقىي تۈركىستان تارىخى

مۇھەممەدئىمىن بۇغرا

بېشى ئۆتكەنكى ساندا:

ئەسكىرى ئىشلار ۋەلىئەھدگە قارايتتى. ئوڭ (جۇنغاز) يەنى غەرپ تەرەپتىكى ئىشلار بولسا تەگرىقۇت ئائىلىسىدىن بىر تىكىن (شاھزادە) نىڭ قارىمىغىدا ئىدى. شەرق يەنى كۈنچىقىش تەرەپ مۇقەددەس دەپ ھېسابلىنىپ بىۋاستە تەگرىقۇتقا قارايتتى. تەگرىقۇت ئۆزىنى چىن ئىمپىراتورىدىن ئۈستۈن تۇتاتتى»

مانا بۇلار چىن تارىخلىرىدە دۈشمەن تەرەپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان بىر قىسىم پاكىتلار بولۇپ شۇ زاماننىڭ ئەڭ ئۈستۈن مەدەنىيىتى ئىدى.

ھۇنلاردە دىنى ئېتىقات

يۇقارىدا بايان قىلىنغىنىدەك ھۇنلار «تۇيىن» دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. كېيىنچە ھۇنلاردە «كۆپتەگرىلىك» ئاساسىدىكى دىنلار كېلىپ چىقتى. بۇلارنىڭ ئەقىدە جەھەتتىن تۆۋەندىكى شەكىللەرى بار ئىدى؛

«دۇنيانى بىر لا تەگرى باشقۇرمايدۇ، ھەر بىر ئىش ئۈچۈن باشقا باشقا تەگرى مۇئەككەل بولىدۇ. كۈن ۋە ئاي دۇنيانى ياراتقان، يەر ئىنساننىڭ جىسمانى تۇغدىغۇچىسى» دېگەنلەرگە ئوخشاش ئېتىقاتلار بىلەن ھەر قايسى تەگرىلەرى ئۈچۈن ئالاھىدە ئىبادەت ۋە قۇربانلىق قىلىشقا ئوخشاش دۇئا تىلەپ ئۇسۇللىرى، ئايرىم ھەيكەل ۋە ئىبادەتخانىلىرى بار ئىدى. قۇربانلىق ئۈچۈن ئومۇمەن ئات ئۆلتۈرۈلەتتى. ئۇندىن باشقا كىچىك تەگرىلەر مىسلەن سۇ، ئوت، يامغۇر، شامال ۋە زىرائەتلەر تەگرىلىرىگە ئاتاپ بېلگۈلۈك پەسىللەردە قۇربانلىق قىلىناتتى. دېمەك شۇ دەۋردە پۈتۈن دۇنيادا ھۆكۈم سۈرمەكتە بولغان مۇشرىكلىك تۈرك يۇرتلىرىدىمۇ تارقالغان ئىدى.

92- يىلىغا كەلگەندە 46% گە چۈشۈرۈپ قويىدى. شۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمانلارنى ئۆز يۇرتىدا ئازسانلىق قىلىپ كۆرسۈتۈش مەخسىدىگە يەتمەكچى بولدى.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، چىنلارنىڭ شەرقىي تۈركىستان مۇسۇلمانلىرىغا زۇلۇم ۋە دەھشەت بىلەن يۈرگۈزۈۋاتقان "تۇغۇتنى چەكلەش قانۇنى" چىن كومۇنىستلىرى كۆرسۈتۈۋاتقان قانداقتۇر دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش نوپۇس سىياستى ئەمەس. بۇ شەرقىي تۈركىستاننى چىنلاشتۇرۇپ مەڭگۈ بېسىپ تۇرۇش يىرگىنچ ستراتېگىيە پىلانىنىڭ بىر پارچىسىدىن ئىبارەت. بۇنى تۇختىماستىن ئېلىپ بېرىۋاتقان قانلىق سىياسى تازىلاش ھەركەتلىرى، ھېچ قانداق زامانىۋى ساقلىنىش چارە تەبىرلىرى ئالماي تۇرۇپ داۋاملىق ئېلىپ بېرىۋاتقان يادرو قورالىرى پارتىلىتىش سىناقلىرى ۋە ھەدەپ كۆپ ساندا چىنلىق كۆچمەنلەرنى شەرقىي تۈركىستانغا يەرلەشتۈرۈۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت بىر تۇتاش سىياسەتلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىساق ماھىيەتنى سىزىپ ئېلىش ئوڭاي.

ئىسلام دۇنياسىدىن بۈگۈنكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئېچىنىشلىق ئەھۋالىنى بەك كىچىكتۈرمەستىن ۋاختىدا كۆز ئالدىغا ئېلىشىنى مۇراجىئەت قىلىمىز. ئەگەر يەنىمۇ كېچىكىپ قالىدىغان بولساق، ئۇ چاغدا شەرقىي تۈركىستاندا تۇتقۇزۇشقا بىرمۇ مۇسۇلمان قالمايدۇ!.

ھۆرمەت بىلەن؛

مۇھەممەد رىزا بېكىن.

بېشى 69- بەتتە

خىتاي كوممۇنىستلىرى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئازاتلىق كۈرەشلىرىنى قانلىق باستۇرۇپ پالالماي بەلكى دۇنيا جامائەتچىلىگىنىڭ ئاگاھ قىلىنىشىدىن قورقۇپ قاتتىق كونترول قىلىپ كەلدى. ھەتتا بىرەر ۋىلايەتتە يۈز بەرگەن ۋاقەنى خوشنا ۋىلايەتلەرنىڭ ئاگاھ قىلىنىشىدىنمۇ مۇداپىئە قىلىپ، ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىپ، يوشۇرۇپ، يالغان خەۋەر قىلىپ كەلدى. قانلىق باستۇرۇش، دەرھال تىنجىتىش، ئاڭلىغان كۆرگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى تۇتۇپ قاماش ئۇسۇلى بىلەن ۋەتەندىكى ۋاقەنى ۋەتەندىكىلەرمۇ بىلەلمەسلىكتەك ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈردى. دېمەك خەلقىمىز شۇ قەدەر بەدەل تۆلەپمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئىنسانى ھەقىقەتىگە ئېرىشەلمەي، دۇنيا خەلقىنىڭ ئىنسانلىق ئالىمىنىڭ كۈچلۈك دىققىتىنى جەلپ قىلالماي كەلدى.

بۈگۈنكى كۈندە تارىخى ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، توغرا يول تۇتقان، كۈچلۈك پارتىيە، تەشكىلاتلارنىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشۇپ، ۋەتىنىنىڭ ئازاتلىقى ئۈچۈن بىر كىشىلىك تۆھپە قوشىدىغان شارائىتلار ھازىرلانماقتا. شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئازاتلىق نىشانى بويىچە ئىلگىرىلىمەكتە.

ستاستك تەكشۈرۈش نىڭ خۇلاسەسىنى ئېلان قىلدى. بۇنىڭغا قارىغاندا، پەقەت بىر قارقاش ناھىيە سىدىلا 18765 نەپەر ئايالغا تۇغماسلىق ئوپېراتسىيىسى ئېلىپ بېرىلغان. بۇ سان شۇ جايدىكى تۇغۇت يېشىدىكى ئاياللار نىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ خىزمەت ئۈچۈن ناھىيە گە تۆرت يۈز ئوتتۇز ئىككى نەپەر چىن دوختۇرلىرى مەخسۇس ئەۋەتىلگەن. شەرقىي تۈركىستاندا بۇنداغ ناھىيەدىن يۈز يىگىرمە يەتتىسى بولۇپ 1991 يىلىدىلا ئىككى مىليوندىن ئارتۇق ئاياللار پەرزەنت يۈزى كۆرۈشتىن مەھرۇم قىلىنغان. 1983 نجى يىلى 12 ئاينىڭ 12 كۈنى ئون بەش مىڭ ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى ۋە 1990 نجى يىلى 5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئوتتۇز مىڭ مۇسۇلمان ئاھالى زالىملارچە يۈرگۈزگەن تۇغۇتنى چەكلەش قانۇنىغا قارشى نامايىش ئېلىپ بارغان، چىن قوراللىق كۈچلىرى بۇلارنى قانلىق باستۇردى.

3- چىن كومۇنىست ھاكىمىيتى ئېلىپ بارغان قىرىق تېتىملىق ئاتوم يادرو سىناقلىرى ۋە سانى مەلۇم بولمىغان مەغلۇبىيەتلىك سىناقلىرىنىڭ ھەممىسى شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇسۇلمان ئاھالى زىچ ئولتۇراقلاشقان - تەكلىماكان ۋە لوپ نۇركۆلى ئەتراپلىرىدا ئېلىپ بېرىلدى. چىننىڭ بۇ ۋىجدانسىزلارچە ئېلىپ بارغان ئاتوم سىناقلىرى بۇ جايلاردا مۇھىتنىڭ ئېغىر ھالدىكى يادرو- بۇلغىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. نەتىجىدە بۇ رايونلاردا ياشاۋاتقان مۇسۇلمانلاردە ئىلگىرى ھېچ كۆرۈلمىگەن ئېغىر ھالدا يادرو بىلەن زەھەرلىنىش كېسەللىكلىرى يۈز بەرمەكتە. ئەڭ ئېغىرى شۇكى، بۇ سىناقلار تامامەن مۇسۇلمانلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلىپ شۇ ئارقىلىق مۇسۇلمانلار نوپۇسىنى ئازايتىش مەخسىدىگە يەتمەكچى بولدى.

49 - يىلى توققۇز مىليون بولغان شەرقىي تۈركىستان مۇسۇلمان نوپۇسى 91 - يىلى يەتتە مىليون دەپ ئېلان قىلىندى. ئەمما شۇ چاغدا پۈتۈن چىن بويىنچە نوپۇسنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى ئەسلىدىكى دىن ئۈچ ھەسسە ئاشقانلىقى كۆرسىتىلمەكتە ئىدى. بۇ يالغان ۋە بۇرمىلانغان بۇ سانتى ئۈرۈمچى ئونىۋېرسىتىتىكى پروفېسسور، خەلق قۇرۇلتاي ۋەكىلى، ستاتىسكشوناس ۋە يازغۇچى تۇرسۇن قور- بان ھەقىقىي پاكىتلار بىلەن پاش قىلىپ ھۆكۈمەت ئېلان قىلغان شەرقىي تۈركىستان مۇسۇلمانلىرى نىڭ نوپۇس سانى، ھەقىقىي ساندىن بىر قانچە ھەسسە ئازئىكەنلىكىنى ئاشكارىلىدى. شۇ نىڭ بىلەن تۇرسۇن قۇرباننىڭ پۈتۈن ئۇنۋان ۋە خىزمەتلىرى ئېلىپ تاشلاندى. چىن ھۆكۈمىتى شەرقىي- تۈركىستاندىكى مۇسۇلمان نوپۇسىنى دۇنياغا مەخسەتلىك ھالدا ئازكۆرسەتمەكتە. ئەگەر ب.د.ت. نىڭ نازارەتى ئاستىدا بولغۇن شەرقىي تۈركىستاندا بىر نوپۇس ئىنىقلاش ئېلىپ بېرىلسا، شەر- قىي تۈركىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ نوپۇس سانى ئوتتۇز مىليوندىن ئاز چىقمايدۇ.

4- چىن كومۇنىست ھاكىمىيتى قىرق ئۈچ يىلدىن بىرى پىلانلىق ۋە تەشكىللىك ھالدا چىندىن مىليونلارچە كۆچمەنلارنى يوتكەپ چىقىپ 1949 نجى يىلى 96% بولغان مۇسۇلمانلارنىڭ نوپۇسىنى

مۇسۇلمان تۈركلىرىنىڭ ۋەتىنىدۇر. شۇڭا چىنلاردا "ئۇيغۇرلار پۇل تاپسا جامە (مەسجىد) سالىدۇ" دېگەن ئاتاسۆزى بار. شەرقىي تۈركىستان مۇسۇلمانلىرى چىن كامۇنىست تۈزۈمىنىڭ "ئاتېزىم" سىياسىتىگە پۈتۈن كۈچى بىلەن قارشى تۇرۇپ ئۇلۇغ قۇربان كەرەم يولىدا چېكىت تۇردى ۋە بۈگۈنمۇ مۇقەددەس دىنىنى جان تىكىپ قوغدىماقتا.

چىن كامۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ 50 نچى يىلدىن بېرى شەرقىي تۈركىستان مۇسۇلمانلىرىنى يوق قىلىش مەخسىدى بىلەن ۋەھشىلارچە يۈرگۈزگەن ئەمەللىرىنى تۆۋەندە بايان قىلىمەن:

1- ئىسلام ئۇلۇمالىرىنىڭ ۋە مۇتىۋەر دىنىي زاتلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى «ھۆكۈمەتكە قارشى ھەرىكەت» دەپ ھۆكۈم قىلىپ ئۇلارنى "پان ئىسلامچىلار، سوتسىئالىزىمغا قارشى ئۇنسۇرلار" دېگەن نام بىلەن ئېغىر ھالدا جازالىدى. پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاندا سەككىز قېتىم «تازىلاش ھەركىتى» دېگەن باستۇرۇش ھەركەتلىرى بىلەن مۇسۇلمانلارنى، دىنىي ئۇلۇمالارۋە ئىسلام بىلىم ئادەملىرىنى تۈرمىلارگە قامىدى. نۇرغۇنلىرىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. دىنىي تەلىم جايلىرى بولغان پۈتۈن مەدرىسەلارنى ۋە مەسجىدلارنى بۇزۇپ چاقتى. بۇ ھەركەتلەر دە ئۆلتۈرۈلگەنلارنىڭ سانى يېرىم مىليوندىن ئاشىدۇ.

2- دىنىي يوقىتىشنى مەركەز قىلغان تازىلاش ھەركەتلىرىنىڭ ئارقىسىدىن چىنلار "توغۇتنى چەكلەش قانۇن"نى يۈرگۈزۈپ، شەھەر دە ئولتۇراقلاشقان مۇسۇلمانلارنى ئىككىدىن، يېزىلاردا ئۈچتىن ئارتۇق پەرزەنت كۆرۈشنى چەكلىدى. توغۇت ئۈچۈنمۇ ئايرىم يىل كۆتەرتىۋى بەلگۈلەپ يەرلىك رەھبەرلارنىڭ نازارىتى قويۇلدى. ئەڭ ئېچىنىشلىق بولغىنى شۇكى، يىگىرمە مىليوندىن ئارتۇق مۇسۇلمانلار ياشاۋاتقان يېزىلاردا ھېچ قانداق سەھىيە چارە تەدبىرلىرى بولمىغان ۋە ئەڭ ئاددىي تىببىي مىكروپسىزلاندۇرۇش ئۇسۇللىرى يوق شارائىتتا ئاياللارنى مەجبۇرى ھالدا توغۇماسلىق ئوپېراتسىيىسى قىلىپ توغماس قىلىۋەتتى. ھەتتا بەزى ئەرلەرنى ئاختا قىلىۋەتتى. قورسىقتىكى بوۋاقنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن ھامىلە ئاياللارنى ئوپېراتسىيە قىلىپ بالىنى ئېلىپ تاشلاش، ئۇكۇل سېلىپ بالىنى ئۆلتۈرۈپ چۈشۈرۈش قاتارلىق قەبىھ ئۇسۇللارنى ئېلىپ باردى. بۇنىڭغا بويسۇنمىغانلارغا ئېغىر جەرىمانە قويۇلدى ۋە مەمۇرى جازا بېرىلدى. (مەخپىي ھالدا تۇغۇپ) بەلگۈلىمىدىن ئېشىپ كەتكەن بوۋاقلارنى نوپۇسقا ئېلىنمىدى. ئۆرپ ئادەت بويۇنچە ئىسمىنى قويۇشقا رۇخسەت قىلماي بالىنى ئىنسانى ۋە پۇقرالىق ھوقۇقلاردىن مەھرۇم قىلدى. بىر «قانۇنسىز بالا» ئۈچۈن ئاتا - ئانىسى ئون يىل ئىشلەپ تاپقان ھەققىنى جازاغا تۆلەشكە مەجبۇرلاندى.

شەرقىي تۈركىستاندا چىقىدىغان ھۆكۈمەت ئورگان گېزىتى شىنجاڭ گېزىتى 1991 يىلى بىر

چىن كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ تۇغۇتنى چەكلەش سىياسىتى مۇسۇلمانلارنى يوق قىلىش سىياسىتىدۇر

9-ئاينىڭ 3-كۈنى مۇقەددەس شەھەر مەككە مۇكەررەمەدە رابىتىل ئالەم ئىسلامى-ئىسلام دۇنياسى ئالاقىباغلاش تەشكىلاتىنىڭ پەۋقۇلئاددە يىغىنى ئېچىلدى.

يىغىندا قاھىرەدە ئۆتكۈزۈلگەن «ب د ت دۇنيا نوپوس كونگرېسى» نىڭ "تۇغۇتنى كونترول قىلىش، قورساقتىكى بالىنى چۈشۈرۈۋېتىش" قاتارلىق تەشەببۇسلىرىغا قارشى تۇرۇش، كۆپساندىكى ئىسلام ئەللىرىنىڭ بۇ يىغىنغا بايقۇت قىلىش قارارلىرىنى قوللاش ھەققىدە قارار ماقۇللاندى. يىغىنغا شەرقىي تۈركىستان نامىدىن رابىتا دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى شەرقىي تۈركىستان ۋەخپى باشلىقى گېنېرال مەھمەت رىزا بېكىن قاتناشتى ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئېلىپ بېرىۋاتقان "تۇغۇتنى چەكلەش سىياسىتى" نى قاتتىق پاش قىلىپ ئومۇمىي يىغىندا مۇھىم دوكلات بەردى. بۇ دوكلات كۆپچىلىكنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى ۋە يىغىن ھۆججىتى سۈپىتىدە پۈتۈن ئەزالارغا تارقىتىلدى. تۆۋەندە دوكلاتنى ئەينەن باستۇق.

چىندىكى كوممۇنىست ھاكىمىيىتى زالىم دىكتاتور ماۋزېدۇڭ نىڭ "ئادەم ئامىلى بىرىنچى ھەل قىلغۇچى ئامىل" دېگەن يوليورۇقى بىلەن چىن نوپۇسىنى تۆرت ھەسسە ئاشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن ئىشغالىيىتىدىكى مۇسۇلمانلارغا دەھشەتلىك «تۇغۇتنى چەكلەش قانۇنى» نى يىرگىنچلىك ئۇسۇللار بىلەن مەجبۇرىي ھالدا يۈرگۈزۈپ مۇسۇلمانلارنىڭ نورمال كۆپىيىشىنى توسۇپ ئۇلارنى يوق قىلىۋېتىش ستراتېگىيىسىنى قوللىنىپ كەلدى.

شەرقىي تۈركىستان، تۈرك ئالەمىدە ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئىسلامغا مۇشەررەپ بولغان تۇنجى دۆلەت بولۇپ شۇ زاماندىن تارتىپ مۇقەددەس دىنىمىز ئىسلامنى قوغداش يولىدا چىنلار بىلەن نۇرغۇنلىغان غازات ئۇرۇشلىرى ئېلىپ بېرىپ ئىسلامىيەتنى جان تىكىپ قوغدىغان، كېڭەيتكەن

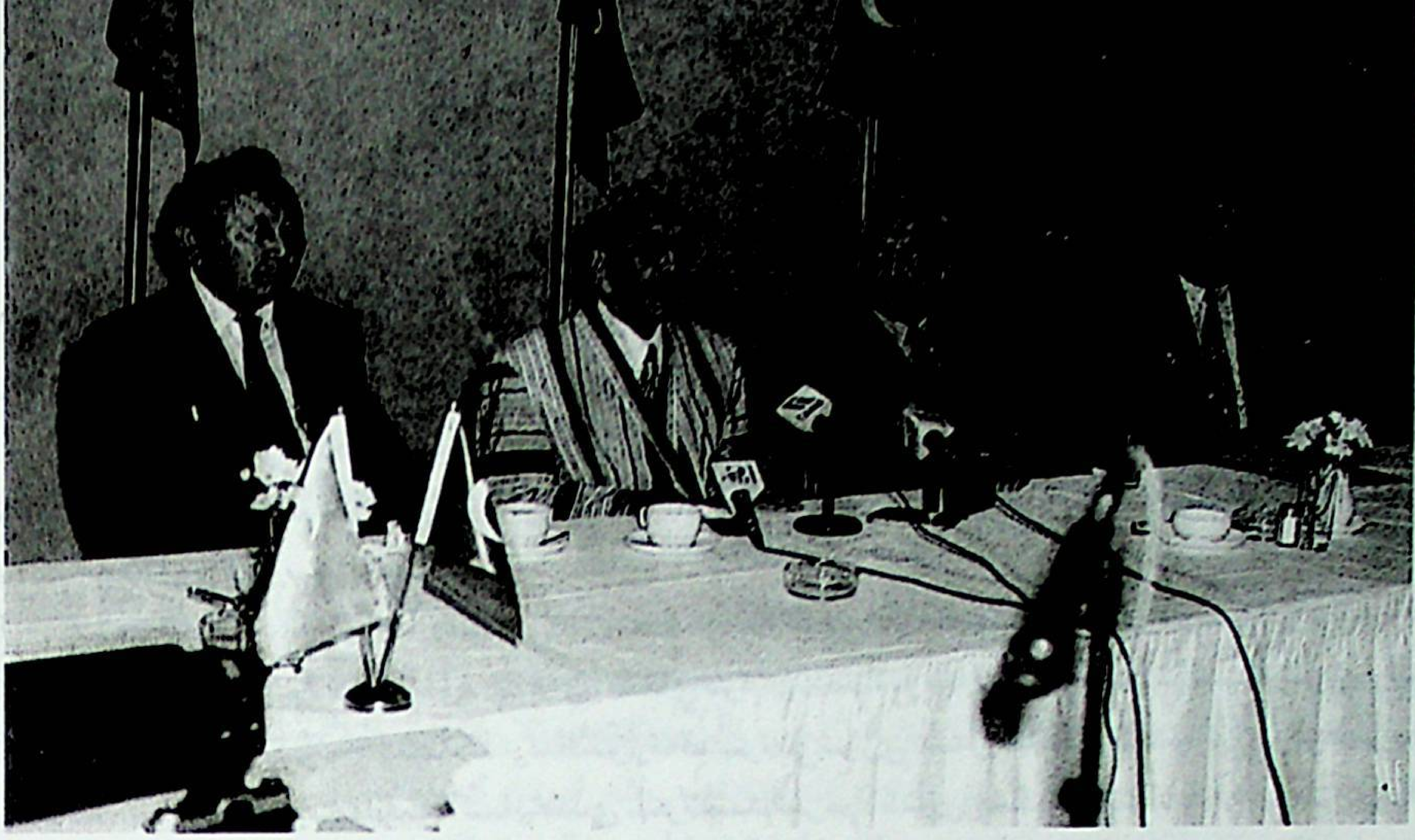

ئەيسا يۇسۇف ئالپ تېكىن

مۇخبىرلارنى كۈتۈۋېلىش يىغىنى ئۆتكۈزدى

بۇ يىل ئون ئۈچىنچى ئۆكتەبىر كۈنى شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ رەھبىرى ئەيسا يۇسۇف ئالپتېكىن خىتاي كوممۇنىست باسمىچىلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلغانلىقىنىڭ قىرىق بەش يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن، ئىستانبۇل شەھىرىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر ساياھەت رايونى سۇلتان ئەخمەتتىكى ئارمادا مېھمانخانىسىدا مۇخبىرلارنى كۈتۈۋېلىش يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، ئوچۇق خەت ئېلان قىلدى ھەمدە مۇخبىرلارنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاپ بەردى.

تۈركىيە گېزىتى تۈرك دۇنياسى بۆلۈمى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان بۇ قېتىمقى يىغىنغا ئانادولۇ ئاگېنتلىقى، سامانيولى، تەگرت، يەتتىنچى قانال قاتارلىق تېلېۋىزىيەلەرنىڭ مۇخبىرلىرى، تۈركىيە، يېڭى ئاسىيا، ئورتا شەرق قاتارلىق گېزىتلەرنىڭ مۇخبىرلىرى، شۇنىڭدەك شەرقىي تۈركىستان ۋەخپى، شەرقىي تۈركىستان ئاۋازى ژۇرنىلى ۋە كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ مەسئۇللىرى قاتناشتى.

ئەيسا يۇسۇف ئالپ تېكىن ئوچۇق خېتىدە شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۈگۈنكى ئومۇمىي ۋەزىيىتىنى تەھلىل قىلىپ خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە يۈرگۈزىۋاتقان ئىقتىسادى، سىياسى زۇلۇملىرىنى، يەر ئاستى، يەر ئۈستى بايلىقلىرىنى تالان-تاراج قىلىش، كۆچمەن كەلكۈنى پەيدا قىلىپ مىللى مەدەنىيىتىمىزنى خىتايلاشتۇرۇش، پىلانلىق تۇغۇت كونترولى، ئاتوم سىناقلىرى ئۆتكۈزۈش ۋە مائارىپ ساھەسىدىكى زورلۇقلارنى پاش قىلىپ، تۈرك دۇنياسىنىڭ بولۇپمۇ تۈركىيەنىڭ شەرقىي تۈركىستان داۋاسىنى قوللاپ-قۇۋۋەتلىشىنى ئۈمىت قىلدى.

ئوچۇق خەتتە مۇنداق دېيىلگەن: «بىز تۈركلەرنىڭ تۈركتىن باشقا دوستى يوق، دەيدىكەنمىز، ئۇ ھالدا تۈنجى قەدەمدە تۈركلەرنىڭ تۈرككە بولغان دوستلۇقىنى، ھېسسىياتلىرىنى ۋە ھىمايىسىنى تېخىمۇ كۈچلەندۈرىدىغان ئىشلارنى قىلىشىمىز، ئىككىنچى قەدەمدە تۈركىيەمىز باشچىلىقىدا مۇستەقىل تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرى چەتئەللەرنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا قالغان تۈركلەر ھەققىدە ئورتاق بىر ستراتېگىيە تۈزۈشىمىز لازىم. ئاخىرىدا تۈركىيە ۋە مۇستەقىل تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرى، خىتايدىكى، ئىچكى موڭغۇلىيە، تىبەت، شەرقىي تۈركىستانلاردىكى مەۋجۇت جىددى ۋەزىيەتنى يۇمشاتماق ئۈچۈن بەك كۆپ دۆلەتلەر تەرىپىدىن باشلانغان كومپانىيەگە ئاكتىپ قاتنىشىش يوللىرىنى ئىزدىنىشى لازىم. ئەكسىچە بولسا، تۈركىيە بىلەن مۇستەقىل تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرى بۇ ۋابانىڭ ئاستىدا قېلىشتىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ئىنسانلارغا ھۆررىيەت، مىللەتلەرگە ئىستىقلال.»

ئىككىنچى، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ يىقىلغانلىقى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، خەلقىمىز تارىختىن بۇيان ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى ھەل قىلىشتىن ئىبارەت پىرىنسىپنى، پەقەت قۇراللىق كۈرەشنى ئەڭ ئاخىرغىچە تەڭتىكى داۋاملاشتۇرغاندىلا ئۈزۈل-كېسىل ئازاتلىققا ئېرىشەلەيدىغانلىقىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى ۋە سۈلھ، كىلىشىم، توختام، بىتىم دىگەندەك سىياسى ئالدامچىلىقلارغا ئالدانماسلىقتەك ئاچچىق ساۋاقنى چوڭقۇر تونۇپ يەتتى.

شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ ئەللىك يىللىقى تولغان بۈگۈنكى كۈندە، دۇنيا ۋەزىيىتىدە، سوتسىيالىزىم لاگىرى مۇھىتىدا ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ئاقىۋىتىدە ئىنتايىن زور ئۆزگۈرۈشلەر بارلىققا كەلدى. دۇنيادا مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى ھەل قىلىش، ئىنسانىي ھوقۇقلىرىغا ئىگە بولۇشتەك ئىستەكلىرى رېئاللىققا ئايلاندى. سوتسىيالىزىم لاگىرى چېكىدىن ئاجراپ، ئۇلارنىڭ ئىستىلاسىدىكى مىللەتلەر ۋە خەلقلەر ئۆز مۇستەقىللىقلىرىگە ئېرىشتى. خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ئىستىقبالى غۇۋالىشىپ، يوقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى چىرىكلىشىپ، كۈشەندىلىرى كۆپىيىپ، ھەتتا ئۆز ئىچىدىنمۇ مۇستەقىللىق داۋالىرى ئوتتىغا چىقتى. قەھرىمان شەرقىي تۈركىستان خەلقى سىياسى پارتىيە، گورۇھلارنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشۇپ، ھەر قانداق ۋاقىتتىكىدىنمۇ ئويغۇنۇپ، ئىتتىپاقلىشىپ، ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ، شارائىت ھازىرلاپ، پىلىكنى تۇتاشتۇرسىلا ئوت ئالىدىغان بومباكەبى جەڭگىۋار ھالەتتە ھازىرلىقتا تۇرماقتا.

«ئەللىك يىلدا ئەل يىغىلىنار، قىرىق يىلدا قازان» دىگەندەك شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ھۆرلىكى، ئەركىنلىگى، ئازاتلىقى، مۇستەقىللىقى ئاللانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن پات يېقىن ئارىدا ئۆز قولىغا يەتكۈسى، ئاي يولتۇزلۇق كۆك بايرىقىمىز شەرقىي تۈركىستان دىيارىدا مەڭگۈ لەپىلدىگۈسى.

خەۋەرلەر

خىتاي كوممۇنىستلىرى يەنە ئاتوم بومبىسى پارتلاتتى

خىتاي كوممۇنىست ھۆكۈمرانلىرى ئامېرىكا ھۆكۈمىتى بىلەن ئاتوم يادرو سىنىقىنى كىمكەيتىمەسلىك توختامى تۈزۈپ بىر قانچە كۈن ئۆتمەستىنلا، ئونىنچى ئاينىڭ يەتتىنچى شەرقىي تۈركىستان زىمىنىدا يەنە بىر قېتىم ئاتوم يادرو بومبىسى سىنىقى ئېلىپ باردى. يەر ئاستىدا قىلىنغان بۇ سىناق قىرىق بىرىنچى قېتىم بولۇپ، كۈچى قىرىق مىڭ توننىدىن يۈز ئەللىك مىڭ توننىغىچە دەپ مۆلچەرلەندى. تىخى ئالتىنچى ئايدىلا بىر قېتىم ئاتوم پارتلاتقان خىتاي ھۆكۈمرانلىرى دۇنيا جامائەتچىلىگىنى كۆزگە ئىلماي تويماستىن شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇھىتىنى بۇلغاپ، خەلققە تەھدىت سېلىپ بۇ سىناقنى ئېلىپ باردى.

لوپنور ئاتوم سىنىقىغا قارشى يۈرۈش

قازاقىستان ئاتلان خەلق شتابى ئالمائاتادىن ئىستانبۇلغا – نىيويوركقا قاراپ ئىلگىرلىگەن، لوپنور ئاتوم يادرو سىنىقىغا قارشى يۈرۈشنى باشلىۋەتتى. شتاب باشلىقى ئامانتاي ھاجىم بىلەن ئالمائاتا مىللى بىرلىك سىپىنىڭ باشلىقى يۈسۈپ مۇخلىسى باشچىلىقىدىكى سەككىز كىشىلىك ھەيئەت ئون بىرىنچى ئۆكتەبىر كۈنى ئىستانبۇلدا مۇخپىرلارنى كۈتىۋېلىش يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، خىتاي كوممۇنىست ھۆكۈمرانلىرىنىڭ يېقىندا يەنە ئىككى قېتىم ئاتوم يادرو سىنىقى ئېلىپ بېرىپ شەرقىي تۈركىستان خەلقى ۋە دۇنيا جامائەتچىلىگى ئالدىدا كەچۈرگۈسىز جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكىنى قاتتىق ئەيىپلىدى. ئۇلار ئەتىسى ئامېرىكىغا قاراپ يولغا چىقىپ، ئۇيەردە كۈرەشنى داۋام ئەتكۈزمەكچى.

سېغىنغان كۈنلەر كېلىدۇ چوقۇم

شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ ئەللىك يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ژۇرنىلىمىزنىڭ باش ماقالىسى

1944-يىلى 11-ئاينىڭ 12-كۈنى رەئىسىمىز، مارشال ئەلىخان تۆرە پۈتۈن دۇنياغا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنى تەنتەنە بىلەن جاكارلىدى. شەرقىي تۈركىستاننىڭ دۆلەت گېربى ئالتۇندەك چاقنىدى، ئاي يۇلتۇزلۇق كۆك بايرىقى كۆكتە جەۋلان قىلدى، دۆلەت تەشكىلى ئاپاراتى تەسىس قىلىندى، مۇنتىزىم ئارمىيىسى كۈرەشكە ئاتلاندى، شەرقىي تۈركىستان پۇلى تارقىتىلدى، ئۈچ ۋىلايەت خەلقى شاتلىقتا، يەتتە ۋىلايەت خەلقى ئازاتلىق ئۈمىدىگە چۆمۈلدى.

شەرقىي تۈركىستان خەلقى، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى يىقىلىپ ئون يىلدىن كېيىن، قوراللىق كۈرەش ئارقىلىق خىتاي ئىستىلاچى ھۆكۈمرانلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ ھۆر، ئازات، دېموكراتىك دۆلىتىنى قۇردى ۋە شەرقىي تۈركىستان تارىخىدا ئۇنتۇلغۇسىز يېڭى سەھىپە ئاچتى. ئازاتلىق كۈرىشى ئۆزىنىڭ دانا رەھبەرلىرىنى، باشلامچى مۇتەۋەررلىرىنى، پىداكار زىيالىيلىرىنى، ھۆرمەتلىك ئۆلىمالىرىنى، جەڭگىۋار پىدائىي جەڭچىلىرىنى تارىخ سەھنىسىگە ئېلىپ چىقتى.

شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ تارىخىدا ئاخىرقى قېتىم قۇرۇلغان بۇ دۆلەت ئالتە يىلدىن كېيىن، ئەللىگىنچى يىلى خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ئىستىلاسىدىن كېيىن ھەرخىل سۈلھ، ھىلە-نەيرەڭ، سۇيىقەست، ئالدامچىلىقلار ئارقىلىق يوق قىلىندى.

شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ ئەللىك يىللىقى توشقان بۈگۈنكى كۈندە، خەلقىمىز دۇنيا جامائەتچىلىكى بىلەن بىرلىكتە ئۆز دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇش كۈرىشى جەريانىنى، سىياسىي پىروگراممىسىنى، دۆلەت ئورگانلىرى تەسىسىسىنى شۇنىڭدەك مەغلۇپ بولۇش سەۋەبى ۋە تارىخىي ئەھمىيىتىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ، تارىخىي تەجرىبە-ساۋاقلارنى يەكۈنلىشى، كەلگۈسى ئازاتلىق كۈرىشى ئۈچۈن مۇھىم بولغان نىشان ۋە كۈرەش ستىراتېگىيىسىنى بەلگىلىشى كېرەك.

ھازىرغىچە ئېلان قىلىنىۋاتقان تارىخىي تەتقىقات ماقالىلىرى، تارىخىي شەخسلەر ھەققىدىكى مۇلاھىزىلەر، مۇرەككەپ سىياسىي ۋەزىيەتتىكى ۋاقەلەر ۋە كېلىپ چىققان ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتلەر توغرىسىدا يېزىلغان ماقالىلارنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەڭ مۇھىمى تۆۋەندىكى ئىككى يەكۈنگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشىمىز لازىم:

بىرىنچى، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنياۋى زومىگەر كۈچلەرنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كەتتى. دۇنيانى بۆلۈپ ئاسىيانى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈش ئۈچۈن مەيدانغا چۈشكەن روسىيە بىلەن خىتاي كوممۇنىستلىرىدىن ئىبارەت ئىككى ئىمپېرىيالىست دۆلەت، يالتا يىغىنىدىكى سۇيىقەستلىك پىلانىنىڭ يول قويۇشى بىلەن شەرقىي تۈركىستاندىن ئىبارەت بۇ كەلگۈسى خەۋپ كەلتۈرىدىغان بوۋاقنى بۆشۈكىدە بوغۇپ ئۆلتۈرۈش قارارىنى ئالدى. خام تالاش نەتىجىسىدە، شەرقىي تۈركىستاننىڭ تەقدىرى خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ قولىغا تاپشۇرۇلدى. شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىن، موڭغۇلىيەدىن، ياپونىيەدىن ئالاھىدە مەنپەئەتلەنگەن ۋە مۇختارىيەتتىكى قارشى كۈچلەرنىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلغان روسلار، قول ئاستىدىكى تۈرك رېسپۇبلىكىلىرىدىكى قېرىنداشلىرىغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان ۋە تارىختىن بويان ئىسيان، مۇجادىلىگە باش بولۇپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر تۈركلىرىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئىشپىيونلىرىنىڭ ياردىمىدە ئۆز تەسىر ئېلىكىدە ساقلاپ كېلىۋاتقان شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ پۈت-قولىنى چۈشەپ خىتايغا بېرىۋەتتى. مانا بۇ ئەڭ ئاساسىي سەۋەپ ۋە ئومۇمىي باھادۇر.

شەرقىي تۈركىستان ئاۋازى

پەسىللىك ئىلمىي، مەدەنىي ژورنال

سېغىنغان كۈنلەر كېلىدۇ چوقۇم .... باشاقالا 91
ئەيسا يۈسۈف ئالپتېكىن مۇخبىرلارنى كۈتۈۋېلىش يىغىنى..
ئۆتكۈزدى 89
دۇنيا ئىسلام بىرلىكى پەۋقۇلئاددە يىغىندا سۆزلەنگەن...
دوكلات .... مەھمەت رىزا بېكىن 88
شەرقىي تۈركىستان تارىخى .... مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا ... 84
ئۇنتۇلغان شەرقىي تۈركىستان .... سۇئات ئىلىخان 78
خىتاي كوممۇنىستلىرىغا قارشى كۈرەشلەر .. دولقۇن يۈرچى· 75
ماھمۇت قەشقەرى، دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك ۋە شەرقىي
تۈركىستان .... ئابلىكىم باقى ئىلتەبىر 68
تارىخىي ۋەسىقىلەر 60
ئانادولۇدا ئۇيغۇر تۈرك دۆلىتى 56
سالاھىيەتداشلىرىم ـــ شىكىر.. سۇلتان ماھمۇت قەشقەرى 53
خىتاي يەنە ئاتوم پارتلاتتى 90
لوپنۇر ئاتوم سىنىقىغا قارشى يۈرۈش 90
ياشلار تۈركىيدە داۋانى جانلاندۇرماقتا 54
تۈرك دۇنياسى ياشلار قۇرۇلتىيىدا ...... ئۆزگۈر ياغلاقار.. 52
ئاۋستىرالىيىدە تۈركىستان قۇرۇلتىيى 51

ئىدارە ئادرېسى: مىللەت جاددەسى
كۈچۈك ساراي ئاپارتمان 26/3 نومۇر
ئاقساراي 34270
ئىستانبۇل، تۈركىيە
تېلېفون: 534 80 67 (212)
521 60 02
فاكس: (212) 534 80 67

ئېلان قىلىنغان ماقالىلارنىڭ مەسئۇلىيىتى
يازغۇچىغا خاس، بىزگە مۇناسىۋەتسىز.

قۇرغۇچى
ئەيسا يۈسۈف ئالپتېكىن
ئىمتىياز ئىگىسى
شەرقىي تۈركىستان ۋەخپى نامىدىن
مەھمەت رىزا بېكىن
يېزىقچىلىق مۇدىرى
ھامىت كۆكتۈرك
مەسئۇل مۇھەررىر
ئابلىكىم باقى ئىلتەبىر
تەھرىر ھەيئەتلەر
پروفېسسور دوكتور مەھمەت ساراي
دوچان دوكتور س. ماھمۇت قەشقەرى
ھامىت كۆكتۈرك
ئابلىكىم باقى ئىلتەبىر
دولقۇن يۈرچى
كۆكبۆرى تەڭرىتاغ
ھەرپ تىزغۇچى
ئاينۇر تۈركىستانى
زەپەر مەتبەئەسىدە بېسىلدى
قىرىنداشلار زاۋۇدىدا تۈپلەندى
يىللىق مۇشتىرى ھەققى
چەتئەللەردە 25 دوللار ياكى 50 مارك
تۈركىيىدە يۈز مىڭ لىرا

ئايروپىلان بېلىتى بىلەن تەمىنلەيدۇ
deniz
TURİZM ve SEYAHAT
Limited Şirketi
AKSARAY-İSTANBUL
Tel: (0-212) 529 64 56
585 90 01
589 58 39
Fax: (0-212) 589 58 38
YURT İÇİ - YURT DIŞI
İŞÇİ, ÖRENCİ, TURİST
VE
TÜRK CUMHURİYETLERİNE
BİLET TEMİN EDİLİR
دېڭىز
تۇرىزىم ۋە ساياھەت شىركىتى
ئاقساراي-ئىستانبۇل
No. 13/1 34300

شەرقى تۈركىستان ئاۋازى